

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

**МОВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ
НА УКРАЇНІ В 1950-60-ИХ РР.**

Український Публіцистично-Науковий Інститут

Чикаго, 1974.

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

Мовна політика більшовиків
на Україні в 1950-60-их рр.

Дослідження й публіцистика

diasporiana.org.ua

UKRAINIAN NAT'L MUSEUM: ARCHIVES
121 N. DAMENI PLVD
CHICAGO, ILLINOIS 60612 USA

УКРАЇНСЬКИЙ ПУБЛІЦИСТИЧНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ

Чикаго, 1974.

VASYL CHAPLENKO

Bolsheviks' Linguistic Policy in Ukraine during 1950-60

Collected papers and reviews

Ukrainian Research and Information Institute

Chicago, 1974.

Як українець і мовознавець, я не міг не стежити за зигзагами більшовицької мовної політики і, живши у вільному світі, так чи так „відгукуватися” на неї в своїй дослідній та публіцистичній діяльності. Ці зигзаги стали особливо виразні після смерті Сталіна. Коли в зв'язку з конвульсіями в центрі чи, власне, боротьбою за владу в партійній верхівці мертвий русифікаційний похват, що понад двадцять років перед тим не давав дихати поневоленим народам, тепер то слабнув, то знов посилювався. Зразу після смерті кривавого диктатора певне полегшення дала короткотривала влада Л. Берії, коли на Україні звільнено з поста першого секретаря ЦК КПУ русифікатора Мельникова, а натомість призначено вперше в історії КПУ на цей пост українця О. Кириченка. Коли у боротьбі за владу став перемагати М. Хрущов і розпочалася „десталінізація”, то зайшли зміни на краще для розвитку культур і мов у союзних республіках та автономних областях, і цим скористувалися їхні національні кадри. А на Україні мало не дійшло було до відновлення такої українізації, яка була в 20-их роках, як про це свідчать вимоги української інтелігенції, висунуті на київській мовознавчій конференції 1963 року. Але, ставши диктатором, Хрущов почав загрожувати „ламанням хребта” тим, хто дуже цікавиться „національним питанням”. Його наступники, „тріюмвірат” у складі Брежнєва, Підгірного й Косигіна, не могли зразу припинити „відлиги”, і тільки тоді, коли з цього „тріюмвірату” вилупився диктатор Л. Брежнєв, що завзявся припішено ліквідувати „соціалістичні нації”, „зливаючи” їх в один „радянський народ” як „нову історичну спільність людей”, вовчий похват Москви знову пригиснув із „сталінською”, коли й не більшою силою.

Для нас у вільному світі показовим було відбиття цих зигзагів у тамтешній пресі, та ще й не тільки в змісті друкованих статей та інформації, а й у частоті їх появи. Якщо підчас „відлиги” мовні питання так чи так порушувалося й обговорювалося, то підчас посиленого тиску, ця тематика зменшувалася або й цілком зникла. От у газеті „Літературна Україна” за „відлиги” було навіть окреме кліше з написом „Навколо слова”, і його ставили тоді, коли проблеми української мови обговорювалося. Але це кліше підчас вивищення Брежнєва стало дедалі рідше появлятися, потім і цілком зникло, а натомість один раз надруковано вислів „навколо слова” звичайними „ручними” літерами, вміщеними (отже, ніби заховани-

ми) в чорну лінію, що відокремлює текст нотатки про якусь мовне видання від іншого тексту. Кінець-кінцем, і в „Літературній Україні”, і в інших тамтешніх газетах та журналах взагалі вже перестали появлятися будь-які статті чи нотатки на мовні теми (це я констатую для кінця вересня 1973 р.). Звичайно, в дійсності були й інші „показники”. Наприклад, за вміщення отого кліше разом із статтею Б. Антоненка - Давидовича „Літера, за якою тужать” викинуто з редакції „Літературної України” М. Малиновську. Ну, а потім почалася й фізична „ліквідація” через прилюдні чи закриті суди щирих оборонців української мови, як це зроблено на початку 30-их років. Помилуваного за „відлиги” С. Караванського тепер запроторено знов до в'язниці за протест проти русифікації вищих навчальних закладів України. Нечувано жорстоко також покарано ув'язненням В. Чсрноволу, В. Морозу і багатьох інших. У м. Дніпропетровському суджено місцеву молодь на чолі з І. Сокульським, що виступила була проти русифікації цього важливого індустріального центру, а Сокульського засуджено на роки в конц. таборях примусової праці. Морально знищено Івана Дзюбу та онуку великого Каменяря З. Франко, примусивши їх обплювувати самих себе за те, що вони раніш боронили. Старого вже віком видатного українського письменника та активного борця за культуру української мови Б. Антоненка-Давидовича обпаскуджено в пресі і вилучено з літературного та культурного життя.

Внаслідок цих утисків уже немає тепер, у середині 70-их років ХХ ст., й натяку на вживання української літературної мови „в усіх сферах життя”, як це було проголошено підчас „відлиги”, а щодо міського побуту, то її витискають уже навіть із „хатнього вжитку”.

Усі ці зигзаги я відбив у своїх дослідженнях та статтях, друкованих по різних наших еміграційних часописах — журналах та газетах. Цим я, мабуть, не абияк дошкуляв русифікаторам, бо от з їхнього наказу в київському журналі „Мовознавство”, ч. 4 за 1970 р., з'явилася стаття Марії Тарасюк „Їхні ідеологічні позиції”, а в тій статті вона написала, що, мовляв, „В. Чапленко ось уже два десятки років їде на буржуазно-націоналістичному возі й співає антирадянських пісень”. Але я вважаю, що у боротьбі за збереження нашого народу це моя певна заслуга, а мої статті — корисна фіксація фактичного матеріалу для історії української мови за згадане в Тарасюк двадцятиріччя. А що ця фіксація, як виявилось, дошкулює ворогам нашого народу, то я думаю, що не зайвим буде подати цей матеріал у вигляді, сказати б, „стиснутого кулака”, тобто збірки цих моїх досліджень та статей. А щоб нашим читачам було ясно, що являє собою російська літературна мова, якою витискають нашу мову з уст нашого народу, я пере-

друкову й статтю „Про російську літературну мову”, як також і статтю про „взаємвідносини” українців з цією мовою-імперіалісткою.

У деяких уміщених у цій збірці статтях повторюються ті самі факти, цитати й міркування, але я зберігаю їх або для зв'язку з іншими, вміщеними в цій збірці статтями, або для логічної повноти змісту тих окремих статей.

Як побачить читач, я не хотів відзначати в мовних відносинах на Україні тільки негативне. Ба й навпаки: я свідомо вибирав і найменші крихти доброго, здобутого хоч би й в умовах важких історичних злигоднів. Було б сумно для історії нашої мови, якби таких „крихот” зовсім не було. А гаряча віра в краще майбутнє нашої, мовляв В. Сосюра, „солов'їної” мови заохочувала мене ширше збирати. Звідси ж походить і переважно публіцистичний стиль у цих моїх текстах. Дуже бо ще сучасна й болюча для нас досліджувана справа.

У цю збірку ввійшли не всі мої статті на теми про більшовицьку мовну політику. Еміграційними умовами можна виправдувати деякі хиби в цій моїй книжці, зокрема деякі недокладності в бібліографічних даних, а також у даних, узятих із „других рук”. Чи це велика вада — хай скажуть критики й читачі.

Наприкінці цієї передмови вважаю потрібним висловити мою щире подяку Українському публіцистично - науковому інституту за видання цієї моєї книжки. Ці мої почуття можуть бути тим більше зрозумілі, що дане видання буде моєю єдиною чималою обсягом книжкою, виданою на еміграції не моїм власним коштом.

В. Ч.

Post scriptum.

Ця моя передмова була вже складена в друкарні, коли до мене дійшла брошура згаданої вище в цій передмові Марії Тарасюк „Проти націоналістичних фальсифікацій розвитку української мови”, видана в Києві наприкінці 1973 р. Хоч ув анотації, вміщеній на другому боці заголовного аркушика сказано, що ця брошура „розрахована на широкі кола читачів”, але її видало не Т-во „Знання”, а в-во „Наукова думка”, тобто видавництво Академії наук, за відповідальною редакцією доктора історичних наук Р. Симоненка. Та й рецензували її перед друком аж два доктори філологічних наук — М. Жовтобрюх та В. Микитась. Розміром це невеличка книжечка на 57 сторінок найменшого кишенивого формату. Коротко про її, цієї брошури, характер можна довідатись з отєї анотації, в якій написано, що ця „брошура спрямована проти вигадок українських націоналістів у сфері мовознавства”, що в ній „викри-

ваються їхні ідеологічні позиції, прийоми (способи! — В. Ч.) буржуазної пропаганди, наводяться дійсні факти, які свідчать про дальший розвиток української мови та успіхи українського радянського мовознавства”.

Уже з цієї характеристики видно, що в брошурі йде мова не так про „націоналістичні фальсифікації розвитку української мови”, як про якісь наші „ідеологічні позиції” та „прийоми буржуазної пропаганди”, і через те це видання більше личило б якомусь там „Політвидаву”, що має на меті запаморочувати голови найвних читачів більшовицькою пропагандою, а не „Науковій думці”. Такий характер цієї брошурки випливає й з того, що вона являє собою злиття в одну цілість двох статей М. Тарасюк, надрукованих раніше в журналі „Мовознавство”, з яких перша так і називалася: „Іхні ідеологічні позиції” і тільки в підзаголовку було сказано: „буржуазно-націоналістична преса про українську мову і мовознавство”.

Про обидві ці статті я вже писав, і ті мої відгуки читачі знайдуть у цій моїй книжці. Писав я й про цю брошурку в газеті „Свобода” з 2 травня 1974 р., тим і немає більше потреби розглядати її ще раз. Варто тільки відзначити тут те, що це зазнаки не є „творчість” самої М. Тарасюк. Адже її невеличкий текст жували й пережували аж трое докторів наук, та ще й дуже довго. Бож навіть тоді, коли вона була вже здана до друкарні, ці бідні доктори наук, напевно, мусіли її „обсмоктувати”: її друквано майже рік. І було якась причина, що первісно запланований її 20-тисячний тираж, як про це пише О. Горбач на підставі каталогу „Нові книги України 1973 р.”, зменшено до 3.300 примірників. Та й з кінцевих рядків М. Тарасюк видно, що, кінець-кінцем, вирішено випустити цю писанину не для читачів на Україні, а для еміграції. Навівши довгий уривок із ганебного, виказницького писання „прогресивного українського письменника Юрія Косача, що живе й працює в Америці” та „прекрасно знає цю „компанію” (тобто українських мовознавців — В. Ч.), вона написала: „Можливо, цієї характеристики було б і достатньо. Алеж за кордоном живуть сотні тисяч чесних українців, на яких у першу чергу розрахована „продукція” шевельових з чаплєнками. Хотілося б, щоб вони знали правду про стан української мови й мовознавства в УРСР”...

А ця ж її „правда”, у всіх її трьох публікаціях, така, що про неї в українському народі кажуть: „Говорили небіжка до самої смерти, та все чортибатьказна-що”.

МОВНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 50-их — НА ПОЧАТКУ 60-их РОКІВ

Проблему мовних відносин на Україні наприкінці 50-их — на початку 60-их років доводиться розглядати під трьома кутами зору: а) *об’єктивно-суспільних умов*, б) *офіційної мовної політики влади* і в) *суб’єктивно-мовної свідомості та мововжитку громадян*. Звичайно, на практиці всі ці моменти переплітаються і дають один помітний для спостереження ефект — наявність чи відсутність такого чи такого мововжитку, але для глибшого розуміння мовної ситуації на Україні такий „розтин” дійсності дуже корисний.

Якщо мати на увазі *об’єктивно-суспільні умови*, то слід насамперед виходити з того факту, що Україна не є замкнена в собі суспільно-державна одиниця, в якій усі суспільні взаємини та процеси відбувалися б тільки в силу того, що більшість її людності — це українці (за переписом 1959 р. в УРСР — 76.1%, а на „замежних” східноукраїнських землях — південній Курщині, Вороніжчині, в українських районах Дінщини та на Кубанщині, може, тільки трохи менше)¹⁾. УРСР як одна з союзних республік, без справжніх державних кордонів, а „замежні” східноукраїнські землі як звичайні (не автономні) області чи райони РРФСР є тільки частина більшої цілості — Радянського Союзу, та ще й така, що про неї (власне, про УРСР) там раз-у-раз офіційно кажуть як про „невіднятну складову частину” його, всупереч статті конституції про „право на вихід” із нього. В історії питання про кордони між УРСР і рештою СРСР ми маємо дві показові заяви з боку керівників держави — заяву Сталіна з другої половини 20-их років і заяву Хрущова на XXII з’їзді КПРС, зафіксовану в програмі КПРС, ухваленій на цьому з’їзді (1961 р.) — і яка між ними „еволюційна” різниця? Якщо Сталін на прийнятті працівників української культури сказав, на запитання В. Поліщука, чому до УРСР не приєднано української частини Курщини, Вороніжчини та Кубанщини, що кордони в середині СРСР для радянської влади не мають зна-

1) Аналізуючи дані цього перепису, проф. В. Кубійович висловлює думку, що „дані про національний склад населення УРСР, мабуть, вірні, бо вони відповідають усьому тому, що нам відомо про еволюцію національних відносин на Україні за останніх 30 років”, але „число українців за межами УРСР грубо зфальшовано” („Українська літературна газета”, ч. 3, березень 1960 р.).

чення, то цим він хотів обґрунтувати можливість українізації і поза межами УРСР (і після того українізацію там, справді, розпочато), — то твердження хрущовської програми про те, що „кордони між союзними республіками в межах СРСР все більше втрачають своє колишнє значення”²⁾, означає відкритість союзних республік для русифікації, для пришвидшення інтеграції цих „частин” у „більшу цілість”. А що ця цілість — це фактично тоталітарно-централізована держава, скерована відкрито на творення єдиного суспільства (офіційно це зветься тепер „радянським народом” в однині), то й суспільні процеси на Україні відбуваються вже здебільшого (бо різні частини України перебувають ще в різних стадіях „інтеграції”, західні землі менше „інтегровані”, центральні й східні — більше) за тими суспільними законами, що керують життям усього цього суспільно-державного „організму”. З тих чинників, що скеровують життя цього суспільства з послідовною наполегливістю в напрямку повної єдності, треба передусім відзначити централізовану єдність владущої (комуністичної) партії. Другий реальний і дійовий у цьому розумінні чинник — фактична й безвідмовна субординація українського державного персоналу („начальства”) всесоюзному центрові — московському урядові (згадаймо хоч би факт, коли Хрущов, нагримавши у своїй промові на Кальченка, скинув цим його з прем’єрства). Таку ж роль відіграє фактична спільність усіх законів України з рештою Радянського Союзу, дарма що їх формально іноді ухвалюють на Верховній раді УРСР (напр., закон про навчання мов у школах). Ба навіть статті в центральних органах партії („Правда”, „Коммуніст”) з причини тоталітарної природи режиму виконуються на Україні майже як обов’язкові приписи влади. Наявність в СРСР всесоюзних міністерств (військових справ, шляхів сполучення, пошти тощо) і різних установ „всесоюзного значення” (Всесоюзна академія наук тощо) теж зв’язує Україну з рештою Союзу, а передусім з його російським центром. Дуже сприяє єдності цього суспільства спільна для всіх громадян СРСР, у розумінні переміщення людей, військова служба, та ще й з такою свідомою тенденцією розміщення, що українці звичайно відбувають цю службу в Середній Азії або на Далекому Сході, а на Україну присилають росіян та різних „націоналів”. Те саме робиться і з робітниками та різними фахівцями, коли, наприклад, зі Львова висилають молодих інженерів-українців аж у Якутію, а до Львова чи до іншого українського міста — фахівців-росіян. Крім росіян, на Україну таким порядком або й „стихійно”, через відсутність держав-

2) „Комуніст України”, ч. 8 за 1961 р., стор. 62.

них кордонів, прибувають ще т. зв. націонали не в своїй республіці (татари, грузини, білоруси тощо)³⁾. А все це призводить до різнонаціонального переміщення людности національних республік. М. Хрущов у своїй доповіді на XXII з’їзді КПРС сконстатував: „Населення республіки стає все більше мішаним щодо національного складу. Між радянськими республіками відбувається взаємний обмін кваліфікованими кадрами. Все це сприяє зміцненню інтернаціональних уз (? — В. Ч.) між народами СРСР”.⁴⁾ Те саме зафіксоване і в новій програмі КПРС. А в передовій статті „Радянської України” (ч. 273 з 26 листопада 1961 р.) під заголовком „Як знищю ока, так берегти дружбу народів”, побудованій на доповіді Хрущова з дослівними збіжностями в тексті, сказано: „Скрізь — на будівництві нових домен, заводів, електростанцій, а то й просто на невеличкому підприємстві, в колгоспі й радгоспі, в тому чи іншому учбовому закладі кожної радянської республіки можна зустріти представників кількох національностей, які працюють, мов одна сім’я”.

Але „найпевніший” для зв’язку України з Росією, як такою, елемент — це все таки росіяни, і вони є тепер навіть у тих районах України, де їх до другої світової війни зовсім не було, — в західно-українських областях, аж до Закарпаття включно. Можна з абсолютною певністю сказати, що ні одна т. зв. новобудова на Україні не обходиться без допомоги „старшого брата”, і це можна б показати на численних фактах, згадуваних у радянській пресі. От, наприклад, начальника Кременчуцької ГЕС Кузнєцова прислано прямо з Москви. Коли потрібне було „уточнення примикання греблі” запроєктованої Київської ГЕС, всесоюзний інститут „Гідроелектропроект” надіслав звітти ж В. Чістякова, А. Белова і В. Гольдштейна („Літературна газета”, ч. 46, червень 1960 р.).

Як елемент панівний, росіяни асимілюють на Україні також деякі національні меншості, а передусім жидів. Не виключено, що й певна частина міських українців приєдналася вже до них, а це разом і дало те величезне збільшення їх від 1926 р., що його показав останній перепис — аж на 141% (за підрахунком В. Кубійовича).

„Націонали не в своїй республіці” появляються в Україні здебільшого внаслідок переслідування їх у їхніх республіках і примусового перекидання з розпорядження центральної московської адміністрації, бо трудно уявити собі ситуацію, щоб

3) Це явище я вперше відзначив у своїй праці „Ще про національнo-мовну політику більшовиків” („Нові дні”, чч. 85-91, за 1957 р.), а точніше визначив у статті „Націонал не в своїй республіці як пронощик русифікації” („Нові дні”, ч. 28, за 1960 р.).

4) „Радянська Україна”, з 19 жовтня 1961 р.

якийнебудь вірменин чи таджик захотів сам кидати свою країну і забиватися аж на Україну, без знання її мови, звичаїв тощо. Як приклад такого „націонала не в своїй республіці”, можна взяти Саїду Абрамову, що її світлину вміщено в журналі „Україна” за червень 1960 р. Її зфотографовано за стерном авта; над світлиною заголовок: „Саїда буде шофером”, а під світлиною підпис: „Україна стала для мене другою батьківщиною”, — говорить татарка Саїда Абрамова, яка живе в Харкові”.

Який ефект у царині мовних відносин дає таке посилене намагання владущих чинників якомога швидше й дужче включити Україну в єдине суспільство СРСР, про це буде мова далі. А тепер погляньмо, як „теоритично” освітлюють ці чинники свої зусилля, тобто розгляньмо цей процес під кутом зору *офіційної національно-мовної політики*, а тим самим і правного становища неросійських мов у цьому суспільстві.

Уже з офіційних заяв та тверджень про ступневе зменшення значення кордонів між національними республіками і позитивне ставлення партії та „радвлади” до процесу перемішування людности національних республік видно, що ці чинники якнайдужче сприяють усьому тому, що шкодить зміцненню суспільного становища неросійських національних культур та мов. Не зайвим буде згадати, що на Україні таке „сприяння” діє вже від початку 30-их років (точніше, від самогубства М. Скрипника — від 1933 р.), та ще й з висхідною інтенсивністю, що її тільки потроху спиняли малі послаблення русифікаційного тиску після смерті Сталіна (1953 р.), та-кі, як от звільнення секретаря ЦК КПУ Мельнікова за русифікацію західних областей України⁵⁾ або як загальносоюзна „відлига” між ХХ і ХХІ з’їздами КПРС. Найвищий щабель цього „сприяння” зафіксовано тепер у таких державних та партійних документах, як зловісний для національних неросійських мов та культур шкільний закон 1959 р., зформульований на Україні як „Закон про зміцнення зв’язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР” і схвалений на першій сесії Верховної ради УРСР п’ятого скликання, та нова програма КПРС, затверджена на ХХІІ з’їзді цієї партії у жовтні 1961 р. За виразну ознаку цього „сприяння” передусім треба вважати відсутність у цих документах будь-якої згадки про боротьбу з ро-

5) Тоді, 1954 р., видано працю А. Козлова „Про формування й розвиток соціалістичних націй в Радянському Союзі”, в якій було сказано так: „Великоросійські шовіністи вульгаризували й спотворювали політику партії в національному питанні, пог’юдливо ставилися до національних питомостей і історичного минулого народів СРСР” (стор. 98). Як пізніше виявилось, це був короткопривалий вплив Берії.

сійським великодержавним шовінізмом, тоді як „прояви націоналізму й шовінізму”, під якими на практиці звичайно розуміють тільки націоналізм неросійських народів СРСР, у програмі засуджено, та ще й так, що нібито „ліквідація” їх „відповідас інтересам усіх націй і народностей СРСР”.⁶⁾

На Україні боротьбу з цією, від першої половини 30-их років „головною небезпекою” підкреслено навіть з більшою запопадливістю, ніж це зроблено в самій програмі. Звичайно, це не значить, що самі українці в цьому таке завзяття виявили, ні, це тільки вияв тієї більшовицької процедури, відомої ще з творення СРСР на початку 20-их років і виявленої недавно також у процедурі прийняття згаданого вище закону про школу, що це, мовляв самі українці (чи інші „націонали”) так хочуть. Я маю на увазі статтю І. Боробйова „Розвиток національних відносин у період будівництва комунізму”, надруковану в „Комуніст України”, ч. 1 за 1962 р. Автор порабському побудував цю статтю на основі розділу ІV програми аж до текстуальних збіжностей, поданих без лапок, і тільки в моменті боротьби з „буржуазним націоналізмом” (у програмі епітета „буржуазний” нема) він „сміливо розширив” проблему. У нього ж відновлено у правах такі, відомі ще з сталінсько-сжовських часів вислови, як от „непримиренність до найменших проявів буржуазного націоналізму”, „з усією рішучістю викорінювати найменші прояви націоналістичних пережитків”, „наполеглива боротьба проти проявів націоналізму й шовінізму, які завдають великої шкоди соціалістичній співдружності націй” (стор. 40-41). Симптоматична „сміливість”!

Щодо дальшої перспективи розвитку національних культур неросійських народів СРСР (отже й українського народу), то в програмі повторено сталінську формулу поєднання двох взаємосуперечних моментів — з одного боку, допускання „всебічного розвитку” їх, а з другого — прагнення їхнього злиття в одну культуру майбутнього комуністичного суспільства. М. Хрушов у своїй доповіді на ХХІІ з’їзді назвав ці два моменти „взаємозв’язаними прогресивними моментами”.⁷⁾ При цьому не можна не відзначити більших „симпатій” авторів програми до другого моменту, ніж до першого. Якщо в тексті про перший момент — „продовжувати всебічний розвиток економіки й культур усіх радянських націй” підкреслено тільки останні три слова, а „всебічний розвиток” передано звичайним шрифтом, то в другому — „партія сприятиме їх дальшо-

6) „Комуніст України”, ч. 8 за 1961 р., стор. 63.

7) „Радянська Україна”, з 19 жовтня 1961 р.

му взаємозбагаченню і зближенню” підкреслено всі ці сутні слова.⁸⁾

Це „взаємозбагачення і зближення” виразно стосується „соціалістичного змісту” національних культур (бож у програмі збережена сталінська формула „соціалістичного змістом, національної формою” культури). У пункті „в” розділу „Завдання партії в галузі національних відносин” написано: „Надаючи вирішального значення розвитку соціалістичного змісту культур народів СРСР, партія сприятиме їх дальшому взаємозбагаченню і зближенню, зміцненню їх інтернаціональної основи і тим самим формуванню майбутньої єдиної загальнонародської культури комуністичного суспільства”.⁹⁾

Отже, можна думати, що „зближення” національних культур означає покищо тільки творення, сказати б, цивілізаційної єдності „соціалістичних націй”, а ця єдність не обов’язково повинна нищити та зливати мови цих націй, що їх більшовицькі теоретики підносять звичайно до форми національних культур. Тим то і в програмі сказано, що „стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей (підкреслення мос — В. Ч.), значно триваліший процес, ніж стирання класових граней”.¹⁰⁾

А втім, можна відзначити, що вимуштрувані „націонали” похопилися в цій проблемі — в проблемі національної форми — „поперед батька в пекло”. Ганебнозвісний на Україні І. Кравцев надрукував у газеті „Правда України” з 20 січня 1962 р. статтю „Зближення і розквіт соціалістичних націй”, а в тій статті написав, що російська культура „не тільки збагачує єдиний зміст культур народів СРСР, а й інтернаціоналізує їхні різноманітні форми”, і що народи СРСР досягли вже „деякої мовної єдності, оскільки російська мова стала другою рідною мовою неросійських народів СРСР”. Цікава „інтернаціоналізація”!

Слід далі відзначити, що на відмінність від сталінських прогноз, згідно з якими в майбутньому всі мови мають злитися в одну, у програмі нема прямого твердження про це; проте воно наявне в трохи завуальованій формі, в тому, що і „стирання мовних відмінностей” — це тільки „триваліший процес”, але він колись таки має злити всі мови в одну. Хоч автори програми називають свою національну політику „ленінською”, проте в Леніна про це сказано багато виразніше. У своїй статті „Дитяча хвороба лівизни” Ленін писав, що „національні і державні відміни між народами і країнами . . .

8) „Комуніст України”, ч. 8 за 1961 р., стор. 62-63.

9) Там же.

10) „Комуніст України”, ч. 8 за 1961 р., стор. 62.

будуть ще дуже і дуже довго навіть після здійснення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі”.¹¹⁾

Коли говорити про перспективи розвитку тільки мов, то розбіжність між програмою й сталінськими прогнозами буде тільки тоді, як порівнювати її з давнішими висловлюваннями Сталіна, коли він казав, що „в період перемоги соціалізму у світовому масштабі . . . національні мови неминуче мають злитися в одну спільну мову, але та мова, звичайно, буде не великоруська, не німецька, а якась нова”.¹²⁾ Якщо взяти його висловлювання уже з 50-их років, то такої розбіжності не буде. Ліквідуючи „аракцесвщину в мовознавстві”, Сталін уже сказав, що злиття мов взагалі не можливе, що „насправді при схрещуванні одна з мов звичайно перемагає . . . а друга мова тратить ступнево свою якість і ступнево відмирає. Отже схрещення дає не якусь нову, третю мову, а зберігає одну з мов”.¹³⁾

В цьому новому погляді, очевидячки, відбилась орієнтація Сталіна на „Велику Русь”, як названо Росію в створеному під час війни гімні СРСР, і цією новою „теорією” він хотів перекреслити не вигідне для російської мови твердження, що мова майбутнього людства не буде „великоруською”, а натомість дати виправдання переможного наступу її на неросійські мови СРСР і далі.

Такий, по-моєму, сенс має приховування в програмі КПРС питання про майбутнє злиття мов, — натомість відкривається можливість перемоги російської мови над іншими мовами, в першу чергу, звичайно, над мовами народів СРСР. За таке зрозуміння цієї „фігури змовчання” свідчить і пункт „г” розділу IV програми, де, з одного боку, сказано про потребу „забезпечувати їй надалі вільний розвиток мов народів СРСР”, а з другого, підозріло підкреслено „повну свободу для кожного громадянина СРСР розмовляти, виховувати і навчати своїх дітей будь-якою мовою, не допускаючи ніяких привілеїв, обмежень або примусу щодо вживання тих чи тих мов”, — підозріло, бо такої „свободи” більшовики ні в чому більше не допускали і не допускають! А крім того, відразу після цього додано: „Процес добровільного вивчення, поряд з рідною мовою, російської мови, який відбувається в житті, має позитивне значення, бо це сприяє взаємному обмінні досвідом і прилученню кожної нації й народности до культурних досяг-

11) Подаю за працею Й. Сталіна „Марксизм и национально-колониальный вопрос”, 1935. Стор. 59.

12) Й. Сталин „Марксизм и национально-колониальный вопрос”, 1935, стор. 97.

13) Й. Сталин „Марксизм и вопросы языкознания”. Москва, 1950. стор. 28.

нень усіх інших народів СРСР і до світової культури. Російська мова фактично стала спільною мовою міжнаціонального єднання і співдобітництва всіх народів СРСР".¹⁴⁾

Слід також відзначити, що М. Хрущов у своїй доповіді на XXII з'їзді назвав російську мову „другою рідною” для народів СРСР.¹⁵⁾ Чи це не пряма вказівка на те, що російська мова має перемогти всі інші мови народів СРСР? Адже двомовність — це повний переходовий етап до перемоги однієї з мов, до того становища, що на нього натякнув у своїх статтях з 50-их років Сталін. Саме ж розуміння російської мови, як „другої рідної”, виробили, очевидно, вже його наступники, зокрема Хрущов, можливо, під час укладання нової програми КПРС, бо ще року 1958 директор Інституту сходознавства в Москві В. Гафуров писав у журналі „Коммунист”, що „російська мова справедливо розглядається як друга рідна мова всіх національностей, що населяють країну соціалізму”.¹⁶⁾

Як відомо, ці „теоритичні побажання” щодо „добровільности” та „свободи” вибору мов перенесено у практику шкільного навчання зловісним законом про зв'язок школи з життям. А яка це була „добровільність”, про це свідчить опір йому в Латвії та Азарбайджані, що його, той опір, зліквідовано втручанням Москви. Та й висловлювання заступників інших республік під час попереднього обговорення проєкту цього закону, висловлювання на користь вивчення обох мов, місцевої й російської, теж були своєрідним опором. Він бо, той закон, фактично поставив в умови „добровільного вибору” тільки національні мови, мови союзних республік, а навчання російської мови зробив обов'язковим, оскільки і в ньому підкреслено потребу вивчати російську мову як мову, спільну для всіх народів СРСР. Отже, чи справді ніяких привілеїв будь-якій мові, як сказано в програмі? А він же, цей закон, фактично ще й скасував державну обов'язковість національних мов у національних республіках.

І саме таку інтерпретацію цих заходів з боку партійних та урядових керівників СРСР дав на Україні І. Кравцев у

14) Думка про те, що російська мова — це засіб „прилучення кожної нації до культурних досягнень народів СРСР і до світової культури”, суперечить позиції Леніна в цьому питанні. У своїй статті „Чи потрібна обов'язкова державна мова?” він визначив цю думку, як позицію „лібералів” („кадетів”), суперечну „російському марксизму”. М. Скрипник у 20-их роках назвав це (іронічно) „євангелією від євангелиста Ваганяна”, що спробував був висунути російську мову як посередницю в творенні національних культур народів СРСР.

15) „Радянська Україна”, ч. 273, з 26 листопада 1961 р.

16) За статтею І. Майспренка „Сталіністи обґрунтовують русифікацію” („Вперед”, ч. 9 за 1958 р.).

статті „В. І. Ленін про російську і національні мови нашої країни”, надрукованій у „Радянській Україні” (ч. 85 з 13 квітня 1960 р.) під час ухвалення шкільного закону та укладання програми КПРС. Цей автор — що писав, видима річ, з доручення владущих чинників — дійшов до того, що перекрутив навіть думку Леніна про непотрібність російської мови як мови всеімперської, щоб заперечити державні права національних мов у відповідних національних республіках та областях. У своїй статті „Чи потрібна обов'язкова державна мова?” Ленін, полемізуючи з „лібералами”, писав так: „Ліберали відрізняються від реакціонерів тим, що бодай для початкової школи визнають право викладання рідною мовою. Але вони сходяться з реакціонерами в тім, що обов'язкова державна мова (російська — В.Ч.) повинна бути”. Цим поглядам Ленін протипоставив позицію „російських марксистів”: „Російські марксистки кажуть, що *потрібна відсутність* (підкреслення Леніна — В. Ч.) обов'язкової державної мови, при забезпеченні шкіл з навчанням усіма місцевими мовами”.¹⁷⁾

Отже, якщо в питанні про ролі російської мови як посередниці між іншими культурами і національними мовами сучасні більшовики стали на позицію „лібералів”, як це я вже відзначив, то в питанні про всеімперську ролі мови вони прийняли погляд „реакціонерів”. І Кравцев цей погляд „реакціонерів” обґрунтовує так: „У деяких республіках знайшлися й такі люди (який жах! — В. Ч.), які під приводом всемірного розвитку національної мови запропонували в конституції республік записати, що національна мова є обов'язковою державною мовою. Однак такі пропозиції нічого спільного не мають з ленінізмом, бо введення обов'язкової державної мови означає внесення елемента примусовості (бачите, який незвичайний для більшовиків лібералізм! — В. Ч.) і не рівності у вивченні мов”. Обстоюючи таку „рівноправність” мов, Кравцев тим самим фактично накидає поневоленім націям СРСР російську мову, бо коли державною мовою в національних республіках не буде „місцева мова” (за висловом Леніна), то нею неминуче стане російська мова. Ніяка ж держава (в даному разі національні республіки) не може бути без загальноживаної мови, якщо, звичайно, та держава не федеративна, як це мав на увазі Ленін, пишучи про Росію. І Ленін ще пояснив свій погляд на прикладі „маленької Швайцарії”, де німці, що становлять 70% населення, не накидають своєї мови решті кантонів, в яких говорять французькою, іта-

17) Н. Ульянов (Ленін). „Избранные статьи по национальному вопросу”. Госиздат, 1925, стор. 15-16.

лійською та іншими мовами. (Ленін згадує 5 мов). Кравцев згадує і це покликання Леніна на Швейцарію, але робить з нього висновок шкідливий для національних мов і корисний для російської: мовляв, „об'єктивні умови вимагають знання російської мови”. А що це логічно не впливає з думок Леніна, це його мало турбує.

Та й свою думку про можливість добровільного вивчення російської мови Ленін обмежив тим, що „іногородці” можуть робити це доти, „доки захочуть жити разом”. А М. Скрипник зробив у цій думці про добровільність ту поправку, що про неї, мовляв, можна говорити „лише тоді, коли для громадянина соціально-політичний вибір можливий. Бо якщо умови, зовсім об'єктивні, примушують його до асиміляції, то не можна говорити про можливість вибору й добровільність”.¹⁸⁾

Конкретніше з'ясував взаємностосунки між українською і російською мовами доцент Львівського університету Н. Корнієнко у своїй методичній розробці, надрукованій у журналі „Українська мова в школі” (ч. 6 за 1959 р.) під заголовком „Люби і знай свою рідну мову!” Її, цю розробку, безперечно, слід розглядати як урядово санкціоновану, якщо не прямо замовлену від урядових чинників, оскільки цей журнал — орган міністерства освіти УРСР. Формою для розробки став монтаж із поезій українських поетів, вплетених у розмову „студента” з „учнями”. Ось як визначає „студент” місце української мови серед інших мов СРСР: „У Радянському Союзі, крім російської мови, яка є мовою міжнаціонального спілкування (взаємлення? — В. Ч.) народів СРСР, нараховується ще близько 200 мов. У нас на Україні національною мовою є українська” (стор. 30).

Отже українську мову тут названо „національною”, а не „державною”, тобто це мова тільки українців, а не всіх громадян республіки. Відповідно до цього і російську мову названо тут не мовою „міжреспубліканського спілкування”, а „міжнаціонального”, отже призначеною для взаємлення між різними національностями і в середині республіки. Тим то „студент”, навівши вірш В. Сосюри:

О мово рідна! Їй гаряче
Віддав я серце не дарма.
Без мови рідної, юначе,
Й народу нашого нема, —

відразу ж похопився додати:

„Але водночас слід вивчати мову братнього російського народу, бо російська мова є мовою міжнаціонального спілкування народів у багатонаціональному Радянському Союзі”. І

18) „Статті й промови”, Харків, 1931 р., стор. 139.

як ідеал „студент” проголошує: „Досконале володіння обома мовами — рідною і російською — ось перша ознака культурного громадянина нашої країни” (стор. 38).

Не зважаючи на комедію „всенародного” обговорення закону про вивчення мов у школі та деякі обіцянки в кружковській програмі КПРС щодо дальшого розвитку національних мов, більшовики цим разом теоретично й фактично в своїй національно-мовній політиці повернулись до періоду т. зв. *воєнного комунізму*. Чи оте гасло „двох рідних мов” — це не те саме, що було в декреті ВУЦВК з 2 лютого 1920 р. про „застосування української мови парівні з великоруською”? Чи позбавлення національних мов права державної в своїй республіці мови (стаття І. Кравцева й інше) не нагадує виступу Х. Раковського проти „декретування української мови як державної” в 1921 році та „теорії боротьби двох культур” Д. Лебеда? Чи „добровільність” у виборі мови навчання, участь у цьому „голосуванні” батьків та учнів не повторює постанови пленуму ЦК КП(б)У з 17 жовтня 1922 року, де сказано, що „мова викладання в школах повинна вводитись згідно з організованим волевиявленням населення”?¹⁹⁾

У розробці Н. Корнієнка залишилося тільки нез'ясованим, для якої території визначено роллю української мови як „національної”, бо хоч автор ужив вислову „возз'єднання український народ”, але межі цього „возз'єднання” в нього дуже невиразні, ба й загадкові. Він написав: „1939 року відбулося возз'єднання всіх українських земель в єдиній радянській державі”. Якщо „радянська держава” — це СРСР, то чому його не названо і чому українці мали б „возз'єднуватись” не в своїй республіці? А якщо „радянська держава” — це УРСР, то тоді український народ ще не зовсім „возз'єднаний”, бо поза межами УРСР залишились ще українці південної Курщини, Вороніжчини, українських районів Дінщини, українці Кубанщини та інші, де від грудня 1933 року українська культура й мова перебувають під абсолютною заборонаю; там нема ні однієї української школи, ні однієї української газети — нічого! Отже неясно, чи українці цих земель в умовах „повної свободи для кожного громадянина СРСР розмовляти, виховувати й навчати своїх дітей будь-якою мовою” і дедалі меншого значення міжреспубліканських кордонів мають право вважати українську мову своєю „національною”!

Цю „неясність” збільшує ще й той факт, що цих українців більшовики або офіційно замовчують, або подають фальшиві відомості про стан української мови на цій території.

19) „Культурне будівництво в Українській РСР”, Київ, 1959, стор. 152.

Якщо мати на увазі перше, то треба згадати, що цих українців зовсім не згадано, наприклад, у томі 55 „БСЭ”, стор. 956; згадано малі краплини українців, що живуть у Румунії, в Угорщині (це після приєднання до УРСР Закарпаття, Буковини та української частини Басарабії), а про мільйони українців, що живуть суцільними масами з північносхідним та східним кордонами УРСР, не згадано ані словом! А якщо мати на увазі друге — фальшування наукових відомостей про ці території, то можна знайти це, наприклад, у „Нарисах з української діалектології” Ф. Жилка („Радянська школа”, Київ, 1955 р.). На „Карті говорів української мови”, доданий до цієї праці, всі сумешні з східними кордонами УРСР українські говори заштриховані не так, як у середині УРСР, і пояснено, що це якісь „говіркові масиви в оточенні російської мови”, дарма що це пряме продовження української етнографічної території, і ніякого „оточення” там немає. Крім того, ці „масиви” всяко обкраяні на користь російської мови, як це видно хоч би з порівняння цієї карти з картою, доданою до підручника Р. І. Аванесова „Очерки русской диалектологии” („Учпедгиз”, Москва, 1949 р.). Очевидячки, і тут діє та тактика більшовиків, що, мовляв, хай самі „націонали” виявляють ініціативу і не хочуть бути самими собою.

Проте можна подати факти, що й „безпосередня” російська наука приклала вже руку до заличкування українського характеру „замешних” східноукраїнських земель. Про це виразно свідчать матеріали комплексної експедиції Інституту етнографії АН СРСР на Кубань у 1959 - 1962 р.р. Тенденційність „дослідної” роботи цієї експедиції безсумнівна. Адже її учасників передусім „дікавили різні мовні зрушення, характерні словозаміни діалектних і національних особливостей українських говірок, що сталися під впливом російської мови”, як пише учасниця цієї експедиції О. П. Шейніна в статті „Вплив російської мови на фонетичну систему українських говірок Кубані”, а не збереження української мови в цьому українському масиві. Як на глум, ця стаття надрукована в „Працях XI республіканської (читай: „української”) діалектологічної наради” (Київ, 1965 р., стор. 190), а перед тим була, мабуть, виголошена як доповідь на цій нараді.²⁰⁾ І фактичний матеріал статті Шейніної виразно недоброякісний. „Дослідниця” прикидає українцям явно неможливі для них

20) Це, між іншим, леж один із способів „перемішування людности”, коли там, як правило, на українські конференції, що відбуваються чи то в Києві, чи то в Чернівцях, чи та в Полтаві, обов'язково „запрошують” доповідачів з Москви, з Ленінграду чи з інших національних республік, а присутність таких „гостей” змушує всіх учасників говорити по-російськи.

фонетичні явища, наприклад, знеголоснення дзвінких при одночасному оканні („фторого”), ба навіть редукцію ненаголошених голосних („діфчатъ” — дівчата). Ці дані скеровані проти правильних свідчень місцевого дослідника М. Садиленка про українську мову цього краю як „найчистішу і найкраще збережену частину української мови”.²¹⁾ Шейніна його працю згадує, але фактично ігнорує, не розглядає, а натомість робить свої висновки, що нібито „українські говори Кубані підпадають сильному впливові російської мови” (стор. 190). Чому вони не підпадають впливам української літературної мови, „дослідниця”, звичайно, не каже.

Частково українська мова поширена тепер на Кримську область УРСР, і там недавно почали викладати її в школах як окремий предмет, як про це можна довідатись із статті А. Кондратюка „З досвіду вивчення української мови в школах Криму”, що була надрукована в журналі „Українська мова в школі”, ч. 2 за 1961 р. Цілком українських шкіл там ще немає.

Здобула деякі права українська мова в державах-сателітах СРСР — в Чехословаччині (після постанови ЦК Компартії Словаччини про національний розвиток українців східної Словаччини в 1952 р.) та в Румунії: і там і там є українські школи, видавництва, театри. А в зв'язку з цим мимоволі виникає питання: чому Москва спонукала уряди цих держав „українізувати” ці малі клаптики українського етносу, тимчасом як у себе, в РРФСР, де живуть компактними масами мільйони українців, будь-якої українізації немає? Чи не тому, що через українізацію можна легше прийти до русифікації, а в РРФСР це можна вже робити безпосередньо?

А з усього цього видно, що й з обмеженням тільки до ролі „національної” українська літературна мова застосовується на різних українських землях по-різному, а на деякі її й зовсім не допущено.

Ота методична розробка Н. Корнієнко „Люби і знай свою рідну мову!”, а також деякі інші матеріали з кінця 50-их років (можна ще згадати статтю А. Хижняка „Любімо, шануймо рідну мову!” в „Літературній газеті” з 30 травня 1958 р.) свідчать про те, що владущі чинники СРСР офіційно дозволили вже українцям (як, очевидно, й іншим народам Союзу) „любити, вивчати й шанувати свою рідну мову”. Тим то цей етап більшовицької мовної політики можна, либонь, схарактеризувати так: *звезивши зовнішньополітичний засяг української мови (шкільний закон, що фактично вигнав її з*

21) Див. М. А. Садиленко „Устойчивость кубанского языка”. 36. „Экономика и культура”, вип. 1., Краснодар, 1927 р.

міської школи тощо), більшовики дозволяли *внутрішньо її упорядковувати*, ба навіть очистити від особливо безглузких русизмів, як про це свідчить виступ М. Бажана на з'їзді письменників України проти українсько-російського суржика, а також статті в газетах М. Рильського, О. Ільченка й інших.²²⁾

Цей дозвіл оформлений у новій програмі КПРС положенням, що партія має „забезпечувати й наділи вільний розвиток мов народів СРСР”. Це тим більше можливе, що вирішним моментом у збереженні мови є її зовнішньолінгвістичне ставовище, її всенародний та державний ужиток, а середова якість — це тільки похідний момент від першого. І українська мова — хай би вона була й найдосконаліша! — не буде перешкоджати імперіалістичній експансії російської мови, якщо її (української мови) не вживатимуть у школах, в усіх царинах громадського, політичного й культурного життя. А саме там, корисна для російської мови в цьому розумінні ситуація на Україні тепер і склалася — з огляду на те, що українську мову не тільки фактично, а, як я вже довів, і офіційно позбавлено прав державної мови. Проте треба сказати, що самий факт наявності української державності хоч би в формі УРСР (вона ж член навіть ООН!) якоюсь мірою перешкоджає більшовикам цілком ігнорувати українську мову в її державній функції, і вони так чи так, саме з цієї позиції, мусять іноді її офіційно вживати навіть на міжнародних форумах, а також дозволяти її розвиток. Адже М. Підгорному довелося виступати по-українському на загальних зборах ООН, — його зобов'язувало до цього становище носія найвищої влади в цій калікуватій державі.

Якоюсь мірою це явище може пояснити історична аналогія з Українською Державою П. Скоропадського, коли його чорносотенний уряд мусив провадити українізацію, відкривати українські школи і заснувати навіть український університет та Академію наук. А самому Скоропадському, що був тоді, як і тепер більшовики, проти державної обов'язковості української мови, доводилось офіційно — як тепер Підгорному — промовляти по-українському (наприклад, на зустрічі з імператором Вільгельмом).²³⁾

Отже, внаслідок такої офіційної вимушеності і в УРСР останніми роками створено певні вартості в царині українського культурного мововжитку: перевидано давній словник Б.

22) Детальний розгляд внутрішньолінгвістичного стану української мови на цьому етапі: в цю мою тему не входить.

23) Див. про це в моїй книжці „Українська літературна мова, її виникнення й розвиток”, т. II, вип. I. Нью-Йорк, 1962 р.

Грінченка, видано деякі двомовні словники, а також термінологічні словники з основних галузей знання й техніки, створено українські підручники для шкіл (хоч переважно перекладені з російської мови) і почали видавати давно очікувану загальну енциклопедію українською мовою (УРЕ) та перекладати десятитомову „Дитячу енциклопедію”. Можна також відзначити розвиток книжкових видавництв, що видають майже всіх класиків українського письменства (за винятком таких заборонених, як П. Куліш, В. Винниченко й ін.). Виходить декілька літературних журналів і чимало різних газет українською мовою, видають також журнали й літературу для дітей. Академія наук деякі свої періодичні видання перевела на українську мову, як також високі школи почали знову видавати свої праці українською мовою, особливо київський університет. Не помітно змін тільки в харківському університеті, що видає високошкільні підручники тільки по-російському, як це видно з рекламних вкладок у його виданнях.

Можна відзначити чималі досягнення в царині наукового вивчення української мови: вийшли праці з історичної граматики української мови, з української діалектології тощо. Навіть харківський університет видав цінний збірник „Питання історичного розвитку української мови” (Харків, 1962 р.), а також окремі дослідження як от „Полтавські говори” (Харків, 1957 р.) Р. Ващенко, як „Прислівники в українській мові” І. К. Чаплі (Харків, 1960 р.) тощо.

Все це здобутки, що їх не можна заперечувати. І цими здобутками пишається міністр освіти І. Білодід у статті „Українська мова серед мов соціалістичних націй СРСР”, надрукованої у „Вітчизні”, ч. 2 за 1962 р. У нього ж ми знаходимо підтвердження висловленої вище думки про деякий пошук у внутрішньому розвитку неросійських мов, бо він пише: „Комуністична партія й радянський уряд невтомно дбають і піклуються як про дальше удосконалення старопописемних літературних мов, так і про розвиток молодопописемних мов народів СРСР” (стор. 187). А втім, він не міг, відповідно до програми КПРС, не підкреслювати чорним шрифтом „аптитес” до цього твердження — слів про „зближення мов”, про російську мову як „другу рідну”, про те, що російська мова „всєбічно творчо їм (тим мовам — В. Ч.) допомагає”, тим часом як місце, в якому йде мова про розвиток національних мов, надруковане звичайним шрифтом.

Коли тепер перейти до розгляду мовних відносин під кутом зору *суб'єктивно-мовної свідомості та мовозжитку громадян*, то їх, видима річ, слід розглядати в світлі наведених вище даних, тобто в світлі об'єктивно-суспільних умов та офі-

міської школи тощо), більшовики дозволили *внутрішньо її спорядковувати*, ба навіть очистити від особливо безглузких русизмів, як про це свідчить виступ М. Важана на з'їзді письменників України проти українсько-російського суржика, а також статті в газетах М. Рильського, О. Ільченка й інших.²²⁾

Цей дозвіл оформлений у новій програмі КПРС положенням, що партія має „забезпечувати й наділі вільний розвиток мов народів СРСР”. Це тим більше можливе, що вирішним моментом у збереженні мови є її зовнішньолінгвістичне становище, її всенародний та державний ужиток, а середова якість — це тільки похідний момент від першого. І українська мова — хай би вона була й найдосконаліша! — не буде перешкоджати імперіялістичній експансії російської мови, якщо її (української мови) не вживатимуть у школах, в усіх царинах громадського, політичного й культурного життя. А саме така, корисна для російської мови в цьому розумінні ситуація на Україні тепер і склалася — з огляду на те, що українську мову не тільки фактично, а, як я вже довів, і офіційно пославлено прав державної мови. Проте треба сказати, що самий факт наявності української державності хоч би в формі УРСР (вона ж член навіть ООН!) якоюсь мірою перешкоджає більшовикам цілком ігнорувати українську мову в її державній функції, і вони так чи так, саме з цієї позиції, мусять іноді її офіційно вживати навіть на міжнародних форумах, а також дозволяти її розвиток. Адже М. Підгорному довелося виступати по-українському на загальних зборах ООН, — його зобов'язувало до цього становище носія найвищої влади в цій калікуватій державі.

Якоюсь мірою це явище може пояснити історична аналогія з Українською Державою П. Скоропадського, коли його чорносотенний уряд мусив провадити українізацію, відкривати українські школи і заснувати навіть український університет та Академію наук. А самому Скоропадському, що був теж, як і тепер більшовики, проти державної обов'язковості української мови, доводилось офіційно — як тепер Підгорному — промовляти по-українському (наприклад, на зустрічі з імператором Вільгельмом).²³⁾

Отже, внаслідок такої офіційної вимушеності і в УРСР останніми роками створено певні вартості в царині українського культурного мововжитку: перевидано давній словник Б.

22) Детальний розгляд внутрішньолінгвістичного стану української мови на цьому етапі в цю мою тему не входить.

23) Див. про це в моїй книжці „Українська літературна мова, її виникнення й розвиток”, т. II, вип. I. Нью-Йорк, 1962 р.

Грінченка, видано деякі двомовні словники, а також термінологічні словники з основних галузей знання й техніки, створено українські підручники для шкіл (хоч переважно перекладені з російської мови) і почали видавати давно очікувану загальну енциклопедію українською мовою (УРЕ) та перекладали десятитомову „Дитячу енциклопедію”. Можна також відзначити розвиток книжкових видавництв, що поре-видають майже всіх класиків українського письменства (за винятком таких заборонених, як П. Куліш, В. Винниченко й ін.). Виходить декілька літературних журналів і чимало різних газет українською мовою, видають також журнали й літературу для дітей. Академія наук деякі свої періодичні видання перевела на українську мову, як також високі школи почали знову видавати свої праці українською мовою, особливо київський університет. Не помітно змін тільки в харківському університеті, що видає високошкільні підручники тільки по-російському, як це видно з рекламних вкладок у його виданнях.

Можна відзначити чималі досяги в царині наукового вивчення української мови: вийшли праці з історичної граматики української мови, з української діалектології тощо. Навіть харківський університет видав цінний збірник „Питання історичного розвитку української мови” (Харків, 1962 р.), а також окремі дослідження як от „Полтавські говори” (Харків, 1957 р.) Р. Ващенко, як „Прислівники в українській мові” І. К. Чаплі (Харків, 1960 р.) тощо.

Все це здобутки, що їх не можна заперечувати. І цими здобутками пишається міністр освіти І. Білодід у статті „Українська мова серед мов соціалістичних націй СРСР”, надрукованій у „Вітчизні”, ч. 2 за 1962 р. У нього ж ми знаходимо підтвердження висловленої вище думки про деякий попуск у внутрішньому розвитку неросійських мов, бо він пише: „Комуністична партія й радянський уряд невтомно дбають і піклуються як про даліше удосконалення старописемних літературних мов, так і про розвиток молодописемних мов народів СРСР” (стор. 187). А втім, він не міг, відповідно до програми КПРС, не підкреслювати чорним шрифтом „антитез” до цього твердження — слів про „зближення мов”, про російську мову як „другу рідну”, про те, що російська мова „всебічно творчо їм (тим мовам — В. Ч.) допомагає”, тим часом як місце, в якому йде мова про розвиток національних мов, надруковане звичайним шрифтом.

Коли тепер перейти до розгляду мовних відносин під кутом зору *суб'єктивно-мовної свідомості та мововжитку громадян*, то їх, видима річ, слід розглядати в світлі наведених вище даних, тобто в світлі об'єктивно-суспільних умов та офі-

ційної національно-мовної політики влади, що, як уже сказано, тісно між собою переплітаються, часом співдіють, а часом суперечать одне одному і так чи так зумовлюють стан суб'єктивно-мовної свідомості та практичного мововжитку громадян. Але передусім треба сказати, що дійовішим у цьому розумінні виступає перший чинник — об'єктивно-суспільні умови, оте посилене й пришвидшене творення в СРСР єдиного суспільства т. зв. „радянського народу”. В умовах бо єдиного суспільства з соціологічною неминучістю впливає закон *одної загальноовживаної мови*, що його (той закон) я сформулював у своїй статті „Соціальна природа мови”.²⁴⁾ Призводять до вивіщення якоїсь мови за таких умов різні чинники (чи сукупність їх), а найбільше сприяє цьому панівне становище носіїв цієї мови — якоїсь етнічної групи, не обов'язково навіть кількісно найбільшої. Цей закон діє з непереможною силою у всякому єдиному суспільстві, отже, навіть у такому, де нема державного примусу щодо вживання якоїсь мови (як от у США чи в Канаді, де він „перетоплює” різні етнічні елементи на англійськомовних американців та канадців). В СРСР, з причини старої традиції ще царської імперії, де панівною етнічною народністю була „великоросійська” меншість (це відзначав свого часу й Ленін), на таку загальноовживану мову почала була вибиватись російська мова ще тоді, коли керівники більшовицької партії хотіли були до цього не допустити (у 20-их роках), намагаючись створити на території колишньої Російської імперії окремі від російської мовні колективи (суспільства) — український, білоруський тощо. Але через те, що вони це робили на базі фактично єдиної держави (отже, й зарідка єдиного суспільства), то вони не змогли цього процесу спинити, тільки трохи його були загальмували. Тож тепер, коли вони не тільки не чинять цьому процесові опору, а ще й усяково, як це ми бачили, йому сприяють, свідомо переміщуючи людність, ігноруючи республіканські кордони, „переможні” можливості для російської мови-імперіалістики збільшилися безмірно. Нею ж беззастережно користується тепер на Україні так швидко після перепису 1926 р. відсотково виросла група росіян (більше, ніж удвічі, — з 8,1% до 17,9%), як їх подає перепис 1959 р. З нею прибувають на Україну різні „націонали не в своїй республіці”, оскільки вони не можуть уживати серед українців іншої мови, ніж російська. Наявність цих двох російськомовних груп ставить і українців у соціологічні умови, що вимагають від них російського мововжитку (згідно з законом мовного взаємлення: *якщо один мовлянин двомовний, а другий одномовний, то вза-*

24) „Дещо про мову”, збірка статей. Нью-Йорк, 1959 р.

емлення може відбутися тільки мовою одномовного), а це відповідно збільшує ефективність російського мововжитку і зменшує український мововжиток. Останній шкільний закон, що фактично звільнив росіян та „націоналів не в своїй республіці”, а також чужинців з-поза СРСР (наприклад, кубинців, що вчать на Україні) від обов'язку вивчати українську мову і, навпаки, зобов'язав українців вивчати російську, надзвичайно посилив тільки таку можливість мовлення. Коли, наприклад, українець Олесь Василенко вчить у шахті болгарина Г. Тешкова, як ставити стояки, як про це ми довідуємось із нарису Л. Черкашикої „Малюнки з натури” („Україна”, ч. 11 за 1960 р.), то він користується, безперечно, тільки російською мовою, що до неї болгарина привчає вся російськомовна атмосфера Дінбасу. Ба більше: до російського мововжитку призводить цей закон і тоді, *коли у взаємлення вступає один одномовний росіянин чи „націонал не в своїй республіці” з більшою групою українців, — розмова може відбутися тільки російською мовою.* Ще більше ця можливість зростає тоді, коли той росіянин чи націонал виступають у мовному колективі як „начальство” (а вони звичайно в такій ролі й прибувають на Україну). Яскравий факт у цьому розумінні маємо в репортажі П. Волиняка про ансамбль українського танку на чолі з грузином Вахтангом Вронським (це його театральний псевдонім). Волиняк засвідчив, що Вронський розмовляв тільки російською мовою і танцюристи теж „здебільшого розмовляють російською мовою, але тільки обізнані (по-українському — В. Ч.), то вони зараз же переходять на українську”.²⁵⁾ Отже, це двомовні люди, а наявність у їхньому колективі начальника-„націонала” примушує їх говорити не якою, а російською мовою. У журналі „Перець”, ч. 2 за 1961 р. згадано овруцького прокурора Рашида Отауловича Юмагулова, що теж, напевно, виступає як такий розносник русифікації навіть на Волині. Тільки російською мовою говорять військовики, оскільки на Україні відбувають військову службу переважно росіяни і ті ж таки „націонали”.

І от коли до цих об'єктивно-соціологічних умов ще додається, з одного боку, сприятлива для російської мови тоталітарно-політична „заохота” (згадаймо, що офіційно це вже „друга рідна мова” для всіх неросіян!), а з другого — фактичне (не декларативне) вороже ставлення владущих чинників до української мови, ще недавнє переслідування українців передусім за їхню рідну мову, то стає ясно, що можливості на Україні для мововжитку українського й російського дуже й дуже нерівні. У такій атмосфері на російську мову

25) „Нові дні”, ч. 118, за 1959 р.

переходять передусім ті, кому байдуже, якою мовою говорити. — інші, крім росіян, національні меншості (їх, за переписом 1959 р., 6,2%), ті зросійщені міські українці, що їх М. Скрипник називав „полурусами”, чужинці (кубінці, в’єтнамці, китайці), що їх, як правило, навчають на Україні не українською, а російською мовою. У цій атмосфері для невідомої українців (переважно „колгоспників”, що їх там „побутово” — не офіційно трактують як найнижчу категорію людности) російська мова, оскільки ново говорить місто й „начальство”, ще й досі „панська мова”, і вони, згідно з відомим соціологічним законом „моральної щистоти” мови панівних груп людности, потрапивши до міста, на завод чи фабрику, поспішають переходити на цю „ліпшу мову” і зневажливо ставляться до своєї „музицької мови”. Можна б навести тут факт із туристських спостережень Калмука, що були свого часу друковані в „Свободі”: офіціантка в Одесі, в ресторані, сказала йому, що українська мова — „нехороший язык”. Це могла бути колишня селянка, а могла бути й робітниця, народжена в місті, але це свідчить про те, що невідомі соціальні класи психологічно орієнтуються на „панську мову” — російську.

Ба більше: в цій суспільно-політичній атмосфері й національно-свідомі українці — партійні й безпартійні — мусять утримуватися від приватно-прилюдного українського мововжитку, заличковувати свій український „мовний патріотизм” тією ж російською мовою. Навіть якщо їм офіційно доводиться виступати по-українському (напр., акторам зі сцени, учителям у класах, промовцям на урочистих зборах тощо), то поза межами цієї „офіційности” вони поспішають переходити на „безпечну” мову панівної народности. З багатьох відомих мені фактів я наведу тут лише деякі. У середині 30-их років зустрівся я на північному Кавказі з членом спілки письменників „Плуг” О. Ведмицьким, і хоч ми були з ним знайомі (зустрічалися на конференціях „Плугу” в Харкові), але ні він, ні я не відважилися згадати про це, і говорили по-російському. Становище ж наше було таке, що і його, і мене викинуто з членів „Плугу” й вигнано за межі України; тепер я тікав у справжньому розумінні цього слова з ворошиловського (ставропольського) педагогічного інституту, щоб уникнути запропонованого мені вступу до партії, а його надіслано на мос місце, і він боявся, що я виявлю його „українське минуле”. Мос „українське минуле” вже було виявлене, і отой „вступ до партії” мав бути прилюдною „проробкою” на зборах, — тим я й тікав. Коли українська письменниця С. Парфанович прибула 1940 року до Києва і зателефонувала до П. Тичини, він, хоч чув, що до нього обізналася галичанка,

говорив телефонічно по-російському.²⁶⁾ Уже підчас другої світової війни зустрів я на Північному ж Кавказі, в м. П’ятигірському, друга моїх молодих років і односельця Т. О., і він, червонючи (бо знав мої погляди), сказав, що йому, вже членові партії, довелось не тільки на роботі говорити по-російському, але й дитей своїх перевести з української школи до російської, щоб, мовляв, на нього не дивились як на „чуждий елемент”. З приватного листа вже у США я довідався, що коли один заступник польських мистецьких кіл (але українець національністю) приїхав до Києва і зустрів там свого колишнього друга галичанина, але тепер заслуженого мисця СРСР В. Касіяна, то той говорив з ним тільки по-російському, дарма що приїжджий гість не знав російської мови й говорив до нього по-українському. Це все факти з т. зв. в тамтешніх умовах „перестраховки”. Але в „радянській” дійсності явища мовного маскуваннн можуть бути ще болючіші. У м. Дніпропетровському (в Січеславі) я знав родину одного інженера, свідомого українця, що прилюдно й на роботі говорив тільки по-російському, але вдома — тільки по-українському, і дітям забороняв уживати будь-яких російських слів чи висловів. А якщо взяти на увагу те, що за таких тоталітарно-терористичних умов межі прилюдного й приватного життя громадян не дуже то виразні, то мовна „перестраховка” дуже часто промикується і в родинне життя.

Річ ясна, що в такій атмосфері багато може бути випадків кар’єристичного (а не тільки із страху) пристосування до того, що подобається владущим силам. Так виникають там і такі потворні явища, коли „націонали” стають „більшими католиками, ніж сам папа”. Якось у газеті „Правда України” була згадка про те, що у Львові на зборах галичан виступав галичанин же російською мовою. А в 1962 році дагестанський письменник А. Агасєв договорився в своєму завзятті догодити „старшому братові” до того, що запропонував, щоб національні письменники (не росіяни) вже писали не рідною мовою, а по-російському. Проти такої „крайности” висловився російський письменник В. Солоухін (у московській „Літературній газеті” з 6 лютого 1962 р.).

Зрозуміла річ, що в такій атмосфері не може бути й мови про якусь, сказати б, приватно-прилюдну оборону української мови, оскільки така оборона неминуче протиставить її російському мововжиткові. Така оборона можлива тільки тоді, коли її протиставлять якісь інші мови — польській, молдавській чи угорській. У справі протиставлення української мови російській я можу покликатись на свій власний „досвід”. Ко-

26) С. Парфанович, „У Києві в 1940 році”, Авдсбург, 1950 р.

ли я приїхав 1938 року до Києва і, зайшовши на шевченківську виставку, був обурений тим, що в *столиці України на виставці найбільшого українського поета* службовка, за всіма ознаками *українка*, на мої *українські* запитання відповідала *по-російськи*, я не відважився — хоч і думав був — записати протест у книзі відвідувачів. Навіть анонімно побоявся написати! Таке „боягузтво” можуть зрозуміти тільки ті, що жили під тим нещасливим режимом. Не можуть і досі цього робити ні письменники, ні журналісти. У київському сатиричному журналі „Перець” досить часто висміюють неправильні російські тексти, наприклад, написи в лісі біля Києва, але автори ніколи не зазначають, що ці тексти в українській республіці повинні бути по-українськи. А в результаті виходить, що вони тільки допомагають підвищувати якість уживаної на Україні російської мови. А втім, ці висміювання інколи побудовані так, що з них можна робити висновок про недоречність російських написів для української дійсності. Але це вже сзопівщина, від якої українській мові мало користи.

Можна сказати ще й більше: частенько українцям доводиться висловлювати „радість” з приводу того, що російська мова, наприклад, „лунає на вулицях Львова” (М. Рудницький), що стас вона однією з веселітніх мов (О. Ільченко). Українську ж мову можна боронити тільки з доручення влади, як це досить нещасливо зробив М. Бажан на з’їзді письменників.

За таких умов по-російськи в містах на Україні можуть не говорити тільки ті відважні, хто, як той персонаж у „Сні” („У всякого своя доля”) Т. Шевченка, на запитання „землячка . . . з цинковими гудзиками”, чому він не вміє говорити „по-здешньому”, відповів: „Ба ні, кажу, говорить умію, та нехочу”. Але чи багато може бути в тоталітарно-терористичному суспільстві таких відважних?

Правда, дехто може сказати, що не треба плутати років ежовсько-сталінського терору з 50-ми роками, коли людям в СРСР стало нібито вільніше дихати. Але, поперше, деякі з наведених фактів належать уже до хрущовського періоду, а подруге, на це можна відповісти хоч би тим, що написав найновіший емігрант з СРСР д-р М. Ключко у своїй автобіографії, надрукованій у вініпезькому журналі “Weekend Magazine”: „Терор проминув, але весь апарат терору залишився. Це те, чого радянський громадянин не може забувати . . . Поліція слідкує далі . . . Картотеки стають дедалі повніші, і одного дня КДБ може використати їх для обвинувачення тих, що або невинні, або говорили більше, ніж можна”.²⁷⁾

27) Подаю за „Новим шляхом”, ч. 7 з 17 лютого 1962 р.

А свідомі українці на Україні добре розуміють, що вибух терору ударить насамперед по них, а найбільше по тих, що дуже вже „любили” (хоч би й з доручення чи дозволу влади) українську мову, бо всім упомку, що саме „мовників” попереднього часу найдужче переслідували, знищивши багатьох навіть фізично. Це ж факт, що на всю республіку з 40-мільйонною людністю після ежовсько-сталінського та хрущовського терору 30-их і 40-их років залишився був тільки один кваліфікований мовознавець — Л. Булаховський, та й то лише тому, що це був російсько-український мовознавець і не-українець національністю. Мені, наприклад, відомо, що в 1938 р. в столичному київському державному університеті нікому було приймати вступних іспитів з української мови, і на цю роботу з Міністерства освіти мусили послати того мовознавця, що приїхав тоді до Києва . . . реабілітуватися після звільнення його з роботи в запорізькому педагогічному інституті.

Таке перешлітання об’єктивно-суспільних умов та офіційної національно-мовної політики більшовиків на Україні і призвело до того, що, *не зважаючи на статистичну більшість українців і офіційне визнання з боку влади існуючої „національної” (не державної!) мови, чужоземні туристи й українські емігранти не знаходять українців у столиці республіки — в Києві і не чуять там української мови*. І це триває вже не один десяток років! Я пригадую, що, перебувши з вигнання наприкінці 30-их років до недавньої столиці України — м. Харкова, де раніш я чув українську мову в крамницях, в установах, у трамваях („беріть квитки, громадяни!” — зверталися кондуктори), я був приголомшений повним зникненням цієї державної мови. Те саме я почув і побачив і в новій столиці — в Києві: в Академії наук, у Державному видавництві всі говорили по-російськи, а в ресторанах на мене витріщали очі, як на божевільного, навіть кельнери (офіціанти), коли я звертався до них по-українськи (самі вони говорили, звичайно, вже тільки по-російськи).

З тих же часів походить і зворотна русифікація міських шкіл, перехід газет на російську мову („вот это я понимаю — газета!” — сказала при мені доцентка-росіянка ворошиловградського педагогічного інституту, розгортаючи наново русифіковану після смерті М. Скрипника „Луганську правду”), видання російських газет тощо. Тоді ліквідовано українізацію в РРФСР. Після другої світової війни поширено цю цинічну русифікацію й на Західну Україну. І цей стан триває ще й досі, хоч, як уже сказано, з другої половини 50-их років зайшли деякі зміни на краще в українському книговидавництві.

Але що можна сказати про дійсний стан національно-мовної свідомості українського народу на цьому етапі його

розвитку? Можна думати, що це чуже „мовне обличчя” українських міст — це переважно *політично-кон'юнктурне* явище. Російська мова в устах українців — це переважно вилив характерного для більшовицької дійсності „дворушництва”, це або вимушена соціальна необхідність (у розмовах з росіянами тощо), або засіб захисного личкування для фізичного збереження (згадаймо матеріальну залежність кожного громадянина від державної посади чи праці, що й без терору може людину зв'язувати). А „потай” ці українці, напевно, і читають українські газети та книжки, і розмовляють між собою рідною мовою (приклад — родина інженера, що я його згадував).

Правда, не можна заперечувати, що міські українці переважно вже, либонь, двомовні, але вони, як свідомі люди, не можуть не любити своєї „національної” мови, що є ознакою їхньої національної й людської гідності. Тож можна думати, що, коли зникне тоталітарно-терористичний режим, вони й прилюдно загворять українською мовою. Це можна було спостерігати за останньої німецької окупації України, коли міські українці, зрозумівши свої бажання як цілі гітлерівського „визволення”, змінили були на короткий час „мовне обличчя” українських міст. Про це ж свідчить і післявоєнна українська еміграція, що, опинившись на вої, не тільки заговорила по-українському, а ще й створила лавіть у несприятливих умовах свої видавництва та школи, творить українську літературу й культуру взагалі. Передумовою всього цього є безсумнівна наявність уже високої національної свідомості українського народу, що її не могла не виробити доба революційних 1917 та пізніших років, — явище, що було відоме до того тільки на західноукраїнських землях, що розвинулося в умовах конституційної Австрії, а на українських землях колишньої Російської імперії було майже цілком відсутнє, як про це свідчить факт, що тодішня еміграція з цих земель майже на сто відсотків уважає себе „руськими”; не має української національної свідомості й давніша еміграція з українського Закарпаття, яке не мало національних вільностей під угорською адміністрацією.

Можливість пізнішого переходу українських міст за сприятливих обставин на українську мову полегшує, між іншим, ще й те, що міські люди здебільшого вже знають її: їм не треба буде її вивчати так, як це було на українських землях Російської імперії в 1917 - 1920 роках.

Про те, що тепер міські люди на Україні здебільшого знають українську мову, почасти свідчать передачі київського радіо для українців, що проживають за кордоном. У цих передачах можна часто почути інтерв'ю з різними керівниками

установ та підприємств, і хоч тексти тих інтерв'ю звичайно пишуть секретарі чи кореспонденти, але з вимови керівників знати, що українська мова їм не така вже й чужа, при потребі кожен з них може говорити по-українському.

Алеж треба, щоб така потреба настала!

СТАН РУСИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАПЕРЕДОДНІ „ВІДЛИГИ”

Об'єктивні суспільно-політичні умови для середового (внутрішнього) стану української мови в Радянському Союзі завжди були загрозливі: вони неминуче її русифікували. Тільки в 20-их роках більшовики ще не додумались були до свідомого втручання в її середову будову, ба й посприяли були підчас українізації (1923 - 1933 роки) її опорів супроти такої „стихійної” русифікації, надавши їй авторитетну функцію державної мови. А коли вірмени Ваганян написав був у своїй книжці „О національній культурі” (Москва, 1927 р.), що національні мови мають розвиватися на основі російської мови, то М. Скрипник гостро його висміяв, назвавши це „євангелієм від апостола Ваганяна”.

Але в першій половині 30-их років, після самогубства М. Скрипника, вони ніби згадали ганебну практику царського уряду з другої половини XIX ст.¹⁾ і почали втручатися в лексичну, граматичну й фонетично-правописну структуру української мови. Це вони робили під гаслом „викорінювання націоналістичного шкідництва на мовному фронті” та цинічного „зближення” з „братньою російською мовою”, а це означало вже свідому її русифікацію. Разом з тим це було поєднане ще й з переслідуванням свідомих носіїв та творців української мови — мовознавців, письменників, учителів тощо, аж до фізичного їх винищення. Тоді знищено або вигнано з України із старшого покоління: С. Єфремова, А. Ніковського, В. Ганцова, О. Курило, Олексу Синявського, Є. Тимченка, С. Смеречинського, а з молодших, уже „радянського” виховання, — Німчинова, Йогансена, Сулими, Трояна, Осипова, Наконечного й ін. Це призвело до того, що напередодні другої світової війни на Україні залишився тільки один висококваліфікований мовознавець — Л. Булаховський, що був, до речі, не українець з походження і не тільки український, а й російський мовознавець, та ще й не такий уже щирий оборонець доброякісної української мови. Це ж він, зокрема, уклав

1) Можна згадати, наприклад, таємний обіжник Головної управи в справах друку (1881 р.), щоб цензура не допускала „в малоросійській говір нових слів, вигаданих або взятих з мов польської та німецької”. Таким же втручанням було й накидання українській мові російської „ярижки”.

підчас війни, в Уфі, русифікований український правопис, що його затвердив 1946 р. „нарком” освіти П. Тичина. А після війни переслідування українських письменників ще більше посилилось. Згадаймо хоч би голосну справу з віршем В. Сосяри „Любіть Україну”, що в ній мова була й про любов до української мови („любіть... і мову її солов'яну”). „Проробляли” за мову й одного з найкращих на той час знавців української мови поета І. Виргана. Про це переслідування згадав М. Рильський у „Листі до Івана Виргана”, надрукованим у харківському журналі „Прапор”, ч. 10 за 1959 р., похваливши його за „багатство мови”, що за нього йому (Вирганові б то) „довелося випити чимало гіркового”. За мову переслідували ще письменника М. Стельмаха. З доручення Кагановича, дошукувались „архаїзмів” і в мові самого М. Рильського, ба, може, були б ще й фізично його знищили, якби його не врятував М. Хрущов, як про це він розповів уже після смерті Сталіна.

Про те, що в українській мові переслідували навіть окремі слова, посвідчив той же таки М. Рильський у своїх статтях підчас „відлиги” — в статті „З гадок про мову” та „Словник і питання культури мови”. У цій останній статті він писав, що „деякі не дуже мудрі редактори викреслюють інколи із авторських рукописів слова, яких не знаходять у цьому словнику (русифікованому „зеленому” — В. Ч.), укладають на його підставі списки так званих „заборонених слів”.²⁾ Про це ж таки згадувала й А. Коваль у своїй книжці „Культура української мови”: „В окремих редакторів є цілі списки слів і зворотів, які не повинні вживатися з тих чи інших причин (іноді це пояснюється „традицією”). Наприклад, слово „інтерес” витіснило з ужитку слово „цікавість”, слово „трудитись” витіснило „працювати”; газети замість „відвідали” пишуть „завітали”, замість „сьогодні” — „нині” та ін.³⁾

З прикладів, наведених у А. Коваль, видно й що означали ті списки: з ужитку вилучали українські слова, а натомість запроваджували або російські, або спільні з російськими (за винятком двох останніх прикладів, випадково, мабуть, дібраних).

Звичайно, і М. Рильський, і А. Коваль змогли згадувати ці терористичні втручання в середову будову української мови тільки підчас „відлиги” наприкінці 50-их — на початку 60-их років, а тоді, коли ця свідомо організована русифікаторська техніка діяла, ніхто не смів і писнути.

Ця атмосфера „зближення” чи „зливання” української

2) „Про культуру української мови”. Київ, 1964 р. Стор. 29.

3) „Про культуру української мови”. Київ, 1964 р. Стор. 23.

мови з російською спричинилась була й до виникнення таких потворних явищ, одно з яких „заресстрував” пізніше Б. Антоненко-Давидович у своїй статті „Краса рідної мови”. Вважаю не зайвим навести тут відповідний уривок із цієї статті. Ось він: „Поговоривши зі мною хвилин з десять на різні теми, директор (школи — В. Ч.) зненацька спитав, щільно оглядаючи мою постать:

— А чого це ви говорите такою мовою?

Я не зрозумів цього дивного запитання і попросив директора пояснити мені, що саме він має на увазі.

— Та ось, — не моргнувши оком, пояснив досить молодий ще директор, — ви говорите зі мною вже кілька хвилин, і я не чув у вашій мові жодного російського слова, самі тільки українські.

— Але ж ви говорите зі мною по-українському, то чому ж я маю пересипати свою мову російськими словами? Та й ваша школа, здається, з українською мовою викладання.

Директор трохи зніяковів і, мовби на виправдання, каже:

— То все так — і школа українська, і я говорю з вами по-українському, але я сам стараюсь і хочу, щоб учителі й учні пересипали в своїй мові російські слова з українськими.

— Для чого? — не міг зійти я з дива. Але те, що я почув далі від свого співбесідника, надзвичайно вразило мене. Він сказав:

— А це ж наблизатиме нас у мові до комунізму. Мови перемішаються, і вийде одна мова.

Попервах мені стало жасько: передо мною стояв викінчений, ба навіть, так би мовити, „ідейний” проповідник і поборник жаргону... А далі я усміхнувся, відчуваючи наївно-ідеалістичну природу директорової „концепції”. Припускати, що мови різних народів можна ліквідувати чи злити до купи адміністративними заходами — це те ж саме, що вірити, ніби мови виникли внаслідок вавилонського стовпотворіння⁴⁾

Зафіксовано ще один такий факт, уже з „вищої сфери”. У жовтні 1964 р. якийсь М. Вихристюк навіть на науковій славистичній конференції (в Чернівцях) зробив спеціальну доповідь на тему „Зближення споріднених мов”, і в цій доповіді виправдував уживання таких суто-російських слів та висловів, як „слідуючий”, „являється”, „приймати участь”, „по всім городам і селам”, „згідно указу” (замість „згідно з указом”) тощо. Про ці „псевдонаукові елюкубрації” писав з обуренням Є. Кирилюк у „Літературній Україні”, ч. 27 за 1965 р. (звідки я взяв і ці приклади).

Звичайно, крім цього „теоретичного впливу” на практич-

ний мововжиток у цей період із жажливою силою діяли й соціальні чинники твореного в масштабі всього СРСР єдиного „радянського народу”, що про них я писав у статті „Мовні відносини на Україні наприкінці 50-их — на початку 60-их років”. Але тепер уже відзначають ці чинники й „радянські” автори (хоч і з іншим, як у мене, їх поцінуванням). От Г. Іжакевич у збірнику „Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення”, відзначаючи джерела „структурних елементів російської мови в українському усному мовленні” і ніяк не засуджуючи цих джерел, а, навпаки, вважаючи це за позитивне явище „взаємодіяння” двох мов, навела таке: „У радянську епоху розширюються й поглиблюються зв’язки української мови з писемною та усною формами російської мови. Це відбувається тому, що 1) російська мова в СРСР обслуговує потреби міжнародного спілкування (взаємлення? — В. Ч.) народів Союзу РСР; населення великих міст УРСР є багатонаціональним; 2) спеціалісти різних фахів, що закінчили вищі чи середні навчальні заклади в національних республіках, незалежно від національної приналежності, призначаються на підприємства СРСР; 3) мовою військових сил є російська, і майже весь чоловічий склад населення, відбуваючи службу в Радянській армії, за кілька років звикає розмовляти по-російському; 4) російська мова викладається не тільки в середній, а й в усіх вищих навчальних закладах України; опановувати російську мову на Україні допомагає масова книга, газета, журнал, радіо, кіно та ін.; 5) завдяки політиці дружби націй (sic! — В. Ч.) та праву на вільне (? — В. Ч.) переміщення громадян з республіки в республіку в межах СРСР збільшилась кількість шлюбів між українцями та людьми інших націй, і в багатьох родинах побутує російська мова, як спільна, найбільш відома членам сім’ї”⁵⁾

Як бачимо, це майже точно те саме, що я його раніше, аналізуючи „радянську” дійсність, визначав у своїх статтях. Це такий могутній апарат русифікації, що справжнє визволення націй і дерусифікація поневолених мов повинні б починатись із підтинання цього коріння всього зла: залишати фахівців у своїх республіках, військові частини формувати тільки з місцевих людей і т. д., що, звичайно, неможливе в цій тоталітарно-диктаторській державі. Тим часом навіть на найновішому „еталі”, уже після смерті Сталіна більшовики здобулись тільки на... повернення до національно-мовної політики т. зв. воєнного комунізму, з його теоретичною дво-

5) „Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення”. Київ, 1965 р. Стор. 296.

4) „Українська мова в школі”, ч. 2, за 1963 р. Стор. 25.

мовністю й фактичним пануванням російської мови в державному апараті, в університетах тощо.

Річ ясна, що це „стихийне” й невичерпне „джерело” за-смичування української мови русицизмами, особливо в усному мововжитку. Якже мати на увазі тільки письмову українську літературну мову, то можна відзначити такі конкретні джерела й канали, що ними промикувалися й промикуються русицизми в українську мову: а) прямий адміністративний тиск і заборони („льотчик”, „Белград”, „Брест”, „Ровно”, „урок”, „училище”, „смысл”, „снаряд”, „паровоз” тощо; б) „теоретична” загурканість (як в отого Вихристюка) та недостатня обізнаність нових авторів та молоді з попередніми досягненнями й багатством української мови; в) „перестраховка” авторів і редакторів, наляканих гірким досвідом недавніх переслідувань за українську мову, — вони воліють уживати „безпечних” російських слів, а не „заборонених” українських; г) практика перекладів більшості підручників та різних наукових праць з російської мови, а також таких капітальних видаць, як десятитомна „Діяча енциклопедія”. Недаремно ще М. Куліш протестував проти перекладачів... Мені довелося випадково проглянути „Історію стародавнього сходу” В. Авдієва, „Астрономію” Воронцова-Вельямінова, „Кулінарію” Маслова, і я в цих текстах знайшов силу русицизмів, навіть таких, яких в інших „радянських” виданнях немає.

Які ж конкретні явища русифікації в українській літературній мові цього періоду можна відзначити? Звичайно, під русифікацією треба розуміти не тільки прямі русицизми (слова, граматичні форми тощо), а й вилучення українських явищ з ужитку, з метою „зблизити” українську мову до російської.

Розгляньмо спочатку *фонетично-правописні* порушення норм української літературної мови. Передусім треба згадати факт вилучення з української абетки літери „г”, що потягло за собою й фактичне вилучення з української фонетичної системи звука „г”. Як відомо, вилучив цю літеру на початку 30-тих років Андрій Хвиля; він скасував тоді весь скрипниківський правопис, але з літери „г” зроблено найбільшу „націоналістичну контрреволюцію”, і її вилучення закріплено навіть людською жертвою — одного харківського педагога (прізвища, на жаль, не пам’ятаю), що відважився був проти цього протестувати (чи, здається, тільки висловив свою фахову думку в клясі), „пророблено” в пресі за всіма правилами більшовицьких „проробок” і, мабуть, знищено. Основний мотив цього вилучення зводився до того, що, мовляв, літера „г” зовсім не потрібна, бо в українській мові і слів таких, з цим звуком, мало. Але насправді таких слів, яких не можна

правильно написати без „г”, як це видно хоч би з Грінченкового словника, не так уже й мало. Правда, це здебільшого слова, запозичені з інших мов, але не можна сказати, що цього звука в фонетичній системі української мови немає. Як систематичне явище є він у гуцульському говорі („гід” — дід, „гівка” — дівка), а спорадично наявний в українській мові взагалі (звуконаслідувальні слова, як от „гелготати”, а також позиційні звукозміни, як у вимові слова „Велигдень”).⁶⁾ Та й оті давно запозичені слова так міцно ввійшли в звукову систему української мови, що ігнорування їх рівнозначне каліченню української мови. Це однаково, якби ми викидали літеру й звук „ф”, що вже, справді наявний тільки в чужомовних словах („фабрика” тощо). Але й для невеликої кількості слів літеру „г” слід би залишити, хоч би як факультативний знак (як, наприклад, у росіян „ё”). Зберігають же росіяни „ъ” (твердий знак) для небагатьох випадків „роздільної вимови” („съезд” тощо). Як аргумент на користь „г” можна згадати й те, що потреба позначати цей звук була на Україні з давніх часів — у XIV ст. його позначали за допомогою комбінації „кг”, а з XVI ст. — за допомогою спеціального знаку „г”. Та й останніми роками, коли стало не так „страшно”, науковці на Україні почали її знову вживати як допоміжний графічний засіб (напр., Ф. Жилко в своїй „Діалектології”, Київ, 1955 р., а також колектив авторів „Історичної граматики української мови”, Київ, 1957 р.). Але боязкіші вживали у таких випадках латинського G.

У шкільному навчанні відсутність „г” спричиняє значні незручності. От у „Граматиці української мови” А. Загородського (Київ, 1956 р.), на стор. 11 угорі написано: „Основних приголосних в українській мові двадцять два”. А внизу, в петитній примітці, зазначено: „В українській літературній мові є два звуки, що позначаються однією буквою G. Перший з них (протяжний) більш поширений: „голова”, „говорити”, „голос” тощо; другий — менш поширений, наприклад, у таких словах: „ганок”, „гава”, гудзик” тощо (вимовляється, як російське G)”. Таким чином, вийшло двадцять три звуки! А той двадцять третій можна навчитися вимовляти тільки за допомогою... російської мови!

Цих міркувань було б досить, якщо мати на увазі „радянський” правопис, де „г” вилучено з написаних чужомовних слів. Якже мати на увазі скрипниківський та й взагалі

6) Це я писав до відкриття субстрату індо-європейських мов, відкриття, оформленого в моїх працях як „адигейська теорія”. Тепер, за допомогою цієї теорії я пояснюю такі слова, як „хуга”, „джигун”, „гава”, „дзига” тощо, як споконвічні українські.

позалежно від російського правопису упорядкований український правопис, то тоді потреба в літері „г” збільшується. Вона ж потрібна для написання нових записок із чужих мов, особливо для писання власних імен та назв, що в них треба розрізнити G й H („Гюго” — Hugo). Щодо цього „радянський” правопис пішов цілком по-рабському за плутоною російською передачею цих літер. У §90 сказано: „G й H звичайно передаються буквою Г: „авангард”, „агітація”... А потім додано: „В окремих словах (особливо англійського походження) H передається буквою Х, напр., „хавбек”, „Хемінгуей”. Безлуздість цього „правила” очевидна: в українській мові є і відповідний звук, і традиційний для його передачі знак, — так чому ж тоді його не передавати точніше?

Взагалі розділ у „радянському” правописі про писання чужомовних слів — це прямий вияв русифікації української мови. Але обурливо, що цю суто-російську правописну традицію подано, як нібито українське „узвичасня”. От, наприклад, сказано про передачу західно-європейського („залежно від того, як узвичасне те чи інше слово в українській мові”) і подано приклади... з російськими написаннями „інтеграл”, але „магістраль”. Так само „вмотивовано” й передачу ТН (грецька „тета”): „арифметика”, але „теорія”. Як відомо, в українській мові узвичасна більше „аритметика”, ніж „арифметика”, бо в західно-українських школах вчилися цілі покоління на цій традиції, тим часом як на Наддніпрянщині й Кубані української школи до 1917 р. не було, а як вона стала, то галицьке написання перенесено й на Схід; воно ж було й у скрипниківському правописі.

А втім, я сказав би, що з передачею таких чужомовних звуків, як L, ТН, німецьке EI, справа не така болюча, як із згаданими далі іншими звуками: для української звукової системи „байдуже” — „кляса” чи „класа”, „аритметика” чи „арифметика” (коли є „фабрика”, бо народна вимова — „арихметика”, як і „хвабрика”), „Гейне” чи Гайне” (в останньому важливо, що залишається двозвук в обох передачах). Але інша справа з передачею двозвука AU, що його, згідно з російською традицією, передають як АУ („Аусбург”). Річ у тому, що в слов'янських мовах взагалі, а в українській зокрема немає роззіву (hiatus-y), тим то написання АУ суперечить звуковій системі нашої мови. Ясно, що в тих випадках з чужомовними словами, де немає можливості обминути роззів через точнішу передачу, він (роззів) мусить залишатися („какао”, „Мао”). Але вже нічим не можна виправдати запровадження російських написань „соціальний” (замість „соціальный”), бож тут можливий „йот” між голосними. З цієї позиції треба розглядати й написання „Йоан”, „йудаїзм” як росій-

ські, бо по-українському було б „Йоан”, „йудаїзм”. Окремо слід розглядати справу з передачею лямбівізованого I (нім. Ū, франц. u) через те, що в нашій графічній системі немає засобів для точної передачі цього звука, бо ні східне „ю” (засвоєне під російським впливом), ні галицьке I цього звука не передають. Та й українській звуковій системі цей звук цілком невластивий. А що передача через „ю” („Мюнхен”, „Гюго”) „узвичасна” серед більшості українців, то її й треба прийняти беззастережно.

Звертає на себе увагу писання в практиці на Україні багатьох явно українських прізвищ у російському звучанні. От є ілюстратор чи малювач „Резніченко” (чому не „Різниченко”?), в ужгородському університеті працював доцент-філолог „Ніколаєнко” (чому не „Миколаєнко” чи хоч „Николаєнко”?), у дніпропетровському обласному видавництві вийшла книжечка „Пушкін у Катеринославі”, а її автор підписався „Ю. Немченко” (а не „Німченко”). Дописувач з одного полтавського села в „Літературній газеті” підписаний як „Ніколенко”. Наросток -ин у прізвищах типу „Плоткин” чомусь завжди пишуть як -ін (письменник „Г. Плоткін”, композитор „Нахабін”, журналіст „Костін”). Пишуть іще „Кулініч”, „Кундзіч”. Я не кажу вже про прізвища на -ов („І. Муратов”), -ев („Кравцев”), що теж могли б бути на -ів, за прикладом галицьких написань „Стахів”, „Яцків” тощо, але тут, на жаль, і в національній українській традиції на Наддніпрянщині й Кубані узвичасне написання з -ов („Єфремов”, „Ганцов”, „Ковальов”). А отих „Резніченко” та „Немченко” нічим іншим, крім „перестраховки”, не можна пояснити. Я ж зареєстрував з журналу „Вітчизна” навіть прізвище „В. Сокол”, прізвище колишнього дніпропетровського, а тепер харківського письменника, що раніш весь час підписувався „В. Сокол”.

Імена теж оформлюють часто по-російському: „Анатолій” (не „Анатоль”, як було в 20-их роках), „Антон” (а не „Антін”), „Нестор” (а не „Нестір”), „Дорош” (а не „Доріш”), „Симон” (а не „Симін”). За винятком першого імени „Анатоль”, усі інші в народній вимові підлягають законам „ікання”.

У морфології найтривожніше явище — російські закінчення -у, -ю в дав. в. іменників чоловічого роду типу „батько”, „учитель”: „батьку”, „учителю” замість українського „батькові”, „вчителеві”. Русифікація цієї форми почалася ще в середині 30-их років, і тоді молодий український мовознавець Я. Рудницький, спостерігши це абсурдне з погляду норм української мови явище, надрукував у 1936 році в газеті „Назустріч” (її редагував В. Сімович) нотатку „Поету Тарасу Шевченку й інші великоукраїнські дивовижі”. Уже напри-

кінці 50-их років проти „викорінення” української форми на -ові, -еві (-єві) протестували М. Рильський та О. Кундзич (у виступах на з'їзді письменників 1959 р.). Але це не вплинуло на русифікаторів. Офіційно форму на -у, -ю запроваджено як рівнобійну до -ові, -еві, либонь, уперше в тому „Українському правописі”, що його уклав в Уфі Л. Булаховський, а затвердив П. Тичина в 1946 р.; у цьому правописі до закінчення -ові, -еві додано „а також -у, -ю”. Після цього скрізь стали писати „пам'ятник Шевченку”, „пам'ятник Франку”. Особливо „стараються” в цьому розумінні урядові канцелярії та ЦК КПУ: у текстах, що від них виходять, майже немає українських закінчень -ові, -еві. От, наприклад, у листі ЦК КПУ та Ради міністрів до Волинського „обкому” систематично вжито тільки російських форм: „секретарю”, „начальнику”, „Шевченку”, „Малишу”.⁷⁾ Але це можна спостерігати й у літературі. Напр., у чудовому взагалі перекладі „Одіссеї” (перекладач Борис Тен) форми на -у, -ю вжито на 99%. Це справжня ложка дьогтю в барилі меду!

А тим часом для цього немає ніяких підстав у живій мові українського народу, бо дев'ять десятих його знає тільки форму на -ові, -еві. Вона ж, ця форма, єдино можлива в південно-західному та південносхідному наріччях української мови, а форма на -у, -ю є тільки в північному наріччі, та й то не у всіх його говорах (у західних говорах поширене закінчення -ові, -еві). А як наша літературна мова, в основному, побудована на південносхідному наріччі, то форма на -ові, -еві й запанувала цілком природно в її нормах. Правда, форма на -у, -ю часом трапляється в давніших східноукраїнських письменників — у Котляревського, в Гулака-Артемовського, в Лесі Українки й інших, але на це є свої пояснення: це здебільшого несвідомі запозички з тодішньої російської літературної мови, що були можливі в цих людей „панського походження”, тобто в тих людей, що змалку не мали психологічного контакту з живою українською мовною свідомістю, а вивчили українську мову пізніше. У Т. Шевченка ця форма є тільки в заголовках, але він ці заголовки писав по-російському (як це було в душі того часу): „Гоголю”, „подражаніє Едуарду Сові” тощо. Ті окремі випадки, коли можлива й форма на -у, -ю, зв'язані з певними моментами історичного або морфологічного характеру. Це або архаїчні вислови типу „слава Богу”, „козацькому роду нема переводу” (прислів'я; тут форму „роду” затримала рима до „переводу”), або слова з основами на -ов („острів” — „острову”, „Яків” — „Якову”, „Львів” — „Львову”). Уживання закінчення -ові в цій останній групі давало б

повторення звукосполучення -ов-: „Львовові”. Через те в народній мові південносхідної України кажуть „Якові” замість „Яковові” (с. Миколаївка на Січеславщині-Дніпропетровщині). Можливо, -у мусить бути в названнях по батькові чи в прізвищах такого типу, як наприклад, „Маркевич”, бо це форма прикметникового походження (наросток -ич з давнього -ичь: п'ятич — пичий). Дехто думає, що при збігові двох чи трьох іменників цього типу, одно закінчення треба давати таке, а друге таке. Напр., О. Синявський у своїх „Нормах української літературної мови” допускає побудову „товаришеві вчителеві Гавришу”, але це помилкова думка: тут усі трое слів мусять мати закінчення -еві. Тим більше цілком добре звучить „Тарасові Шевченкові”, „Іванові Франкові” тощо. Дико звучать і такі комбінації, як „Лисьменникові-початківцю” (треба: „початківцеві”). Але на Україні здебільшого пишуть обидві форми на -у чи на -ю. Напр., у „Літературній газеті” так заголовлюють усі привітання письменникам-ювілярам: „Івану Виргану” тощо.

Взагалі треба сказати, що ці дві форми ні в якому разі не паралельні форми: -ові, -еві (-єві) — єдино правильна форма, а -у, -ю тільки виняток з цього правила.

Якийсь час у мовній практиці на Україні обминали кличну форму, але останніми роками її стали вживати навіть у названнях по батькові. Правда, була якась непевність у випадках з неособовими іменниками, напр., у „Радянській культурі”, ч. 40 за 1959 р. був заголовок „Драстуй, нова Ксаверівка”, але в „Радянській Україні” з 5 листопада 1959 р. читаємо: „Тобі... наша Батьківщино”. А в одній пісні співають: „Мир тобі, Києве, мир!”

Вилучено з ужитку багато форм прикметників, а їх замінено російськими: „матірній” — „материнський”, „перський” — „персидський”, „італійський” — „італьянський”, „принциповий” — „принципіальний”, ба навіть традиційне „дніпровий” замінено „дніпровським” (у пісні співають: „хвиля дніпровська б'є”).

Хибно, під російським впливом вживають часто описових форм ступнів порівняння прикметника: „більш сильний” замість „сильніший”. Вживання вищого (другого) ступня порівняння „кращий” замість „найкращий” („конкурс на кращий твір гумору й сатири” в „Радянській культурі” з 27. XII. 1959 р.) — це калькування російської форми „лучший”, що має значення й найвищого (третього) ступня. Майже зовсім вийшли з ужитку присвійні прикметникові форми на -ів, -ин, що являють собою одну з яскравих особливостей живої української мови. Ніколи тепер на Україні не пишуть „Шевченкові твори”, „Тичинині поезії”, тим більше виклю-

7) „Радянська Україна”, з 5. XI. 1959 р.

чене — „Панькові Кулішеві твори” (тобто дві такі форми разом), а тільки — „твори Шевченка”, „поезії Тичини”, „Хустка Довбуша” (є така опера). І, навпаки, дуже часто вживають пасивних дієприкметників теперішнього часу, що абсолютно невластиві українській мові: „нерушима (непорушна) дружба”, „невидимий” (невидний), „зримий” (видний), „вагомий” (ваговитий, значний), „невмолимий” (невблаганний). „Незаконно” творять від цих форм іменники, як от „невагомість”, хоч по-українському було б добре „безваговість” (від „безваговий”). Більше, ніж раніш, уживають цими роками активної форми дієприкметника: „завідуючий” (завідувач), „керуючий” („той, хто керує” або „керівник”), ба навіть у минулому часі — „погибший”.

Зовсім вилучено з ужитку українські форми род., дав., знах. й місцев. відмінків у числівниках типу „п’ять”, „шість” ... „десять” ... „двадцять” ... „тридцять”, — форми „п’ятьох”, „п’ятьом”, (бачу) „п’ятьох” (студентів), (на) „п’ятьох”. Ці форми засвідчені виразно ще в пам’ятках XVI ст., властиві вони й сучасній народній мові. У новій українській літературній мові поряд із цими формами допускають іще форми „п’яти”, „шести”, але в підручниках 20-их років їх ставили звичайно на другому місці. Напр., О. Синявський у своїх „Нормах”, подавши оті українські форми „п’ятьох”, „п’ятьом” тощо, додав це: „Але всі вони в родов., даваль., місцев. відмінках іноді бувають із закінченнями -и”⁸⁾. Та вже в „Українському правописі” 1946 р. це співвідношення форм перевернуто: на першому місці поставлено форму на -и, як однакову з російською, а традиційні й живомовні українські форми поставлено на другому місці. А на практиці їх перестали зовсім уживати. Напр., в усіх виданнях українських письменників пишуть „твори в п’яти томах” (а не „в п’ятьох”). Один дописувач до журналу „Українська мова в школі” запропонував навіть взагалі викинути ці українські форми з підручників.

Зовсім випала з ужитку форма передминулого часу в дієслові, та й у підручниках не дуже її рекомендують. Напр., в „Українській мові” В. Ващенко (Харків, 1961 р.) сказано: „У сучасній мові давноминулий час уживається рідко” (стор. 147).

У деяких „радянських” письменників (навіть у такого доброго знавця мови, як М. Стельмах) поширене теоретичне твердження таких іменників, як „лукавинка”, „хитринка”, але це, на мою думку, цілком російське явище. Не можна вважати українськими й таких іменників, як „синь”, „рань”, „вись”, „сизь”,

8) „Норми української літературної мови”. Львів, 1941 р. Стор. 71.

„могуть” (останнє в В. Сосюри). Ті окремі слова цього типу, що є в українській мові („сить” — жир; Грінченко наводить приказку з Номиса, що в ній є слово „синь”) свідчать про непродуктивність цієї форми. Замість цих форм українська мова творить слова типу „синява”, „червонява”, „височінь” тощо.

Російською треба вважати форму „Дніпропетровськ” (без закінчення — е). Українська мова тут вимагає узгодження цієї прикметникової форми з іменником „місто”. Я з дитинства пам’ятаю назву „Номосковське”, тобто „Новомосковське”, але наші селяни так вимовляють це довге й незграбне слово (взагалі до чого тут Москва?).

У синтаксі теж можна відзначити чимало силоміць накидуваних українській мові російських конструкцій. Це передусім надмірне вживання орудного дієвої особи, що його найгірший вияв, у поєднанні з безособовою дієслівною формою на -но, -то, можна бачити навіть у формулі затвердження офіційного правопису: „Затверджено Народним комісаром освіти УРСР П. Г. Тичиною” (згадуване видання 1946 р.). Дуже поширилась конструкція — сполучка (зв’язка) „є” плюс орудний відмінок („ця книжка є посібником...”). Конструкція ця польського походження, але на Наддніпрянщині закріпилася вона під впливом російської сполучки „являється”. По-українському було б: „ця книжка — посібник”... Проте цю конструкцію навряд чи можна вже буде викинути. Гірша справа з російськими конструкціями із прийменником „по” („комісія по влаштуванню свята”). Відповідно до цієї конструкції в 20-их роках знайдено не одну українську заміну для цієї конструкції, як от „комісія для влаштування свята”, а в таких випадках, як „комісія по закордонних справах” можна просто сказати (чи писати) „комісія закордонних справ” (у парламенті). Можна ще казати „Комітет у справах високої школи”. Тепер на Україні можна відзначити тільки одну правильну конструкцію „Товариство для поширення наукових та політичних знань”, що прохопилася, мабуть, випадково крізь решето русифікаторства, у всіх інших випадках вживають тільки конструкцій з „по”. І, навпаки, там, де по-українському цього прийменника треба вживати, його заміняють російським „за”: „пішов за хлібом” замість „пішов по хліб”. Зовсім викинуто з ужитку прийменник „до”, рівнобіжний до „в”, не вживають висловів „просимо до хати”, „ходити до школи”, „до церкви”, а тільки „в хату”, „в школу”, „в церкву” (тобто так, як у російській мові). Підрядні речення поєднують тільки за допомогою сполучного слова „який”, зрідка відновлюють застаріле „котрий” (бо це схоже на російське „которий”), а не вживають „що”, „що його, її, їх”

тощо, дарма що це найвластивіший для української мови за-сіб зв'язку між реченнями. Трапляється часто порушення ук-раїнського керування дієслів, як то „навчати чому” замість правильного „навчати чого”, „зрадити комусь” замість пра-вильного „зрадити когось”. Уживають звороту „згідно зако-ну”, а треба „згідно з законом”, зворот „один і той же” по-українському — „той самий”. Якийсь час уживали цілком безглузкого „добро пожалувати”, але потім таки пощастило спекатись його, хоч у шеститомному „Українсько-російсько-му словнику” цей вислів ще є як український.

Коли мати на увазі найбезглуздіший вияв того мовного „догматизму”, що проти нього протестував на з'їзді письмен-ників 1959 р. О. Кундич, то це передусім буде називання лю-дей по батькові. Це просто якийсь казенний ідіотизм, що аж дратує, як читаєш „радянські” тексти. Називання по бать-кові в сучасній українській літературній мові можливе, і я сам свого часу двічі писав на його оборону (в календарі „Но-вого шляху” та в „Нових днях”), але воно в нас не таке обо-в'язкове, як у російській мові. Це добра форма звертання при взаємленні молодших із старшими (напр., учні можуть так звертатися до вчителя), а також старших між собою при рів-ному соціальному становищі (наприклад, педагоги, що пра-цюють у тій самій школі).⁹⁾ А незнайомих осіб звичайно на-зивають тільки на ймення та прізвище. Тим більше недоречно „величання” по батькові давно померлих людей, зокрема письменників та діячів. У таких випадках цілком вистачає імени й прізвища: „Тарас Шевченко”, „Леся Українка”, а вже й поготів — „Іван Франко”, якого за життя по батькові, мабуть, ніхто ніколи не називав, та й сам він, як це видно з одного його листа, не дуже це любляв. Тепер же на Украї-ні по батькові називають геть чисто всіх, навіть свинарок та доярок (я не зневажаю цих корисних працівниць народного харчування, але навіщо їм те по батькові?), а коли переви-дають давніших галицьких письменників, то наче спеціаль-но досліджують, як у котрого батька звали, і обов'язково по батькові „величають”.

Але найбільше позначився тиск на тому складникові ук-раїнської літературної мови, що в нього найлегше втручатися,

9) Отож цілком його вилучати з української літературної мови не мож-на, оскільки селянських форм звертання для всіх суспільних умов не ви-стачає. Тим то не можна згодитися з тими українськими мовознавцями, що це пропонували чи й тепер пропонують. Якось на вечорі спогадів подебрадських інженерів у Нью-Йорку (8 травня 1965 р.) я записав з уст інж. П. Шоха згадку про те, як їхній учитель української мови М. Лев-ицький казав їм звертатися до нього: „діду Модесте!” а також радив уживати таких висловів, як „дядьку Панасе!” Неприйнятність цього звер-тання в інтелігентському середовищі очевидна.

— на лексичі. Тут русифікатори розперезались на всю свою охоту. Запроваджували російські слова не тільки на „порож-ні місця”, що звичайно уможлиблюють чужомовні запозики в будь-якій мові, а й у тих випадках, коли російські слова не-потрібні. З такою метою іноді вигадують якісь абсурдні моти-вації, що базуються здебільшого на вигаданій компромітації українського слова. Якщо, наприклад, слово „вокзал” можна виправдати (бо галицьке „двірець” неприйнятне для більшо-сти українців через асоціацію з „дворець” — палац), то вже слово „льотчик” запроваджено з абсурдним „поясненням”, що, мовляв, українське „літун” нагадує „літунів” на вироб-ництві (пізніше це явище зникло, а „льотчик” залишився). Цікаво, як би тепер перевидавали повість В. Підмогильного „Військовий літун”? Невже виправляли б на „льотчик”?¹⁰⁾ Слова „чужомовний” та „чужоземний” викинули під тим при-водом, що це, мовляв, ображає інші мови й народи. Слово „чужомовний” замінено таки українським „іншомовний”, але замість „чужоземний”, „чужоземець” стали вживати росій-ських „іноземний”, „іноземець”. З огляду на це можна при-пускати, що якби в українській мові було слово „воскресе-нє”, то його б викинули під тим закидом, що це релігійне слово, а слово „крестянин” — що це походить від „христия-нин”. На щастя, в українській мові маємо нейтральні „неді-ля” й „селянин”.

Позначаючи в словниках багато українських слів познач-ками „застаріле” чи „місцеве”, цим роблено архаїзували ці слова й вилучали з ужитку, наприклад, „прас”, „карафка” тощо. А часто запроваджували слова й без будьякої мотива-ції, як от „Белград”, „Брест”¹¹⁾, „Ровно” й багато-багато ін-ших.

Отож під тим чи тим приводом або й без ніякого приводу та потреби на протязі останнього 25-річчя українську літера-турну мову засмічено численними русицизмами. Усіх їх не можна в статті перелічити, але вони впадають в око кожному читачеві нашого покоління, тобто людям, що засвоїли укра-їнську літературну мову в 20-их роках (маю на увазі наддні-

10) Між іншим, у самій російській мові останніми роками почали називати „летунами” тих омівців, що раніш, до виникнення авіації пробували „літати”, таких, як „Артем Летючий” Б. Антоновича-Давидовича.

11) Як відомо, слова „Берестя”, „берестейський” здавна вживані на Україні, їх ще наші предки XVI ст. протипоставляли польському неповно-голосному „Бжест”. Цю польську форму засвоїла російська мова і тепер накинута її нам. І як дико виглядає зіставлення української і російсько-польської форм у науковій праці Леоніда Махновця „Сатира й гумор української прози XVI-XVIII ст.” (Київ, 1964 р.): у цитатах з „Пересто-роги” й інших текстів того часу читач бачить українські форми, а в авто-ровому тексті — „Брест”, „брестський”.

прянців і кубанців); для їх вилучення з ужитку треба було б скласти такого слівника, як колись склав І. Огієнко з галицьких льокалізмів. Проте згадаю тут хоч би найбільшчі: „смысл”, „осмысливати”, „заряд”, „строк”, „стакан”, „шляпа”, „Пікова дама” („Винова краля”), „кончина” („смерть”), „туфлі”, „галстук”, „раковина”, „здравниця” й „здравця”, „глава” (уряду, сім’ї), „вторгання”, „рубіж”, „зарубіжний”, „живопис”, „художник” (коли є „малювати”, „малюнок”, то чому не може бути „маляр”, „малярство”, „мальовничий?”), „училище”, „плавка”, „плавити” (чавун), „здрастуй” тощо. Не по-українському звучить „власне українські слова”, „власне Китай”, — треба: „властиви”, „властивий”.

Уживають у літературних текстах російських голубливих імен „Льоня”, „Вася” — „Васька” тощо, навіть галицькі „Ромко” й „Славко” оформлюють по-російському (як це можна бачити в журналі „Радянська жінка”, ч. 2 за 1960 р., стор. 24): „Ромка”, „Славка”. А тимчасом українській мові ці чоловічі (хлоп’ячі) ймення в такій „жіночій” формі зовсім невластиві, і там, де українська мовна „стихія” ще сильна, вона їх „знешкідливлює” чи „асимілює”, надаючи українського характеру: „Петько”, „Хведько”, „Гришко” тощо. У м. Харкові візників називали „ванько” (це загальний іменник).

Явищами русифікації треба вважати й ті випадки, коли якихось слів, не чужих українській мові, під впливом російської мови вживають частіше, ніж треба, напр., „хороший” і „красивий”. Цих слів стали так часто вживати, що майже забули про наявність добрих українських слів „добрий”, „гарний”, „вродливий”. До того ж іще треба сказати, що слово „хороший” в українській мові має вже відтінок застарілості та вужчого супроти російського значення — воно має значення „гарности”, але ніколи „добрости”. Не можна, наприклад, сказати „хороший робітник”, а треба казати „добрий робітник”.

Іноді відтінки в явищах такі непомітні, що їх вилучає тільки „природжене” мовне чуття. Напр., під російським впливом стали писати „Питання походження української мови” (Л. Булаховський), і це звучить погано; треба б „Питання про походження української мови”.

Дуже болюче й виразно відчувається тиск у царині запозичень із інших (не російської) чужих мов. Тут можна навіть визначити таке русифікаційне „правило”: в українській мові можуть бути тільки ті чужі (західно-європейські) слова, які є в російській. У передмові до перевиданого в 1958 р. Грінченкового слівника читаємо таке: „Словник „збагатився” (ла-

пки „бригади” авторів передмови, а мова тут про доповнення цього слівника за редакцією С. Єфремова й А. Ніковського — В. Ч.), наприклад, . . . такими словами, як „абстинент” . . . „абстиненція” . . . „асекраційний” . . . „альярм” (стор. IV). Цих слів немає в російській мові — отже, не повинно бути і в українській! І це автори (М. Рильський у їхньому гурті) назвали „націоналістичними настановами”! А крім того, чужомовні слова мусять бути в таких формах, в яких їх засвоїла російська мова: „госпіталь” — не „шпиталь”, „синтаксис” — не „синтакса”.

Таке саме „правило” і в царині неологізмів: неологізми можна творити тільки в тих випадках, як вони є в російській мові, а якщо російська мова вживає чужомовних слів, то й в українській мові вони повинні бути. От у граматичній термінології вживають тільки чужомовних „префікс”, „суфікс”, „тире”, „дефіс”, а не „приросток”, „наросток”, „риска”, „розділка”, як було це давніше в українській мові, бо . . . так у російській мові. А крім того, українська мова може творити свій новотвір тільки в тому разі, як російський новотвір якимись елементами неприйнятний для української фонетики чи морфології. Напр., спочатку вживали „автосамосвал”, а потім стали вживати „автосамоскид”, бо в українській мові нема „сваливать”. Зате „вертолет” (гелікоптер) залишився в такій формі й для української мови, тільки фонетично його трохи українізували („вертолїт”, але „вертольоти”). А міг би бути по-українському „вертолїтак”, як і „водолїтак” замість „гідроплян”.

Неможливість вільних запозичень та новотворів страшенно зв’язує розвиток української літературної мови, бо це той складник, що в ньому найвиразніше виявляється історичне зростання мови. Це щось таке, як камбій у стовбурі дерева, що його клітини „розмножуються” і збільшують товщину дерева. Це збіднює українську мову й тримає її в болочій залежності від російської, примушуючи її часом наслідувати незграбну церковнослов’янщину, що продукує навіть для села такі новотвори, як „стогометание” — складання сіна в стоги, і „стогометатель”, що його в „зеленому” слівнику перекладено словом „стогоклад”. Я пригадую, як один наш селянин, повернувшись із червоної армії, де йому чомусь доводилось випалювати вугілля з дерева, не міг вимовити слова „углежжение”.

А життя ж вимагає, зокрема великий нашими часами розвиток науки й техніки, і запозичень, і новотворів. От почали випускати роблені супутники, „стріляти” аж до Місяця — і вже з’явилися слова „обліт”, „виток орбіти”, „примісячити-ся” тощо.

Це, як бачимо, болюче становище, болюче воно й тим, що розвиток української мови знов повернуто під опіку іншої мови — російської мови-імперіялістки, з-під якої вона вирвалася була в 1917-1920-их роках.

А взагалі яка це образлива для українського народу ситуація — стежити увесь час за тим, щоб українська мова не віддалялась від „старшобратньої"! Це ж, справді, майже так, як було й за царської влади в другій половині XIX ст., коли вимагали, щоб українська мова й графіка не дуже відрізнялись від „загальноприйнятої” російської мови й графіки. Ситуація образлива й абсурдна! Абсурдна вона тому, що від русифікації українського правопису та накидання українській мові російських слів самій російській мові фактично користі немає, бо, мавши відмінну фонетичну й граматичну структуру, українська мова від цього часткового її покалічення „ближчою” до російської не стане. Адже, здавалося б, така „дрібниця”, як тверда вимова „д” в спільному для обох мов слові „день” уже розрізняє ці дві мови. А цього ж фонетичного явища ніякі русифікатори знищити не можуть! Тим то всякі вимоги „зближення” — це тільки казенний ідіотизм. Користи від цього, кажучи, російська мова не мала й не має, а шкода для української від цього величезна. Це ж перетворює її, як останніми роками стали казати, на „суржик”, на неповноцінний жаргон.

А в якому прикрому становищі опинились українські письменники, творці нових мистецько-мовних цінностей! Писавши рідною мовою, вони не тільки не мають права щиро її любити, з любов'ю добирати якнайдоцільніших засобів для вислову своїх творчих задумів, а ще й думати про те, щоб не вжити того, чого не можна вживати, якогось слова чи форми! Якщо поети взагалі в процесі творчості переживають якісь „муки”, то українські письменники за таких русифікаційних умов повинні переживати подвійні „муки творчості”.

ЧИ НОВИЙ ЕТАП У МОВНІЙ ПОЛІТИЦІ БІЛЬШОВИКІВ?

У цій моїй статті мова буде про той етап чи зигзаг більшовицької мовної політики, коли керівною особою в СРСР був М. Хрущов. Почався цей етап після смерті Сталіна, але виразніше визначився після XX з'їзду КПРС в 1956 р., коли, між іншим, уперше видано останнього листа В. Леніна про національно-мовну політику більшовиків (його надруковано в московському журналі „Коммунист”, ч. 9 за 1956 р.), а остаточно був „оформлений” у новій програмі КПРС, затвердженій на XXII з'їзді в 1961 р.

Проте практичне здійснення положень програми теж не зразу усталилось, в ньому були різні хитання, смикання. Перший поштовх до цього здійснення дав сам М. Хрущов у своїй доповіді на XXII з'їзді партії, висунувши тезу про російську мову як „другу рідну” для всіх народів СРСР.

Цю наставу, очевидно, дано й утвореній тоді при Академії наук СРСР Науковій раді для вивчення закономірностей розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй, як це знати з передової (редакційної) статті в ч. 1 журналу „Вопросы языкознания” (за 1962 р.). У цій передовій рубонули, як кажуть росіяни, „с плеча” (з усього розмаху). Передусім поставлено „законне (sic! — В. Ч.) питання”: яка дальша доля цих мов, чи однакова перспектива їхнього розвитку? І відповідь: „Сфера їхнього функціонування далеко неоднакова” (стор. 5). Право на збереження застережено „насамперед для російської мови”, а відтак і для решти мов 15-ох союзних республік (але в перелікові не згадано ні української, ні білоруської, а згадано грузинську, вірменську й деякі інші). Останнє, відзначене в дужках, могло б бути натяком на те, які „близькоспоріднені” мови могли бути призначені на „злиття” з російською. А про мови Російської федерації (мордовська, мови народів Північного Кавказу тощо) прямо сказано, що їх уже й тепер фактично вилучено з суспільно-політичного життя, замість них уже вживають російської. Взагалі ж сказано, що „для більшості народностей нашої країни (тобто всього Радянського Союзу — В. Ч.) другою рідною мовою стала російська” (стор. 5). Щодо питання про „другу рідну мову”, то в цій передовій подано такі недвозначні міркування: „Багато хто схильний сприймати термін

„друга рідна мова” тільки як образний вислів, гіперболу, і ці люди не думають про ті складні процеси в самому житті, що породили це явище. Вага російської мови для народів Радянського Союзу не обмежується ролю міжнародною мови. Всередині багатьох радянських націй російська мова обслуговує певні (до речі буде сказати, найважливіші) сфери діяльності суспільства”.¹⁾ (Далі наведено цитату з доповіді М. Хрущова на XXII з’їзді КПРС). У цій передовій подано й анкету на 11 питань, що її розіслано по всьому Радянському Союзу, а серед запитань є такі, як от: „Чи всі однаково володіють у вашій республіці російською мовою?” (3 питання першого). „Які перспективи і можливості об’єднання близькоспоріднених мов?” (Питання десяте). „Якими способами створюється термінологія в літературній національній мові вашої республіки?”

Ясно, що все це (зміст передової ч. 1 журналу „Вопросы языкознания”) було в душі доповіді М. Хрущова.

Цей зигзаг хрущовської мовної політики відбився також у постановках Всесоюзної конференції, присвяченої закономірностям розвитку літературних мов народів СРСР в радянську епоху, що відбулася, здається, в Алма-Аті (Казахстан), бо її постанову видала Академія наук Казахської РСР під назвою „Русский язык и советское общество. Проспект.” Алма-Ата, 1962 р.

Але пізніше, очевидно, хтось, „таємничий”, тюкнув, і в ч. 4 цього журналу за той же таки 1962 р. з’явилась передова стаття з іншими думками, в ній уже немає й згадки про „другу рідну мову”, а крім того, — і це особливо показове — до неї додано знаменну „самокритичну” примітку про те, що в передовій ч. 1 цього журналу були висловлені „поспішні тенденції” рекомендаційного характеру щодо функції російської мови в культурному та суспільно-політичному житті окремих народів Радянського Союзу”.²⁾ Ще далі відійшли від хрущовської інтерпретації нової програми з національно-мовного питання на конференції в справі вивчення закономірностей розвитку мов народів СРСР, що відбулася 20-24 листопада 1962 р. в Москві. Основну доповідь на тему „Про завдання розробки питань писемності і розвитку літературних мов народів СРСР” виголосив на цій конференції найвидатніший сучасний російський мовознавець В. Віноградов. І на підставі цієї доповіді вже ціла бригада авторів (це теж симптоматичне явище! — В. Ч.) — сам В. Віноградов, Ю. Дашерієв, Б. Серебрєнніков, П. Скорик, Н. Баскал — написали передову до

1) „Вопросы языкознания”, ч. 1 за 1962 р., стор. 6.
2) „Вопросы языкознания”, ч. 4 за 1962 р., стор. 7.

ч. 3 журналу „Вопросы языкознания” (за 1963 р.), і з неї можна довідатись про те, що говорено на цій важливій для даного етапу конференції. Про російську мову в цій передовій сказано вже так: „Російська мова для народів СРСР має особливо важливе значення як засіб зближення та єднання цих народів, їхньої спільної праці в будівництві комунізму, як одне із джерел збагачення й розвитку інших національних мов Радянського Союзу”. Але далі ще так: „Разом з тим російська мова не є обов’язковою державною мовою СРСР”. (Далі покликаються на висловлювання В. Леніна проти примусового накидання російської мови іншим народам). „Тим то не може бути й мови про суперництво російської мови з іншими мовами народів СРСР, про витіснення нею останніх”.³⁾ Крім того, зазначено, що „питання про розширення чи звуження (sic! — В. Ч.) тих чи тих суспільних функцій писемних (літературних) мов цілком належить до компетенції самих народів. Самі народи вирішують ці питання, зважаючи на специфічні умови розвитку кожного народу, його життєві інтереси”.⁴⁾

Звичайно, нам відомо, що значать у більшовицьких умовах вислови типу „самі народи вирішують”, це може бути тільки цинічне лицюкування наказів тієї ж таки Москви, як це було, наприклад, із прийняттям у союзних республіках шкільного закону 1959 р., але зіставлення передових статей журналу „Вопросы языкознания” показує, що й сама Наукова рада не знала, на яку ступити.

Проте московська конференція таки була важливим поштовхом для позитивної роботи в царині підвищення мовної культури в національних республіках. У мене немає перевіреної певності, але, здається, вже після цієї конференції, у 1963 вже році, відбулася аналогічна конференція у м. Фрунзе (Киргизія), з іншими вже, як рівняти до попередньої конференції в Алма-Аті, наставами. І вже, без сумніву, прямим відгуком отєї московської конференції була київська конференція (чи нарада, як її інакше називали), що відбулася 11-15 лютого 1963 р.

Офіційно київська конференція була присвячена проблемам підвищення мовної культури на Україні, отже, не тільки української, а й російської, і на ній виголошено доповіді й про російську мову. Але проблеми українського культурного мововжитку таки переважали, про неї виголошено до 30 доповідей. А крім того, важливим було ще й те, що при цій нагоді

3) „Вопросы языкознания”, ч. 3 за 1963 р., стор. 7.
4) „Вопросы языкознания”, ч. 3 за 1963 р., стор. 9.

заторкнуто й низку проблем щодо розширення сфер застосування української літературної мови.

Увесь цей позитивний, кінець-кінцем, для національних мов рух обіперто на тому місці в новій програмі КПРС, де сказано, що „стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей, — значно триваліший процес, ніж стирання класових граней”. І наставна доповідь І. Білодіда на отій київській конференції мала заголовок „Питання культури мови в світлі рішень XXII з'їзду КПРС і нової програми Комуністичної партії”. А за теоретичну базу для цих нових заходів, здійснюваних і по інших національних республіках СРСР (на конференції були й заступники деяких із цих республік), взято давні статті В. Леніна про національне питання і їх протипоставлено тепер статтям з національного питання Сталіна, як і іншим неподобствам часів „культу особи” цього тирана.

Ось як писав І. Білодід у своїй статті з трохи чуднуватим заголовком „Мова і час”, що була надрукована в „Радянській Україні” (ч. 68 з 21 березня 1963 р.): „Це марксистсько-ленінське положення про розвиток національних мов, які будуть існувати довгий час і після перемоги комунізму в усесвітньому масштабі (бо стирання національних відмінностей, особливо мовних відмінностей, — значно триваліший процес, ніж стирання класових граней), сама наша дійсність, розквіт мов соціалістичних націй спростовують антинаукове твердження Сталіна про „злиття мов” при соціалізмі, про так звані „зональні мови” і т. д.”

Хоч Сталін наприкінці свого життя відмовився від „теорії злиття”, а натомість висунув теорію боротьби мов (у моєму розумінні на догоду росіянам), але його почали бити тепер за „теорію злиття”, бо так, мабуть, було треба для мовної політики партії на цьому етапі. Звичайно, не нам захищати тут Сталіна, хай його, сякого-такого, б'ють, для нас важливо, що тепер, уперше від початку 30-их років відкинуто ту безглузду теорію злиття, що нею так довго виправдувано русифікацію нашої мови, а також мов інших поневолених народів СРСР.

Слід тут зазначити, що заходи щодо підвищення мовної культури поневолених народів СРСР там якось поєднують із заходами росіян щодо підвищення російської мовної культури і в самій Росії, і в національних республіках, як про це свідчать численні статті в російських газетах та журналах на такі теми, а також збірники АН СРСР „Вопросы культуры речи” (напр., вип. 3, 1961 р.). Проте це, очевидно, тільки випадкова збіжність, бо росіяни почали цю роботу значно раніш. Тим то можна сказати, що справжня причина цієї роботи в національних республіках нам невідома, як і взагалі там

усякі зміни виникають засекречено (напр., ми й досі не знаємо, що спонукало більшовиків приєднати до України Крим, тимчасом, як сусідню з Литвою Кенігсбержчину приєднано, сказати б, через голову Литви, безпосередньо до Росії).

Але не можна не відзначити й того, що й на Україні започатковано цю помітну зміну в мовній політиці більшовиків не так, як це звичайно робиться в цій тоталітарній державі, — не постановами ЦК партії, не ухвалою уряду, а конференцією наукових установ — Київського університету та Інституту мовознавства Академії наук УРСР. Отже, це нібито не зовсім державні заходи, а через те й не зовсім обов'язкові для громадян. Правда, ми знаємо теж, що в цій тоталітарній державі й наукові установи та школи не можуть нічого робити без доручення влади, проте такий незвичайний для більшовицької дійсності початок цієї роботи таки насторожував, підказував певну обережність у здійсненні цих заходів. Можна бо було думати, що вищі політичні чинники республіки ще залишили за собою „право” в разі чого скласти „провину” на „українізаторів” і потім покарати їх, як це там звичайно робиться (напр., після ліквідації українізації в РРСФР 1933 р.).

І трохи чи не так — насторожено й обережно — і поставились до цього активніші учасники цієї роботи, як про це свідчать їхні дуже обережні виступи. Про це передусім красномовно свідчить факт, що в пресі УРСР майже не було інформації про цю київську конференцію. Про неї більше ми могли довідатись із додатку до видаваної в Варшаві газети „Наше слово” — з місячника „Наша культура”, особливо з допису до неї київського педагога Д. Порхуна. З огляду на вищесказане вважаю потрібним цей допис тут передрукувати.

„Доля рідної мови. На республіканській конференції з питань культури української мови, яка відбулася 11-15 лютого пр. (поточного року — В. Ч.) в Києві зачитано 27 доповідей. Після кожних 2-3 доповідей проходило їх обговорення. Особливо велике зацікавлення виявили присутні до питань загального стану української мови. Ці питання присутні піднімали під час обговорення доповідей. Вони ставили питання про необхідність поширення української мови в усіх сферах державного й громадського життя. Були названі факти, які вказують на те, що ще й досі не виправлено обмеження у застосуванні української мови, яке за часів культу особи ввели різні прихильники мовного нігілізму. Вони обмежували тоді і не допускали українську мову в сферу технічних наук, позбавляючи її наукового характеру, а тих, хто обстоював всебічний розвиток української культури й мови, обвинувачували в буржуазному націоналізмі та часто карали. Під час культу особи, в 30-40 роках ці антиленінці закрили школи з україн-

ською мовою навчання, що існували в різних республіках Союзу, хоч ці школи були відкриті для українського населення поза Україною за вказівками В. І. Леніна і настановою партії. Одностайно на конференції засуджено і абсурдну теорію про двомовність нації. Усі погодились на тому, що в кожного народу є тільки одна рідна мова, в українського народу — українська. Адже в програмі КППРС зазначено, що „російська мова стала спільною мовою міжнародного єднання, співробітництва всіх народів СРСР”, а не рідною мовою інших народів. Гаряче і схвально віднеслися присутні до пропозиції поручити клопотання перед ЦК КПУ і урядом України в справі того, щоб:

1. У всіх вищих і середніх спеціальних школах, ремісничих училищах та курсах вести навчання українською мовою. Підручники для всіх навчальних закладів видавати українською мовою. У всіх дошкільних установах (незалежно на чій кошти вони утримуються), де є діти українського населення, виховання вести українською мовою.

2. У всіх установах і підприємствах, на залізниці та інших видах транспорту, в торгівлі всі справи вести українською мовою.

3. Академія наук, інститути, видавництва писали і видавали наукові твори здебільшого українською мовою.

4. Кіностудії творили художні й наукові кінофільми тільки українською мовою, а фільми виробництв інших республік перекладалися на українську мову.

Запропоновано також було, щоб у республіках Радянського Союзу, де живе українське населення, відкрити загальноосвітні школи з українською мовою навчання (так, як це здійснено на Україні для російського та інших народів). Присутні активно підтримали пропозицію — створити при Інституті мовознавства Комітет сприяння розвитку (розвиткові — В. Ч.) культури української мови та її поширення у всіх сферах державного й громадського життя.

На 5-ий день конференції академік І. К. Білодід оголосив план роботи Інституту мовознавства на 1963 рік. Планом роботи передбачено: а) видання серії популярних брошур і наукових розробок з питань культури мови, видання словників українсько-російських і російсько-українських; б) проведення лекцій на мовні теми; в) удосконалення навчальних планів і програм вищих навчальних закладів; г) залучення широких кіл громадянства до виконання важливих завдань культури мови; д) рекомендувати всім педагогічним інститутам республіки скликати обласні наради з питань культури мови.

У плані роботи проведено конференцію названо першою з тим, щоб далі скликати наступні. Для майбутніх конференцій слід побажати, щоб доповіді були надруковані заздалегідь і передані учасникам майбутніх конференцій перед нарадою. При деяких недоліках організації і проведення конференції, які виявились у процесі роботи (перевантаженість доповідями, відсутність друкованих доповідей, позбавлення можливостей висловитись для всіх бажаючих), слід вважати, що ця перша конференція матиме велике значення в справі розвитку культури української мови та її поширення у всіх сферах державного і громадського життя на Україні, відповідно до ленінської національної політики, яка втілена в програмі КППРС. Особливо радує той факт, що українською мовою, її культурою цікавиться молодь — спеціалісти різних галузей науки. То ж вони так активно обстоювали справу розвитку й поширення рідної мови. Роботи конференції слід вивчати не лише за доповідями, а й за змістом виступів у процесі обговорення. Стенограму всіх виступів слід опублікувати в пресі для всенародного обговорення”.⁵⁾

Це, як бачимо, майже програма відновлення українізації 20-их років.

У Києві ж було згадано про цю конференцію тільки в хронікальних повідомленнях (напр., у журналі „Українська мова й література в школі”). Тільки через два роки після неї Петро Фасрман у рецензії на збірник доповідей цієї конференції „Про культуру мови” написав: „Згадаймо, з якою пильною увагою широка громадськість стежила за цією радою мовознавців і літераторів. Актівий зал столичного університету не міг вмістити всіх бажаючих”.⁶⁾ Але й це сказано між іншим, так, що не всякий читач міг на це звернути увагу.

З огляду на таку „обережність” і ота стаття І. Білодіда „Мова й час” була скупо-інформативна, офіційно — „суха”. Те саме (тобто „обережність”) можна додати й у статті М. Рильського „Словник і питання культури мови”, що теж була надрукована в „Радянській Україні”. У тій статті Рильський фактично боронить той „зелений” російсько-український словник 1948 р., що його українська громадськість так одностайно засудила, а в розгляді українських словників попереднього періоду він побоювався навіть згадати академічний російсько-український словник 1924-1933 рр. Почавши розгляд словників ще з кінця XIX в. (словник Уманця й спілки 1893 р.), розглянувши Грінченків словник, він потім зробив ось

5) „Наша культура”, ч. 3 (59), березень 1963 р., стор. 5-6.

6) „Літературна Україна”, ч. 77 з 24 вересня 1965 р.

такий стрибок: „Я не буду говорити про українсько-російські та російсько-українські словники, які з'являлись на Україні після 1917 р. — і за ефемерних націоналістичних „влад” (лапки Рильського — В. Ч.), і в перші роки Радянської влади (велика літера Рильського — В. Ч.), коли в словниковій роботі брали участь і справжнісінькі націоналісти, і просто „усердныя не по разуму” „ревнителі” української мови”.⁷⁾

Оце й усе, що він міг сказати про кипучу діяльність українських слівників 1917-1920 років⁸⁾ та про слівникову й термінологічну роботу наступного десятиріччя, коли був створений отой видатний на свій час академічний слівник за редакцією таких добрих знавців української мови, як А. Кримський, С. Єфремов, М. Грінченко й інші. А цього слівника він, кажу, навіть не згадав!

Не про що як про ту ж таки „обережність” свідчить і бригадне написання статті „Дбати про культуру мови”: цю невеличку статтю підписало аж четверо авторів — А. Коваль, В. Коптилів, В. Русанівський та З. Франко.⁹⁾

Є. Шаблювський, що його свого часу більшовики звинувачували в шпигунстві на користь Польщі, в десятисторінковій статті „Національне й інтернаціональне в літературі” аж дев'ять сторінок присвятив питанню про злиття націй у комуністичному суспільстві і тільки наприкінці згадав про те, що „Сталін та його однодумці нехтували інтересами народів Радянського Союзу, перекручували ленінські настанови (настави! — В. Ч.) в національному питанні”. Та й це останнє він подав під „соусом” того, що, мовляв, „культ особи Сталіна”... „завдав величезної шкоди... глибоко плодотворному (? — В. Ч.) процесу (процесові! — В. Ч.) духовного єднання і взаємного збагачення культур народів СРСР”.¹⁰⁾

А стаття О. Ільченка „Всяк суций в ній язик”, надрукована в „Радянській Україні”, ч. 115, 116, 117 за 1963 р., справляє враження виступу переляканої людини, — так він завзято б'є поклони перед „найріднішим братом”, як він, здається, вперше в історії підлабузництва називає росіян. Навіть Б. Антоненко-Давидович, цей чи не єдиний з тамтешніх авторів, що пише з почуттям національної й людської гідності, не міг не згадати в статті „Краса рідної мови” про те, що „учень, безперечно, вивчить і знатиме досконало мову братнього російського народу, бо то мова Леніна, мова багатющої

7) „Радянська Україна”, ч. 79, з 3 квітня 1963 р.

8) Див. про це в моїй книжці „Українська літературна мова, її виникнення й розвиток”, т. II, вил. I. Нью-Йорк, 1962 р.

9) „Радянська Україна”, ч. 138, з 13 червня 1963 р.

10) „Українська мова й література в школі”, ч. 1 за березень 1963 р., стор. 16.

російської літератури, мова зв'язку між народами Радянського Союзу”.¹¹⁾

Виходить, що без мови „старшого брата” людині піяк не можна на світі жити!

І це тоді, коли в новій програмі комуністичної партії написано, що в СРСР забезпечено „повну свободу для кожного громадянина... розмовляти, виховувати й навчати своїх дітей будь-якою мовою”, коли на отій московській конференції з кінця 1962 р. принародно сказано, що російська мова не є обов'язковою державною мовою в СРСР, а на київській конференції, як про це свідчить дописувач Порхун, „одноставно... засуджено абсурдну теорію про двомовність нації”... Чому ж тоді всі без винятку автори мусять нагадувати про обов'язкове вивчення російської мови?

Очевидячки, й на цьому, згодом новому етапі мовної політики більшовиків політична атмосфера ще така, що автори мусять на всякий випадок „перестраховуватися”. У зв'язку з цим я хотів би якнайрішучіше висловитися проти думки деяких наших публіцистів, що, мовляв, цю „українізацію” розпочала наша інтелігенція з власної ініціативи. „Найоптимістичніше” в цьому розумінні висловився В. Голубничий, який у своїй доповіді в УВАН 6 квітня 1963 р. сказав навіть таке: „Українізація нині не є державною політикою згори, а спонтанним сильним натиском знизу; вона не є дозволеною, але її покищо ніхто не відважується заборонити, хоча російські елементи на Україні чинять їй запеклий опір і саботують її поступ з усіх сил”.¹²⁾

Ні, це виразний дозвіл влади, як про це свідчить і зв'язок київської конференції з московською, і наявність аналогічного „руху” в інших „радянських” республіках, зокрема в Білорусії. А ті з „радянських” та партійних діячів, кому, за характером праці, не доводиться безпосередньо мати справу з цим „рухом”, можуть просто його ігнорувати. Про це виразно свідчать спостереження наших туристів, що відвідали Україну цими роками і не чули української мови навіть у київських установах. „Красномовний” і болючий допис на цю тему надійшов до нас із Буковини вже 1965 р. — „Хто відповідь?”, що був надрукований у газ. „Свобода”, ч. 197, з 22 жовтня 1965 р. Дописувач сконстатував, що в Чернівцях державний апарат уживає тільки російської мови, дарма що секретар Обкому має українське прізвище — Григоренко. Багато говорить нам закінчення допису: „Ви, пане Григоренко, лише

11) „Українська мова й література в школі”, ч. 2 за 1963 р.

12) За дописом в „Українських вістях”, ч. 26, з 30 червня 1963 р.

служняний виконавець директив Комуністичної партії та уряду. Ви не можете мені відповісти. Але хто відповідь?"

Отже, це такий „дозвіл”, що його можна розуміти й навпаки — як рекомендацію не вживати української мови. І цей сенс висловлено в сатиричному вірші під промовистим заголовком „Забуйте мову, громадяни”, що добувся за кордон 1965 р., а в ньому цей сенс зформульовано так (російською мовою, хоч вірш написано українською): „Ми не против, но нам больше уж ей не нужно”.¹³⁾

Правда, це „сатиричне перебільшення”, насправді в усіх отих заходах щодо „реабілітації” української мови є щось нове супроти попереднього упослідження. Тільки ж не треба забувати, що ця „реабілітація” має на меті відновлення права української мови бути вживаною тільки нарівні з російською, що це означає „нову теорію двомовності” (І. Білодід) як офіційну наставу для практичного мововжитку. Про це виразно сказано і в згадуваній передовій журналу „Вопросы языкознания”, ч. 3 за 1963 р., і в доповідях, виголошених на київській конференції, опублікованих пізніше в збірнику „Про культуру мови” (Київ, 1964 р.) та в збірнику „Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення”, запланованого ще під час конференції, а виданого через два роки — 1965 р. (Київ, „Наукова думка”).

Передова журналу „Вопросы языкознания”, ч. 3 за 1963 р. заповідала, що „вивчанню типів двомовності в СРСР, особливо двомовності, де за другу мову (не сказано — „рідну!” — В. Ч.)¹⁴⁾ править російська мова — мова міжнародного взаємлення народів Радянського Союзу, — мусить бути приділена особлива увага” (стор. 12). У цій же передовій цю тезу зформульовано так: „Двомовність, як це впливає і з самого терміну, передбачає знання і рідної, і другої, найчастіше — російської мови. Це життєво необхідне для народів такої багатонаціональної держави, якою є Радянський Союз”.¹⁵⁾

На цій тезі Л. Коробчанська побудувала свою статтю в зб. „Про культуру мови” — „Культура русской речи на Украине”, а І. Білодід — свою майже програмову для України статтю в збірнику „Закономірності розвитку українського усного мовлення” — „Роль усної літературної мови в мовній практиці соціалістичного суспільства”. Це ж він і „удоскона-

13) „Лис Микита”, за 1965 р.

14) Але визначення російської як „другої рідної мови” не вийшло цими роками з ужитку. Напр., у передовій статті журналу „Мовознавство”, т. ХVІІІ, підписаного до друку 13. XII. 1963 р., сказано: „Російська мова стала по суті другою рідною мовою для населення України, як і всі інші національні республік Радянського Союзу” (стор. 4).

15) „Вопросы языкознания”, ч. 3 за 1963 р., стор. 13.

лив” її, цю тезу, назвавши: „нові шляхи розвитку явища двомовності”. На його думку, ці „нові шляхи” зводяться до „рівноправного розвитку обох мов, рівноправного їх уживання і вмілого володіння ними, вільного переходу від однієї мови до іншої в процесі мовного спілкування (взаємлення — В. Ч.), в процесі широкої мовної практики”.¹⁶⁾

Соціологічно й лінгвістично це абсурдна теза, бо всяка двомовність — це ненормальне явище¹⁷⁾, що може бути виправдане тільки в малих масштабах якогось одного міста чи місцевості на стику більших мовних масивів (напр., у Трієсті, у Гданську), — але як можна робити двомовним великий 40-мільйоновий нарід! Двомовними в певному розумінні можуть бути перекладачі, письменники (але творчо вони можуть писати тільки однією мовою, негативний приклад на це — російська творчість Т. Шевченка)¹⁸⁾ чи адміністративний, урядовий персонал, що має зносини з усесоюзними (у даному разі) інстанціями, — а навіщо ця двомовність усій масі народу?¹⁹⁾ Взагалі ж двомовність народу в його країні — це ознака його національного поневолення. А крім того, двомовність — це переходовий етап до зникнення однієї з тих мов, що конкурують. А хто знає „радянські” мовні відносини, тому ясно, що така сумна доля призначена для національних мов поневолених народів.

А русифікатори на Україні ще й поспішають із наближенням такого кінця! От І. Іжакевич уже написала про „активне володіння більшої частини українського населення російською мовою, причому не лише східних та центральних областей, а й західних, тобто тих, що порівняно недавно ввійшли до складу Радянської держави”.²⁰⁾ Виходить, що за 20 років „визволення” чи „возз’єднання” (узз’єднання) тієї частини українського народу, що так завзято боролася у Польщі за свою мову, більшовицьке насильство наробило вже такої великої шкоди. І це насильство називають офіційно „законо-

16) „Закономірності розвитку”, стор. 48.

17) Не можна плутати такої двомовності із знанням чужих мов як допоміжних в освіті й інформації.

18) Теоретично я в’ясував це в своїй збірці „Що про мову?”, в статті „Межі й можливості мовостилі”. Нью-Йорк, 1959 р.

19) Абсурдність цієї вимоги, либонь, усвідомили вже й керівні чинники в СРСР, бо вже в статті „Розвиток і взаємобогачення мов народів СРСР”, що її написали троє „націоналів” — Ю. Дешерієв, М. Каммарі й М. Мек’ян, і що була надрукована в московському „Коммунист”-і, ч. 9 за 1965 р. вже після того, як ця моя стаття була написана, про російську мову як „другу рідну” сказано так: „Тепер вона стала другою рідною мовою для інтелігенції всіх радянських народів”. Ця „бригадна” стаття була передрукована в журналі „Українська мова й література в школі”, ч. 12 за 1965 р.; звідки я й узяв оце цитату.

20) „Закономірності розвитку...”, стор. 218.

мірностями розвитку”, а І. Білодід ще й пасталакає, що нібито „в соціалістичному суспільстві немає мов державних і недержавних, немає мов пригноблюючих і пригноблених”!²¹⁾

Тож зрозуміло, яка еквілібристика і особистої поведінки і теоретичних міркувань потрібна на цьому „новому етапі” для того, щоб щось робити в царині української мовної культури!

Програму цієї еквілібристики, або „основні закономірності” подав І. Білодід в отій своїй „програмовій” статті. Ось вони:

„ — Поширення соціально-мовної бази вживання усної, зокрема розмовної, літературної української мови і збільшення її значення як засобу масової та індивідуальної комунікації;

— піднесення культури усного публічного вислову, культури мови, взаємодія розмовної літературної мови з просторіччям (з „простомовою” — В. Ч.) при переважаючому впливі першої;

— боротьба за чистоту української мови;

— поширення української літературної мови, в тому числі й усного її різновиду, на всій етнічно-мовній території у зв'язку з возз'єднанням українських земель в єдиній Радянській державі (як їй на ймення? — В. Ч.);

— поступове стирання діалектних відмінностей в усно-розмовній мові під впливом літературної норми;

— новий характер взаємозв'язків української мови з іншими мовами соціалістичних націй, насамперед російською мовою, і в зв'язку з цим — нові шляхи розвитку явища двомовності;

— зміщення бази соціально-групових діалектів у зв'язку з формуванням певних індустріальних і загальнокультурних („міських”) професій, виробничих категорій працівників на селі (у зв'язку з цим — проблема сільського й міського просторіччя та ін.”²²⁾

У дальшому викладі Білодід ширше пояснює ці свої положення, але розглядає їх так, що в нас не може скластися уявлення про дійсний стан речей і конкретні завдання для практичної роботи, а децю й взагалі замовчує. Напр., говорячи про поширення соціальної бази українського мовлення, про те, що „усно-розмовний різновид української літературної мови став всеосяжним засобом суспільної, виробничої та побутової комунікації в усіх сферах нашого життя”, він зовсім не згадує того, що в містах не говорять по-українському, не згадує й не засуджує того, що, мабуть, випадково проходило було в процесі обговорення цих проблем у статті О. Гльченка „Всяк суціль в ній язик”, — що „артисти, педагоги,

21) „Закономірності розвитку...”, стор. 46.

22) „Закономірності розвитку...”, стор. 25.

політпрацівники, академіки” говорять по-українському „лише на лекціях, під час вистав, на офіційних засіданнях, а в час перерви, на репетиціях, удома й на вулиці розмовляють зіпсованою (sic! — В. Ч.) російською мовою”.²³⁾ Згадуючи факт „узз'єднання” українських земель в одній державі, Білодід ані натякнув на те, що поза Українською республікою залишились цілі масиви українських етнічно-мовних територій (Кубань тощо). І це в той час, коли в „радянських” органах преси вже появились певні голоси звідти. Напр., у ч. 1 „Вітчизни” за 1963 р. надруковано допис Василя Орла про те, що в деяких станицях на Кубані почали створювати українські книгозбірні, а на початку допису читаємо так: „На січневому пленумі ЦК КПРС в 1961 р. М. С. Хрущов, звертаючись до першого секретаря крайкому партії тов. Воробйова сказав, що чимало сьгоднішніх кубанців є нащадки запорозьких козаків”. Але Білодід побоювся говорити про це! Згадуючи про поширення освіти, він зовсім не сказав про те, якою мовою навчають у школах України, скільки шкіл з українською мовою, а скільки з російською, не згадав про те, що, напрі, харківський університет видає підручники тільки російською мовою, що видавництва Харкова, Дніпропетровського, Донецького, Сімферополя й Одеси видають переважно російські книжки. Ніде ні слова критики на адресу цих видавництв!

З огляду на брак конкретности в розгляді цих животрепетних і болючих для українського народу проблем твердження І. Білодіда про широке застосування української мови звучать як голі декларації, — ось це місце з його статті: „Українська усна літературна мова звучить з трибуни сесій, з'їздів, пленумів, конференцій, зборів партійно-політичного й державного характеру, з кафедр університетів та інститутів, в науково-дослідних установах, школах, в устах працівників промислового й сільськогосподарського виробництва, в закладах культури, літератури й мистецтва, в кіно, радіо, телебаченні, в повсякденному побуті, в сім'ї. Вона урочисто звучить також на різних міжнародних форумах”.²⁴⁾

Адже так і хочеться запитати: з яких саме кафедр? в яких університетах? на яких міжнародних форумах? Коли на таку теми говорив свого часу М. Скрипник, то ми знали, що, наприклад, 99% аспірантів українізувались, а 1% саботував українізацію.

Основні положення наставних статей та доповідей І. Білодіда відбито в різних статтях та доповідях інших українських мовознавців. Коли говорити про проблему розширення

23) „Радянська Україна”, ч. 115, за 1963 р.

24) „Закономірності розвитку...”, стор. 53-54.

свідомо звужуваної перед тим суспільної й територіальної бази української літературної мови, то тут усі автори підкреслили офіційну формулу „поширення на всі сфери життя”. Цю формулу подано ще в першому повідомленні про київську конференцію з лютого 1963 р. в хроніці журналу „Українська мова й література в школі”, ч. 2 за 1963 р. Вона фігурувала в отому дописі Д. Порхуна до „Нашої культури”. О. Мельничук у статті „В. І. Ленін і розвиток української мови” писав про „все ширше охоплення загальнонародною мовою різних сфер нашого життя”, про „повсякденну практику використання літературної мови представниками (заступниками — В. Ч.) різних територіальних, соціальних і професійних груп населення”.²⁵⁾ Бригада авторів статті „Дбати про культуру мови” теж писала, що „українська мова ввійшла в різні сфери суспільного життя української соціалістичної нації і достойно (гідно! — В. Ч.) їх обслуговує”, „що українська мова через пресу, радіо, театр, кіно, школу проникає в найвіддаленіші куточки нашої республіки і повсякденно впливає на загальнонародну як писемну, так і усну українську мову”.²⁶⁾

У згадуваній статті О. Мельничука заторкнута й проблема „співіснування” української мови з російською. Мельничук писав, що „оволодіння рос. мовою зовсім не означає якогось обмеження функцій української мови з будь-яких сфер її застосування” (стор. 7). (Це відгук того, що сказав В. Віноградов на московській конференції). У нього ж уперше за багато років можна було прочитати про те, що „російська мова викладається в школах України на правах навчального предмету”, а в усіх тих школах, де „викладання ведеться російською мовою (в „частині” шкіл), а також польською й угорською”, — „в усіх цих школах українська мова викладається як окремий навчальний предмет”. Трохи пізніше розкрила цей „секрет” з цифровими даними вже міністер освіти А. Бондар у „Радянській Україні” з 5 грудня 1964 р. Подаю уривок з цього звіту: „Народна освіта в УРСР, як і в інших республіках нашої країни будується на основі ленінської національної політики. Український народ, вперше в своїй історії, після великого Жовтня здобув і успішно здійснює право на освіту рідною мовою. Досить сказати, що в 1963/64 навчальному році з 29.918 загальноосвітніх шкіл республіки з українською мовою навчання було 24.485, або 81,8% до загальної кількості. Разом з тим на Україні працює понад 4,5 тисячі з російською мовою викладання, є школи з угорською, молдавською

25) „Українська мова й література в школі”, ч. 2, 1963 р., стор. 5.

26) „Радянська Україна”, ч. 138, з червня 1963 р.

і польською мовами навчання. Наявна сітка шкіл дає можливість повністю забезпечити навчання дітей їхньою рідною мовою, повсюди здійснити загальну обов’язкову восьмирічну освіту... Учні шкіл республіки, за вибором батьків і особистими бажаннями, вивчають українську мову в школах з російською мовою навчання. У школах з українською, угорською, молдавською і польською мовами викладання також вивчається російська мова. Потяг до вивчення російської мови пояснюється, насамперед, віковичною дружбою і спільністю історичного розвитку російського й українського та інших народів-братів. У наш час російська мова є могутнім засобом дальшого зближення не тільки українського й російського народів, а й усіх радянських соціалістичних націй. Вона сприяє взаємному збагаченню їх культури, національної формою і соціалістичної змістом. Характерно й те, що діти, батьки яких за родом своєї діяльності змушені часто змінювати місце проживання і прибули на Україну з інших республік (військово-службовці, геологи, будівельники та інші), у переважній більшості виявляють бажання вивчати українську мову і успішно його здійснюють. Ось чому в школах з російською мовою навчання у нас майже немає цілих класів, де б не вивчалася українська мова. Навчальні пляни шкіл республіки забезпечують вивчення як української (чи угорської, молдавської, польської), так і російської мови та літератури. Так, наприклад, у навчальних планах середніх шкіл з українською мовою навчання відводиться 2046 годин на українську мову й літературу і 1365 годин на російську мову й літературу”.

Дуже важливий новий момент у всіх заходах щодо реалізації української мови — звернення посиленої уваги на усний ужиток української літературної мови. Це заповнило зміст усіх доповідей на київській конференції з лютого 1963 р. Цей захід, очевидно, має на меті усунення того парадоксального явища, що на Україні, за наявності української преси, книжок, написів на вулицях і в установах української розмови не можна почути навіть у столиці республіки — в Києві, як це відзначають чужоземні туристи в своїх звідмленнях. Це до деякої міри шкодить престижеві „радвлadı” за кордоном. Згадаймо хоч би факт, що русифікацію українського громадського життя відзначає з осудом Джілас у своїй книжці „Розмови з Сталіном”. Це ж бо прирівнює становище „української соціалістичної нації” до становища Каталонії у франківській Іспанії, де каталонську мову дозволяють уживати тільки в молитовниках, а в громадському житті — ні. А втім, вирішним чинником тут, мабуть, є така якась сила внутрішніх вимог і міркувань.

На конференції М. Жовтобрюх говорив про „закономір-

ності розвитку сучасної усної української мови”, М. Наконечний — про „орфоепічні норми української літературної мови”, М. Каранська — про „українську літературну мову в передачах республіканського радіо”, С. Самійленко — про мову вчителя, І. Приймак — про „культуру усного слова молоді Херсонщини” тощо. Цим же проблемам присвячений і чималий збірник „Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення”.

Велике значення має розпочата робота щодо очищення української літературної мови від *русифікаційного намулу*. Ця робота виявляється, головним чином, у перегляді старих та в розширенні джерельної бази новоукладених слівників. Показова в цьому розумінні історія великого шоститомного „Українсько-російського словника”, видаваного на протязі років 1953 - 1963: до третього тому включно це був ще словник у дусі слівників з часів „культу особи” Сталіна, а від четвертого — його засяг поширено. До деякої міри у новому дусі укладено „Російсько-український словник” Д. Ганича та І. Олійника (Київ, 1962 р.). Та найкращим має бути — як це видно з попередніх інформацій — новий двотомний російсько-український словник, що над ним працюють тепер співробітники Інституту мовознавства Академії наук УРСР.

Має велике значення й те, що українську мову дозволено „любити”, боронити і навіть хвалити.

Справжній дитирамб українській мові „проспівав” М. Шумило в статті „Могутня й чарівна”, де називає її „мовою великої держави, великої культури”, говорить про її „світле майбутнє”, а в цьому зокрема покликається на думки М. Чернишевського, що передбачав її невмирущість.²⁷⁾

Не можна не згадати й того, що багато поетів понаписували вірші на оборону української мови, — М. Рильський, В. Сосюра, В. Симоненко, Г. Прокопенко й інші. Зокрема В. Сосюра спирається на любов росіян до своєї мови й пише, звертаючись до українця:

Так будь же й ти, як син Росії,
Й свої мови не забудь.²⁸⁾

А Г. Прокопенко навіть попереджає:

Не довіряйте, люди,
Тим вертунам манірним,
Що у модернім бруді
Гребують словом рідним.

Цікаво, що вірш Г. Прокопенка надрукований у виданні,

27) „Українська мова й література в школі”, ч. 7, 1963 р.

28) „Подано за статтею О. Савура „Запродана муза”. „Вільна Україна”, ч. 46, за 1965 р., стор. 13.

де вірші не повинні бути, — в „Радянській освіті”, з 10 березня 1965 р.

Отже, можна сподіватися, що „новий етап” принесе українській мові якісь пільги й нові можливості розвитку. Але, з огляду на оті різні хитання та непевність у мовній царині, не можна ще з певністю сказати, що все це являє собою в загальному пляні більшовицької мовної політики — справді новий, „ліпший” супроти попереднього 30-річчя етап чи тільки черговий зигзаг.

У всякому разі, про те, щоб у цій „українізації” добачати якесь повернення до українізаційного десятиріччя 1923 - 1933 років, покищо не може бути й мови. Ба більше: *навіть супроти періоду воєнного комунізму цей етап теоретично гірший*. Якщо тоді, в 20-их роках, двомовність розуміли, як двомовність держави, коли українці могли користуватись своєю мовою, а росіяни — своєю, то тепер від українців уже вимагають, щоб вони знали обидві мови, тобто українська людність мала б стати двомовною. А це вже багато гірше для українського народу.

Топтали під шалений крик,
Зробить калікою з калік
Тебе хотіли, рідна мати.

(„Зміна”, ч. 4, квітень 1959 р.)

ТРУДНОЩІ В БОРОТЬБІ З РУСИФІКАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Десь наприкінці 50-их років українським „радянським” письменникам дозволено „любити й шанувати рідну мову”. Так була сформульована тема статті головного редактора „Літературної газети” Антона Хижняка, надрукована в ч. 39, з 20 травня 1958 р. — „Любімо, шануймо рідну мову!” Тоді ж таки з’явилися в ч. 5 журналу „Вітчизна” й „Нотатки про мову” Степана Ковганюка, що висловився проти зайвих русифіцизмів в українській мові.

Сміливіше заговорили про це на з’їзді письменників України в Києві в березні 1959 р. Тодішній голова Спілки письменників М. Бажан у своїй доповіді на цьому з’їзді сказав: „Перед українським письменником стоїть, зокрема, ще одна категорична вимога — це вимога чистоти мови, пошани й любови до її законів, до її лексичних фондів, до її багатства, що про нього ми часто забуваємо, а то й не знаємо, не вивчаємо, не відкриваємо” . . . „Треба зрозуміти, що не виявом, а, навпаки, приниженням братерства мов російської і української є знецінення мовної своєрідності, практика безграмотного „суржика”.¹⁾

На тому ж таки з’їзді пролунав і енергійний вірш М. Рильського „Рідна мова” та виступ на оборону своєрідностей української мови О. Кундзича. У своєму вірші М. Рильський засудив не більшовицьке, а . . . ще царське втручання в середовищі (внутрішні) закони української мови, але всякому було ясно, що він хотів сказати. Ось той вірш:

Цареві блазні і кати,
Раби на розум і на вдачу,
В ярмо хотіли запрягти
Її, як дух степів, гарячу,
І осліпити й повести
На чорні торжища незрячу,
Хотіли вирвати язик,
Хотіли ноги поламати,

1) „Літературна газета”, ч. 20, з 11 березня 1959 р. „Суржик” у слівнику Б. Грінченка пояснено як суміш зерна (або борошна з такої суміші), напр., пшениці з житом, жита з ячменем, ячменю з вівсом, тощо. Людина мішаної раси теж може називатись „суржиком”. М. Бажан, лубонь, уперше приклав це слово до мовної ділянки, хоч у побутовій мові його вживано з таким значенням і раніш.

О. Кундзич протестував проти „догматизму” в мовній практиці редакторів, взявши, зокрема, під оборону форму дав. відм. на -ові, -еві та кличну форму.

Після цього з’їзду почали засуджувати „російсько-український суржик” рецензенти в рецензіях на нові видання. Напр., у ч. 8 „Вітчизни” за 1959 р. у розділі „Трибуна читача” дано декілька рецензій на видання Товариства для поширення політичних і наукових знань, а в „Нотатці про газетну мову” О. Пархомовська написала: „На жаль, працівники радіомовлення і редакції газет, замість доносити до слухачів і читачів неоціненні скарби багатущої української мови, виховувати в них почуття мови і прищеплювати любов до рідного слова, часто посилають в ефір і дають на шпальтах газет такий суржик, що стає боляче й прикро”.²⁾

Але суспільно-політичні умови легальної боротьби за здійснення „любови до рідного слова” і далі залишались такі важкі, що ця боротьба не пішла так легко. Важкість і болючість цих умов відчували, напевно, й ті нечисленні одиниці із старших письменників, що взяли на себе завдання прощтовхувати цю справу, що щиро хотіли відновити право української літературної мови на нормальний розвиток. От М. Рильський, взявши участь у обговоренні в „Літературній газеті” „питань сучасної мови”, зазначив, що йому просто боляче бачити, що в нашій літературі, а особливо в пресі майже зовсім — з дивовижною і навряд чи корисною послідовністю — викорінюється форма давального відмінку на -ові, -еві, -еві, а поширюється далеко менше поширені в живій мові форми на -у, -ю.³⁾ А коли читаєш статті О. Ільченка, що, власне, й розпочав цю „дискусію”, то теж аж боляче бачити, як йому, сердешному, доводиться викручуватися між Сциллою й Харібдою. Він надрукував дві статті — „Слово, чому ти не твердая криця?” („Літературна газета”, ч. 56, 14 липня 1959 р.) та „Відповідь на листи” („Літературна газета”, ч. 61, 31 липня 1969 р.). Ільченкове становище було тим важче, що він узяв під оборону своєрідність української мови в лексиці, тобто ту царину, в якій найдужче нашкодили русифікатори. У цій обороні він обіперся на записку Леніна „Про очищення російської мови”, що в ній Ленін виступив проти занецишування російської мови непотрібними запози-

2) „Вітчизна”, ч. 8. 1959 р. Стор. 207.

3) „Літературна газета”, ч. 56, 14 липня 1959 р.

ками з чужих мов. Але те, що було дозволене для мови північного народу, не було обов'язкове, ба й не дуже бажане було за цих умов для мови поневоленого народу. А він же (тобто Ільченко) спробував був узяти під оборону такі „контрреволюційні” слова, як „відсоток” та „книгарня”, та ще й зазначив, що їх не можна викидати з української мови лише тому, що в російській мові немає таких слов'янських відповідників. А це вже той „пуризм”, що його в 30-их роках викоринювали як „націоналістичне шкідництво”! Тим то йому довелося подавати це ось у такому „супроводі”: „Всі народи Радянського Союзу люблять і шанують розкішну (? — В. Ч.) в своїм багатстві мову російську і перед цілим світом пишуться нею як своїм державним достоянням (? — В. Ч.). Ми радіємо (sic! — В. Ч.), коли потрібні нам добрі російські слова, хоч би й те ж саме „достояння”, вступають у чертоги (? — В. Ч.) мови української. Ми радіємо, коли російські, тобто наші радянські слова, ось такі, як „совет”, „колхоз” чи „спутник”, входять і входять у вжиток народів Землі”. І так далі, і тому подібні нісенітниці. Бо це ж таке нелогічне супроти вимоги очищати українську мову від русицизмів, і це ж таке абсурдне з психологічного боку. Чому носії даної (української) мови мали б радіти успіхам іншої мови (російської), та ще й тієї, що загрожує самому існуванню їхньої рідної мови? Це виразна „перестраховка” авторова, що свідчить про небезпечність цієї боротьби для тих, що взяли в ній участь.

Ще більше „перестраховочного” матеріалу в другій Ільченкової статті — у статті „Відповіді на листи”. Можна навіть сказати, що він майже цілком перекреслив те позитивне, що його висунув був у першій статті, а головне, що він знов засудив „марні намагання віддалити мови братніх радянських народів од мови російської, котра навіки стала материнською (? — В. Ч.) державною мовою соціалістичних націй Радянського Союзу”. І оті свої пропозиції щодо реалізації засуджуваних раніше слів він звів, кінець-кінцем, до російсько-українських паралелізмів („панночка” й „баршня”, „місто” й „город”), тобто повернувся до того ж таки „суржика”. А паралелізми ж (не синоніми!) — це взагалі не бажане в будь-якій мові явище, а в українській, остаточно це не впорядкованій, це просто шкідливе. Навіть тоді, як це були б і не російські, а українські слова.

Показовий також той факт, що з цієї „дискусії” насправді нічого не вийшло: люди, мабуть, побоялися в неї встрявати. Її „припечатав” В. Русанівський черговим (бо скільки вже їх було за сорок років „радянської” влади!) викладом ленінсько-сталінських загальників про розвиток національ-

них мов за соціалізму. Автор дав заголовок своїй статті „Нові перспективи розвитку національних мов” („Літературна газета”, ч. 60, 28 липня 1959 р.), мавши на увазі хрущовську семирічку, але нічого нового проти давніших більшовицьких писань на цю тему не сказав, ніяких „нових перспектив” не намітив навіть. Я вжив тут слова „припечатав”, дарма що ця стаття в „Літературній газеті” хронологічно не була остання — останніми були оті „Відповіді” О. Ільченка, але ті „Відповіді” були тільки повторенням змісту його попередньої статті, і, як я вже зазначив, нічого нового він у них не висунув.

Отже, в цій „дискусії” взяло участь тільки троє авторів. А наші ж люди, як відомо, так люблять сперечатися й писати на мовні теми! Тільки ж тоді, либонь, було ще розумніше тримати язик на припоні...

Трохи більші можливості щодо боротьби з русицизмами з'явилися після київської конференції з 11-15 лютого 1963 р., оскільки ця конференція була „відгуком” московської, де було висловлено таке побажання: „Згідно з заповітом В. І. Леніна, слід боротися за чистоту, нормативність та досконалість усіх літературних мов народів СРСР”.⁴⁾ Правда, небезпечність для учасників цієї боротьби залишилася й надалі в силі, і на цій нараді, і в періодичних виданнях та в книжках говорено не про боротьбу з русицизмами, а про підвищення української мовної культури, та фактично це була таки боротьба з русицизмами, з „суржиком”, що саме й „знижував” культуру української мови. Це була боротьба під прикриттям гасла про боротьбу за мовну культуру взагалі (а це ж ширше поняття, ніж боротьба тільки з „суржиком”), та ще й не тільки українську, а й російську на Україні. Показово, що й доповіді з київської конференції були видані у вигляді збірника під назвою „Про культуру мови”, тільки в підзаголовку зазначено, що це „матеріали наукової конференції з питань культури української мови”. А з понад двадцятьох доповідачів-авторів збірника про „суржик” як такий згадав тільки один — С. Самійленко, та й то, мабуть, лише тому, що він говорив про культуру обох мов, а М. Каранська згадала тільки про побутові русицизми-жаргонізми („цвіточний магазин”, „знавець нравів”), а на властиві, силоміць накинута українській літературній мові русицизми (такі, як „урок”, „училище”, „глава”, „Белград”, „льотчик” тощо) ані натякнула.

Відіграла певну роль в цій боротьбі А. Коваль, видавши книжку „Культура української мови” (Київ, 1964 р.), а в ній заторкнувши й питання про „запозичення з російської мови”,

4) „Вопроси языкознания”, ч. 3, за 1963 р., стор. 8.

як заголовлено один з розділів у цій книжці. І хоч вона теж почала забезпечувальною формулою про те, що „всі народи нашої багатонаціональної країни люблять і поважають велику, багату й могутню російську мову, пишаються нею перед усім світом” etc.⁵⁾, але далі зазначила таки про небажаність російських слів, коли вони дублюють українські.

Але що конкретніше взято під обстріл на цьому етапі боротьби?

Чи не найбільше довелось розплутувати в галузі *лексик*, де найдошкульніше попорались русифікатори, бо саме в цьому складникові мови найлегше здійснювати мовнополітичні втручання. Це „розплутування” посднали тепер насамперед із критичним переглядом слівників, особливо так званого „зеленого”, тобто „Російсько-українського словника”, виданого спочатку в Москві 1948 р., а потім перевиданого без змін у Києві 1956 р. Про цей словник згадували майже всі автори, що взяли участь у цьому „розплутуванні”. М. Рильський у своїй статті „Словник і питання культури мови” писав, що „величають його іронічно „російсько-російським” і що „ні про один, здається, словник не сказано стільки прикрого й недоброго, часто й зовсім несправедливого, як про оцей горопашний „зелений”. Сам він (Рильський би то) більше захищав його, цей словник, ніж критикував, бо він був один з його укладачів Але вже рішуче засудив його О. Ільченко, а також Б. Антоненко-Давидович. З фаховою критикою підійшла до цього словника З. Франко в статті „На нашій спільній ниві”, що була надрукована в ч. 3 „Вітчизни” за 1963 р. „Чи не першим яблуком незгоди, — писала вона, — між літераторами, журналістами, редакторами, з одного боку, і мовознавцями, з другого, послужив (? — В. Ч.) „Російсько-український словник” з 1948 року. Ось уже 10 років триває його „рознос” (? — В. Ч.) і не затихає й досі. Що ж можна сказати про нього? Багато важить у виправданні цього словника сама дата його виходу в світ. Це був час, коли в українській мовознавчій науці не було жодної праці, яка правила б за норми української мови”. Далі вона пише „реалістичніше”: „Лексикографія тоді ще не могла забезпечити повної стабільності. А будь-які відхилення у використанні лексем загальнонародної мови в період культу особи Сталіна, а особливо в період сваволі Кагановича інколи (sic! — В. Ч.) трактувались як підстави для всяких суб’єктивних звинувачень” (стор. 195). Бувши змушена віддавати цьому словникові „належне”, вона далі зазначає: „Але разом з тим на словникові, як і на будь-якій іншій праці... відбивалась тінь і мовних віянь часів

5) „Культура української мови”, стор. 34.

культу, коли єдиним каноном стилю епохи і еталоном мови були статті й виступи Сталіна” (стор. 195). Визнала вона й те, що „вади словника аж ніяк не можна повністю класти на карб українських лексикографів і низького рівня лексикографії. Спричинились до цього загальновідомі фактори більш об’єктивного характеру.” І її висновок був: „Для української лексикографії „зелений” словник — давно пройдений етап” (стор. 195). Згадала вона й академічний словник 1924-1933 років, хоч і з хибним поясненням його занехання: „Академічний чотиритомний словник 1924-1933 р. (з якого вийшло тільки три томи) та такий же (? — В. Ч.) 1937 р. громадськість засудила — перший як націоналістичний, другий — як примітивний”.

Насправді ж перший, академічний словник 1924-1933 р.р. був високим досягненням української лексикографії 20-их років, і його заборонили тільки тому, що тоді почався наступ Москви на українську культуру взагалі, а також розпочато русифікацію української мови; другий — це вже була русифікаторська базгранина, зроблена на швидку руч, справді, „російсько-російський” (його уклали Василевський, Мустяца й Наум Каганович). Це ж від нього почалася історія творення того „суржика”, що його через чверть сторіччя засуджено як „пониження братерства мов російської й української”.

І, навпаки, коли тепер довелось зчищати з української мови русифікаторський намул, то не в одному, мабуть, випадку отой перший, академічний словник 1924-1933 р.р. може стати в пригоді. Річ ясна, що й його запасу, через 30 років після укладення, вже не може вистачити, бож життя, а з ним і жива мова українського народу пішли в своєму розвитку далі.

Упорядковуючи наново лексичні скарби української мови, українські лексикографи повинні тепер поширювати їх, тих скарбів, можливості на нові супроти 20-их років галузі й царини, аж до астронавтики включно. А топономаст К. Цілуйко звернув увагу на українські географічні назви, надрукувавши в „Вітчизні” (ч. 5 за 1963 р.) статтю „Українські географічні найменування”, а в тій статті написав: „Загальна картина українських географічних найменувань аж ніяк не може задовольнити сучасних вимог загальної культури і культури української мови” (стор. 220). Він висловився за відновлення української назви м. Рівного (замість зросійщеного „Ровно”), „Галушкін”, на його думку, треба виправити на „Галушчин”; слід позмінювати назви „Геленув”, „Приют”, „Спокойствие” на українські. А загальний його висновок такий, що „в усій цій великій і складній роботі, глибоко й щиро шануючи всі народи світу, ми повинні дбати і про ідейний зміст, естетичну красу географічного імені, і про лексичне й

граматичне його оформлення відповідно до норм української літературної мови".⁶⁾

Отож у цих умовах М. Рильський міг уже написати так:
Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде...⁷⁾

Унаслідок цієї роботи почали потроху відновлювати в правах ті українські слова, що їх перед тим або зовсім викидали, або штучно архаїзували, зазначаючи в словниках „застаріле”. „Радісно бачити, як одне за одним відомі й дорогі тобі слова знаходять оборонців і знову стають на свої місця”, — писав письменник Ю. Шкрумеляк у своєму дописі до „Літературної України”, ч. 53, з 30 червня 1963 р.

Очевидячки, ця реабілітація слів мала б якось відбитися і в наново укладаних словниках, як от двотомний російсько-український, що над ним українські лексикографи вже заходилися працювати, як це ми довідуємося з газетних інформацій та статей на цю тему Б. Антоненка-Давидовича, М. Пилинського й інших. Частково ця настанова вже позначилася на „шкільному” „Російсько-українському словнику” Д. Ганича та І. Олійника. Є чутка, що й перші три тому великого шеститомного „Українсько-російського словника”, що їх укладено ще до останнього „етапу”, мають переглянути й перевидати.

Обговорюючи словники, учасники цього обговорення заторкнули й різні лексичні проблеми вужчого засягу — як от співвідношення між варваризмами й неологізмами, збіднення лексики в мові, уживаній на Україні, і синонімічне багатство української народної мови. У зв'язку з першою проблемою автори відзначили появу тенденції очищення української мови від зайвих варваризмів. От М. Рильський писав, що „в сучасній російській та українській мовах частково відбувається процес заміни іншомовних термінів термінами, побудованими на рідних коренях слів”. І ще: „Футболісти наші досить рішуче відмовились від англійської термінології”. А далі: „Процес, безперечно, вартий уваги.” Річ ясна, що така пуристична тенденція можлива стала в українській мові тільки тому, що вона з'явилась спочатку в російській. Правда, Рильський згадав і чеський пуризм, але зразу ж додав: „У нас нема ніяких підстав іти в термінологічній галузі шляхом чехів, історично у них обумовленим”. Таке саме обумовлення є й у нас — потреба боронитись від наступу мови-імперіяліст-

6) „Вітчизна”, ч. 5, 1963 р., стор. 221.

7) Подаю за „Нашою культурою”, ч. 3 за березень 1963 р., стор. 4.

ки, у чехів — від німецької, у нас — від російської, але чехи це могли вільно робити в конституційній Австрії, там ніхто й не думав утручатися в процес творення літературної чеської мови, а в нас тепер такої можливості немає: ми можемо здійснювати пуристичні заміри тільки такою мірою, яку дозволяє Москва. Щоправда, О. Ільченко боронив деякі українські неологізми всупереч фактові, що таких неологізмів немає в російській мові („відсоток”, „книгарня”), але він водночас мусив і „задобрювати” росіян тим, що згоджувався запровадити до української мови такі російські слова, як „воронка” (вирва від гарматня, лійка), „крупний”, „мнимий” (гаданий, здогадний, уявний), „ложний”.

А. Коваль у своїй книжці „Культура української мови” теж згадала набридлу всім, але корисну для даної мети записку Леніна про очищення російської мови від зайвих чужих слів і також висловилася проти зловживання варваризмів, схвалила заміну в футбольній грі англійських слів українськими — „голкіпер”, „бек”, „гавбек” — „воротар”, „захисник”, „півзахисник”. Відзначила вона також декілька інших слів, що їх не варто вживати: „конденсація” (згущення), „превалювати” (переважати) тощо.⁸⁾

Це все тами безперечно полегкість для українського мовотворення, це можна тільки вітати.

У питанні про синоніми М. Рильський в отій своїй статті „Словник і питання культури мови” писав так: „Є й дивне якесь побоювання синонімів. Деяким перекладачам з російської чи іншої мови здається, що кожному слову тієї мови має відповідати тільки одно слово в українській мові. В цьому не можна не бачити серйозної небезпеки для культури нашої мови”. З цього почину М. Рильського пізніше сталася ніби продукшина для реабілітації раніш заборонених слів: їх стали вживати поряд із примусово накинутими російськими як, мовляв, синоніми. От Ільченко, щоб відновити слово „панна”, запропонував уживати й російського „бариння”, щоб відновити слово „книгарня” — „книжковий магазин”. Про те, що цей почин М. Рильського українські автори усвідомили як спосіб до відновлення занехаяних українських слів, а тим самим і як спосіб прихованої боротьби з русицизмами, свідчить факт, що цим „правом на синоніми” скористувався й Ф. Жилко в своїй підтримці борців із „Орфографічним словником” М. Стефанцева (докладніше про цю боротьбу далі). „Закиди рецензента на адресу Вашого словника обґрунтовані, — писав він у листі до Стефанцева. — В роботі над своїм словником Ви користувалися таким принципом: давати слова, спіль-

8) „Культура української мови”. Київ, 1964 р., стор. 34.

ні з російською мовою або запозичені з неї, і не давати синонімів, навіть поширених, але властивих тільки українській мові”.⁹⁾

Так само Б. Сацюк у своїй критичній нотатці про сьоме видання цього ж слівничка писав: „Отож, не завадило б М. Стефанцеву поряд з „алфавітом” поставити „абетка”, з „буква” — „літера”, як це зробили автори „Довідника з української орфографії та пунктуації”.¹⁰⁾

Унаслідок цього в „радянських” виданнях цих років і можна спостерігати такі чудасії, коли в тому самому тексті поряд стоять „могила” й „курган”, „жовтогарячий” і „оранжевий”, „брунатний” і „коричневий”.¹¹⁾ У налівоновленому російсько-українському словнику Д. Ганича й І. Олійника (Київ, 1962 р.) поряд з українським „оздоровниця” (відпочинкова оселя) збережено й російське „здравниця”, у словнику географічних назв — поряд з „Рівне” є й „Ровно”. Київське радіо щодня проголошує спочатку „для українців, які проживають за кордоном”, а потім — „для українців, які проживають за рубежом”.

Є такі „перестраховні” синоніми й у Ірини Вільде, в її романі „Сестри Річинські”. Ось вони: „сукня” — і „плаття”, „карафа” — і „графин”, „канапа” — і „диван”, „посуха” — і „засуха”, „доніс” — і „виказав”, „господиня” — і „хазяйка”, „шлунок” — і „жолудок”, „жовтогарячий” — і „оранжевий”, „коричневий” — і „вишневий”, „приймальня” — і „приймона”, „вождь” — і „проводир”, „таця” — і „піднос”, „стать” — і „пол”, „витівка” — і „затія”, „поперек” — і „поясниця”, „женитися з нею” — і „на ній” . . .

Ця продухвина — не тільки спосіб поновляти українські слова, а й певна „перестраховка” для авторів: мовляв, якщо будуть обвинувачувати за вживання „націоналістичних” слів, то можна буде покликуватись і на факти рівнобіжного вживання російських слів.

Але для української мови це різновид того самого „суржика”, що з ним таким „хитрим” способом люди борються. А крім того, дехто з цих борців плутає синоніми з паралелізмами (там кажуть „абсолютні синоніми”), що захарашують лексику непотрібними словами. Напр., Ю. Шкрумеляк у

9) „Україна”, ч. (?) 1964 р., стор. 15 (,).

10) „Літературна Україна”, ч. 45, за 1965 р.

11) В південно-східному наріччі (а може, й ширше) на позначення цього кольору вживають слова „вишневий”. Це колір традиційних шовкових хусток, що ними зав’язують на весіллі голову молодої. Грінченко хибно пояснює це слово як „темно-червоний”, маючи, мабуть, на увазі не досить стиглі плоди вишні, примчасом як зовсім стиглі, вони мають темно-брунатний колір. До того ще сюди додається й асоціацію з кольором вишневої кори.

своїм дописі до „Літературної України” (ч. 53 з 30 червня 1963 р.) „Чистота чи . . . збіднення,” обстоював деякі слова з галицького „язичія” як синоніми до слів літературної мови: „скала” — „скеля”, „стидно” — „соромно”, „тайна” — „таємниця”.

Взагалі дилетантизм у цьому питанні (в питанні про синоніми) там ще давався в знаки. От „Вітчизна” деякий час друкувала „Матеріали до синонімічного словника” А. Багмета, а це ж була цілком любительська праця, що не витримувала фахової критики. З. Франко в своїй статті „На нашій спільній ниві” переконливо доказала, що в цих „Матеріалах” — неповний реєстр і неповне вичерпання джерел, а також „теоретична плутанина, невизначеність поняття синоніма, а звідси й випадковість зліплення гнізда, ряду і невизначеність його меж, безсистемність щодо подачі та неподачі тлумачень і ілюстрацій, неправильність тлумачень багатьох слів тощо”.¹²⁾

Не був достатньо опрацьований і виданий для шкільного вжитку „Короткий словник синонімів української мови”, П. Деркача (Київ, 1960 р.).

Звернули увагу в процесі боротьби за підвищення культури української мови й на українську фразеологію. Про потребу використання цих скарбів української мови писав Б. Антоненко-Давидович у статті „Краса рідної мови”, нагадувала про це бригада авторів статті „Дбати про культуру мови”, а З. Франко відзначила як „добре опрацьовані фразеологічні матеріали І. Виргана та М. Пилинської”, що їх протягом довгого часу друкують у харківському журналі „Прапор”, — неясно тільки, чому їх не видано окремою книжкою.

Питання про *мовостилі* в українському культурному мововжитку — це одне з найголовніших у проблемі мовної культури і трохи чи не з нього зроблено притоку для всієї цієї роботи, бож і в російській літературній мові з цього питання зроблено „бойову справу”, навколо неї точилася завзята полеміка, а думка була така, щоб граматику відсунути на другий плян, а на перший — висунути *проблему мовостилів (стилістики)*. У повідомленні про київську конференцію з лютого 1963 р. сказано, що „учасники конференції визнали за доцільне запровадити на філологічних факультетах університетів і педінститутів, а також на випускних курсах інших факультетів курс практичної стилістики; створити умови для спеціальної підготовки на філологічних факультетах кадрів перекладачів, текстологів, редакторів; підготувати й видати підручники з стилістики”.¹³⁾

12) „Вітчизна”, ч. 3, 1963 р., стор. 195.

13) „Українська мова й література в школі”, ч. 2, за 1963 р.

Це були, так би мовити, запізнілі побажання, бо, з огляду на згадану боротьбу за стилістику в російській мові, і на Україні були ще раніш видані такі праці, як „Стилістичні явища в українській мові” В. Ващенко (Харків, 1958 р.), „Практична стилістика сучасної української мови” А. Коваль (Київ, 1960 р.), „Нариси з загальної стилістики сучасної української мови” І. Чередниченка (Київ, 1962 р.), а вже після конференції — ота згадувана вже популярна книжка А. Коваль „Культура української мови” (Київ, 1964 р.). А втім, це не були підручники із стилістики, а переважно дослідні праці (як от Ващенкова) чи поради для ширшого читача (як книжка А. Коваль).

Проблеми стилістики заторкнуто й у збірнику „Закономірності розвитку...”

Граматичне впорядкування української літературної мови на цьому „етапі” було пов'язане, очевидно, з працею Інституту мовознавства Академії наук над укладанням п'яти-томного курсу української мови. Але чимало граматичних та фонетичних проблем зачеплено й у доповідях на київській конференції (напр., у доповіді М. Жовтобрюха), а також у збірнику „Закономірності розвитку...”

І росіяни, й українці почали були обмірковувати даліше впорядкування (спрощування) *правописів*. Але й тут українці мусили йти по-рабському за росіянами. Показове тут, наприклад, те, що один з українських авторів — А. Москаленко, спираючись на російські пропозиції, запропонував був і собі викинути з української абетки Я, Ю, Є, Ї. (Це пропозиція радикальна, але не погана, оскільки вона могла б збільшити питому вагу фонетичного принципу в українському правописі, реформуючи його в дусі правопису М. Драгоманова). Були пропозиції й щодо „винаходу” окремих знаків для „дж” й „дз”. Один дописувач до журналу „Літературна мова в школі” порушив був питання й про відновлення літеди Г¹⁴).

Але усі ці позитивні здобутки досягнуто шляхом долавання великих перешкод навіть у межах дозволеної дерусифікації української мови. З цих перешкод найбільшою була офіційна „теорія” двомовності.

Цю двомовність Білодід протиставить двомовності дожовтневих часів, а також (двомовності) у перші роки радянського періоду, коли користування обома мовами — українською й російською „мало характер простого змішування, або мішаного користування лексикою і фразеологією обох мов, здебільшого в нелітературному їх ужитку. Слова російської

14) Це обговорення відбувалось на сторінках журналу „Українська мова й література в школі” в 1963 році.

мови вживалися в українському фонетичному оформленні, часто довільному й перекрученому, навіть певними колами інтелігенції”¹⁵)

Г. Іжакевич у своїй статті „Стилістичні функції структурних елементів російської мови в українському мовленні” спирається на цю тезу І. Білодіда (вона його цитує) і засуджує „суржик” як „несвідоме змішування російської та української мов, що становить собою звичайне порушення норм як однієї, так і другої мови”. На противагу „суржикові” вона виправдує „стилістично й семантично диференційовані запозичення з російської мови”¹⁶)

Обоє бьелькочуть також про якусь нібито обопільне збагачування обох мов унаслідок такого „методично розмежованого” вживання тієї й тієї мови. „Рівноправний розвиток і взаємозбагачення національних мов, — писав І. Білодід, — свято оберігаються соціалістичним ладом, що знайшло своє яскраве і мудре вираження в новій програмі КІРС”¹⁷) Сконстатувавши „творчі контакти” між росіянами й українцями, Г. Іжакевич написала, що „все це веде до взаємного обміну і в галузі мови”¹⁸)

Але це тільки „ідеалістично-догматична балаканина” (якщо висловитися по-марксистському), що не має нічого спільного ні з соціологічним розумінням мовних процесів, ні з елементарними законами мовних взаємин, ні з реальною „радянською” дійсністю. Не буду тут повторювати сказаного на цю тему в статті „Мовні відносини на Україні...”, скажу тільки, що „збагачуватись” у цих умовах може тільки мова поневоленої народності, але це ніколи не загрожує мові півної народності, яка не тільки не буде нічого запозичати з мови поневоленої, а й не потребує її знати взагалі. І тут досить згадати хоч би те, що, згідно з хрущовським законом про вивчення мов у школі, росіяни в національних республіках не зобов'язані вивчати національної мови в школі. Учителька однієї з російських шкіл м. Запоріжжя Н. Гиренко у своєму дописі „Учитель — пропагандист рідної мови” до журналу „Українська мова й література в школі”, ч. 7 за 1965 р. свідчить, що вчителі їхньої школи зовсім не знають української мови, „не читають української художньої літератури, не цікавляться нею і не підносять своєї кваліфікації”. Вона ж констатує, „що школами з російською мовою викладання керують товариші, які зовсім не знають української мови, не

15) „Закономірності розвитку...”, стор. 48.

16) „Закономірності розвитку...”, стор. 218.

17) „Закономірності розвитку...”, стор. 48.

18) „Закономірності розвитку...”, стор. 218.

читають української преси, не керуються нею в своїй роботі" (стор. 76). От бачите, яка „двомовність"! А крім того, російські мовознавці й письменники рішуче висловлюються проти заневищування російської мови в національних республіках. Відомо, наприклад, як гостро виступив Ф. Гладков проти українізмів у російській мові. „Неросійське слово „стерня” уперто накладають на російське слово „жнивье” (вимовляється „жнівйо” — В. Ч.). А чим ця „стерня” краща за „жнивье”? Російська мова така багата й виразиста, що не потребує зайвих запозик та заміни своїх слів чужими”.¹⁹⁾

А вже цими роками в передовій статті журналу „Вопросы языкознания” зазначено (Білодід, наводячи цю думку, написав: „справедливо зазначено”), що боротьба за чистоту російської літературної мови означає, крім усього іншого, ще й те, що в Радянському Союзі російська мова повсюдно повинна бути однаково чистою, однаково нормованою і висококультурною. „Недозволенна річ, наприклад, щоб у національних республіках виникали свої орфоепічні норми російської літературної мови”.²⁰⁾

От бачите, яке „взаємозбагачування”!

Для українських мовлян (як і для носіїв інших національних мов) постійне вживання російської мови як „рівноправної” (а фактично вона панівна) призводить неминуче до засмічування української мови русицизмами, до втрати навіть чуття рідної мови. Можу навести тут себе як життєвий приклад. Я пригадую, як моє примусове десятирічне перебування поза межами України (я був тоді на вигнанні в Середній Азії), коли я рівнобіжно вживав української й російської мов — української в родині й вужчому товаристві, а російської на роботі й у ширшому суспільному житті, притупило в мене чуття української рідної мови і не розвинуло повноцінного чуття російської мови. Як українському письменникові (а я й тоді уперто продовжував писати свої твори без надії їх надрукувати) мені ставало дедалі важче писати по-українському, а спроба перекласти один розділ „Пиворіза” й надрукувати в якомусь московському журналі була безуспішна. Внаслідок цього мої твори написані тоді мають важкий мовостиль (напр., повість „Люди в тенетах”, за винятком розділу про „сторожування в музеї”, що був написаний ще на Україні), а в моїй вимові появилось навіть мимовільне акання, як це відзначив Ю. Шерех, почувши мою мову вже у Львові.²¹⁾

19) Подаю за кн. А. Коваль „Культура української мови”. Київ, 1964 р., стор. 45.

20) „Вопросы языкознания”, ч. 3 за 1963 р., стор. 8.

21) „Галичина в формуванні нової української літературної мови”. Мюнхен, 1949 р., стор. 15 (?).

А я ж, як мовознавець, міг бути ідеальним носієм двомовности, що її висуває І. Білодід і його партія як гарантію розвитку української мови! А що вже казати про сільських учителів, лікарів, агрономів, а тим більше мовлян у зросійщених містах! Ні, це найбільша, якщо не фатальна перешкода в боротьбі з русицизмами в українській мові. Це постійне й невичерпне джерело засмічування української мови, особливо в її усному варіанті, русицизмами, загрозове джерело її жаргонізації навіть в устах інтелігенції. Одна учениця з 8 класи восьмирічної школи на Волині написала до „Літературної України” (ч. 59 за 1965 р.), що їхні вчителі говорять російсько-українським жаргоном навіть у класі, пересипаючи свою мову такими русицизмами, як от „маладец”, „діжурний”, „строїться на-площадці”, або й цілими реченнями — „підводити ітоги учоби за четверть” тощо. У ч. 11 за 1965 р. „Перця” подано таку мовну каліч з однієї афіші: „Кіно у приміщенні ЛЕГКЕ ЖИЗНЬ” (поплутання українського середнього роду з російським жіночим). Та й „спеціалістка” від русифікації української мови Г. Іжакевич відзначила, що мовляв, „найпершою передумовою проникнення елементів російської мови в усне українське мовлення є активне володіння більшої частини українського населення російською мовою”.²²⁾

Перешкодою є й та офіційна думка, що українська мова мусить мати певні „незамінні” русицизми в своєму складі, з ними навіть не можна боротись. Це оті „льотчик”, „урок” (шкільна година), „училище” тощо. У самих мовостілях Г. Іжакевич „наклясифікувала” їх чималенько таки.²³⁾ Які це „незамінні” русицизми, це можна бачити хоч би з таких її прикладів, як от „бабуся виховує з цих дітей якихось барчуків” (тут цілком добре було б українське „паненят”) чи „мені подобається працювати з малишами” (тут цілком адекватне було б українське „малюки”).

Як „табу” залишалося в повній силі калькування російської мови в науково-технічній термінології, що гальмувало спонтанний розвиток цієї важливої частини української лексики. Промінчик світла кинув на це один із дописувачів „Літературної України” — М. Чайковський: „Основною вадою цілої серії академічних термінологічних словників, на мою думку, є те, що вони були замислені та зреалізовані як переклади російського термінологічного матеріалу, тобто стали більш або менш вдалим калькуванням” („Літературна Укра-

22) „Закономірності розвитку...”, стор. 218.

23) В статті „Стилістичні функції структурних елементів російської мови в українському усному мовленні”. Збірник „Закономірності розвитку...”

іна”, з 2 березня 1965 р.). На те, що в українських технічних словниках „замість українських термінів у багатьох випадках подано справжнісінькі російські кальки” нарікала й „Робітнича газета” з 24 лютого 1965 р.

Перешкоджали в справі боротьби з русицизмами й живі вороги української мови, що їх ніколи на Україні не збувало, а за цієї мовної політики партії вони зовсім знахабніли. За всіма ознаками, на Україні цими роками діяв той чинник, що про нього я писав у першій публікації своєї статті „Чи новий етап у мовній політиці більшовиків?” „Не може не підтримувати в цій справі сумнівів і збереження тенденцій влади щодо творення єдиного суспільства в межах усього СРСР, так званого „радянського народу”, що, безперечно, й далі чинитиме опір навіть приписам тієї ж таки „радянської влади”.²⁴⁾

Конкретно це ті москалі, русифікатори й „перестраховники”, що позасідали по видавництвах та редакціях і фактично контролюють усе українське культурне мововживання. Хоч які скупі відомості про цей опір подає „радянська” преса, але все ж таки про це з неї дещо можна довідатись. Ось, наприклад, обурливий факт — боротьба з русифікованим шкільним „Орфографічним словником” М. Стефанцева, що його перевидавали щороку, але без викреслення виразних русицизмів „лапша”, „коньки”, „столова” тощо. Його, цей словничок, атакували з усіх боків, та видавництво „Радянська школа” не зважало на це. Ось як писали студенти-філологи Київського університету в журналі „Україна” (ч. 5 за 1965 р.): „Нас, студентів-філологів, обурює „Орфографічний словник” М. П. Стефанцева. „Коньки”, „зонтик”, „парикмахер”, „успівати”, „частушка”, „хворост”, „сахар” і т. д., і т. п.” Виступав проти цього словничка й відомий український діалектолог, д-р філологічних наук Ф. Жилко, але з таким же „успіхом”. Уже після цих протестів видавництво „Радянська школа” перевидало цей словник сьомим виданням, але знов без вимаганих поправок. І знову запротестувала „республіканська” преса, як там найчастіше називають українську пресу (щоб, либонь, не називати її „українською”). У „Літературній Україні”, ч. 45 за 1965 р., надруковано критичну нотатку Б. Сацюка „Сьоме, невиправлене”, а в тій нотатці автор із тривогою зазначив, що „це одна з першокнижок, котра має збагачувати мовну культуру учня”, а тимчасом у ній отака безкультурність. Показово, що Б. Сацюк, домагаючись поправок, покликався на вимоги життя, громадськості, вчителів і батьків, а також каже, що „цього вимагає час”. Під цим останнім, мабуть, слід розуміти мовну політику партії

24) „Визвольний шлях”, кн. X, 1963 р.

на цьому етапі, оскільки цими роками поєднували ці віддалені поняття — мову й час, як це знати із заголовку статті І. Білодіда „Мова і час”, що є, мабуть, відгуком на таке поєднання в російському мовознавстві цих років (напр., назва книжки В. Тимофєєвої „Язык поэта и время”, Москва, 1962 р.). Не може ж тут бути впливу теорії Ф. де Соссюра, що вважав час чинником мовозмін!

Та й сама можливість публікації таких протестів проти калічення української мови свідчила не про що як про дозвіл партії на цю боротьбу. Але цій політиці партії, як ми бачили, чинила опір така, здавалося б, незначна персона, як якийсь Стефанцев. Хто такий той Стефанцев, я не знаю, але редактор цього видання В. Сажениук, напевно, якийсь українець-„перестраховник”, що оглядається на задні колеса.

Про те, що цей „саботаж” офіційної політики партії (припустім, що це так) був не єдиним випадком у виданні книжок для школи, свідчить і допис І. Пилипейка в тій же таки „Літературній Україні” (ч. 41 за 1965 р.) про мову в шкільних читанках. „А що пропонують дітям у читанках останніх років? — запитував з обуренням автор. — Ну, просто неймовірне! Кальки. Неоковирні фрази. Канцеляризми. Порушення правил граматичного керування”. Автор, як бачимо, не назвав русицизмів „русицизмами”, а „кальками”, „канцеляризмами” тощо. Але з тих прикладів, що він їх навів, видно, що він під усім цим розумів таки русицизми. „На жаль, — писав він, — першокласники не зустрінуть у нинішніх читанках слова „ковзани” — тільки „коньки”; почують не „скринька”, а „ящичок”, „сундучок”; задачі в читанках розв’язують не „правильно”, а „вірно”; тут збирають „багатий урожай хлібів”, (тут) „у лисиці вушка на макушці”, а „в зайця вуха чуткі”; в небі летить не „літак”, а „самольот” . . . не „навчання”, а „учоба”. А звідси дописувач зробив такий висновок: „Підручники, за якими діти вперше читають художнє слово, до жакливого недосконалі; вони рясніють кричущими вадами щодо мови й стилю, огріхами, які можуть назавжди викликати в маленьких читачів відразу до художньої літератури і до яскравого самотнього народного слова”.

Можна ще згадати „матеріал” з допису Б. Ціцкевича в „Літературній Україні”, ч. 56 з 13 липня 1965 р. — „Чому „Луша”? В-во „Радянська школа” видало 100-тисячним накладом „Азбуку для навчання дітей у сім’ї” Ф. Яковенка, а в тій азбуці подано самі російські дитячі ймення: „Луша”, „Ма-ша”, „Паша” й інші.

На підставі цих усіх фактів можна сказати, що з цього видавництва вороги української мови зробили свою нездолан-

ну фортецю, очевидно, розуміючи, що саме з такої фортеці можна найдошкульніше українській мові шкодити.

Кинув виразне світло на гальмівну роль бюрократів-русифікаторів у справі укладання українських термінологічних словників допис до „Літературної України” (з 2 березня 1965 р.) М. Чайковського. „Так ось і наш словник (математичної термінології — В. Ч.) має свої вади, — писав автор, — їх більше, ніж би нам, його авторам, бажалось. Та . . . якби ви знали, читачі, в яких муках родився такий словник, через руки скількох рецензентів, редакторів, коректорів він переходить, поки потрапить до вас! Він зазнає таких метаморфоз, що іноді його батьки, тобто автори, ледве пізнають своє дитя”.

Звичайно, оті „рецензенти, редактори й коректори” могли метикувати над різними явищами, але можна з певністю припускати, що найбільше було суперечок навколо таки русицизмів. І не малих, мабуть, зусиль треба було збоку укладачів цього словника, щоб викинути, наприклад, слово „ділиме” і замінити його прийнятним для українського словотворення словом „ділене”.

Про саботування цієї боротьби з „суржигом” в київському радіо писав у „Літературній Україні” (з 19 лютого 1965 р.) член-кореспондент Академії наук Є. Кирилюк. Він нарікав на те, що редактори цієї радіостанції ігнорували його заваги, не відповідали на його листи. „А мова передач не поліпшується, — зазначав він, — а, навпаки, погіршується. Б. Сацюк в отій своїй нотатці про словник Стефанцева писав також і про мову радіопередач: „Стає дуже прикро і якось незручно, коли, наприклад, в ефірі чуєш оцю гичку поганого словника: „овечки”, „одіяла”, „дядя Міша”, „скільки завгодно”, „парикмахер”, „печення”, „переулок”, „повар”, „пробка”, „п’ятьорочник”, „відкрити двері”, „виключити світло”, „сталіне серце”, „типографія” тощо.

Він же наводить приклади з засміченої мови вчителів („лагер”, „любимий”, „морожене”, „конешно”) та артистів („резина”, „сахар”, „юпка”, „частушка”).

Як бачимо, всі ці автори не вживають назви „русицизм”, але борються з русицизмами. Сама ця „анонімність” теж про щось свідчить . . .

Можна відзначити ще й такі труднощі з русицизмами, що редактори й автори-практики не виконували „приписів” мовознавців-теоретиків. От, наприклад, справа з формою іменників чоловічого роду типу „батько”, „кінь”. Як я відзначив у статті „Стан русифікації української літературної мови” у дав. відм. цих іменників з 30-их років запроваджено російську форму „батьку”, „коню”. У своїй доповіді на київській конференції д-р філологічних наук М. Жовтобрюх ви-

разно висловився проти цієї форми і запротестував проти „ігнорування живомовних закінчень давального відмінка -ові, -еві”. Крім того, він подав такі ще міркування на користь української форми: „Зважаючи на те, що в українській літературній мові дуже поширене закінчення -у в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду („немає морозу, дощу”) та в кличній формі („сину!”, „батьку!”), вживання в давальному відмінку цих же іменників -ові, -еві виразно диференціює їх граматичні форми, а тому тенденція до витіснення -ові, -еві, що виникла спершу в газетній і під її впливом стала якоюсь мірою захоплювати й усне мовлення, з погляду граматичної культури висловлення не може вважатися позитивною і не заслуговує на підтримку”.²⁵⁾

Але цей „припис” мало подіяв: і після конференції в газетах уперто вживають російських закінчень. Навіть „Літературна Україна”, що звичайно вела перед у боротьбі з русицизмами, тут не була винятком. Ба більше: у працях самих філологів, що, здавалось би, повинні весті перед у боротьбі з цим каліченням української мови, форми на -у, -ю переважають. Це можна сказати, наприклад, про збірник „Дослідження з української та російської мов” (Київ, 1964 р.), де в складі редакційної колегії є й сам М. Жовтобрюх. Самі ці російські форми наявні в тексті О. Дем’яненка, Л. Гумецької (галичанки!), А. Лагутіної. У тексті останньої знаходимо навіть яскравий приклад на сказане в Жовтобрюха про можливість затемнення значення форм: „з словами типу „знаменіє” . . . протиставляються . . . типу творення абстрактних дієслів” (стор. 214). Тут перше „типу” — в род. в., а друге — в дав. в., але це трудно розрізнити. У солідній праці Л. Махнівця „Гумор і сатира української прози XVI-XVIII ст. теж форми на -у, -ю переважають. Любов Забашта у вірші „Мрія” написала: „віддати легінику, хлопцю, мосму Іванку”. Тільки журнал „Українська мова й література в школі” лише інколи порушує цю форму, а здебільшого вживає українських закінчень. Особливо „боятися” українських закінчень у чужомовних іменах та назвах: не „де Голлеві”, а „де Голлю”, не „Вілсонові”, а „Вілсону” тощо. Або ось цілий „букет” із журналу „Україна”, ч. 27 за 1965 р.: „звеліли Дональду Рейду Кабралю, вихованцю . . .” (стор. 21). Або в ч. 30 за 1965 р.: „Кожному митцю по слівцю” (стор. 22), замість „митцеві по слівцеві”.

Не зважаючи на вказівки українських мовознавців щодо правильного писання прізвищ, зокрема на -ин, -ів („Про культуру мови”, стор. 204), там їх пишуть з російською вимовою

25) „Про культуру мови”. Київ, 1964 р., стор. 53.

„Плоткін”, „Кравцев”. Навіть галичанин Б. Думин пише своє прізвище „Думін”. А він же ще й „член топонімічної комісії Львівського відділу Географічного товариства Української РСР”, як він підписався під дописом до „Літературної України”, ч. 58 за 1965 р. А Ірина Вільде одного з героїв свого роману „Сестри Річинські” теж назвала „Філіпчуком” — не „Филипчуком”.

Я не кажу вже про те, що й самі мовознавці не завжди виявляють наукову мужність та толерують явні русицизми. От узяти, наприклад, питання про „націоналістичне” „Г”. Один доповідач на київській нараді — М. Наконечний, хоч говорив про завдання в ортоєпії, але питання про „г” просто обминув, інший — М. Жовтобрюх, хоч і заторкнув його, та скерував аргументацію так, щоб склалося враження, що цей звук взагалі непотрібний.

Чимало проблем, зв'язаних з дерусифікацією української мови, ніяк не заторкнуто цими роками. Видавництва писали тільки „твори в п'яти томах”, а ніколи — „в п'ятьох, шістьох”. Ніхто й не натякнув на виправлення конструкцій з прийменником „по” („комітет по В'єтнаму”) і відновлення відповідних українських конструкцій, вироблених ще в 20-их роках. Не згадувано й питання про передминулий час.

Але не можна не згадати того відрядного факту, що деякі автори практично випереджали теоретиків-мовознавців, реабілітуючи „явочним порядком” багато українських явищ. Це були такі автори, як І. Вирган, О. Ільченко й ін.

Ці письменники скористувались дозволом на вільний вибір мовних засобів у їхній творчості, — письменники й автори взагалі. О. Ільченко писав у своїй статті „Всяк суций в ній язык”: „Ніхто, природна річ (у „радянських” умовах? — В. Ч.) тепер мені не заважає вільно вибирати в багатющій гамі всіх тонів та нюансів сучасної української мови найпотрібніші, найточніші слова, ніхто ж не зважається тепер обмежувати мої мовні чи стильові шукання, і ще ніколи нам не писалось так вільно, як оце тепер”. Правда, зразу ж після цих слів він додав: „Але ж... деякі сердиті унтери подеколи й подекуди ще чаклюють і нині над рукописами моїх товаришів”.²⁶⁾

Проте певну вільність у цьому розумінні цими роками письменникам таки дано, і якість мови чималою мірою вже залежить від автора чи редактора. Одні автори краще знають мову й сміливіше користуються даною пільгою, інші — гірше знають і більше, сказати б, оглядаються на задні колеса. З огляду на це деякі письменники дали такі добрі тексти, яких

26) „Радянська Україна”, ч. 116 за 1963 р.

досі в українській літературній мові не було (напр., той же таки О. Ільченко в своєму романі „Козацькому роду нема переводу”). Добра мова в творах М. Стельмаха, в І. Виргана, в Б. Антоненка-Давидовича. Дуже відрядне явище, що доброю мовою пишуть наймолодші письменники та поети (тут позначилась українська школа, що її пройшли за останнє 20-річчя ці письменники). Сказане відноситься й до письменників із західних областей.

Якщо мати на увазі журнали, то це треба сказати про нормативно витриману мову журналу „Українська мова й література в школі” (головний редактор П. Мисник). Не погана мова й у літературних журналах, в таких, як „Вітчизна”, „Прапор”, хоч у них і трапляються зриви, особливо щодо форми давального відмінка.

Є певна якість мови й у науково-технічних виданнях.

Підбиваючи підсумки сказаному, можна сміливо ствердити, що попри страшні перешкоди й труднощі в боротьбі з русифікацією нашої мови, вона досягла вже такого високого рівня розвитку, на якому ніколи ще не була. Її плюси: а) всеукраїнська єдність (від Закарпаття й Пряшівщини аж до Кубані, де її почасти дозволено), б) нормативна впорядкованість, в) вислівна всеосяжність — наявність усіх можливих у культурній мові мовостилів (жанрів). І коли тамтешні мовознавці (напр., І. Білодід) називають її однією з найрозвиненіших мов світу, то це вже відповідає дійсності.

До цього призвели чинники, які діяли незалежно від зигзагів офіційної мовної політики більшовиків, а саме: а) досвід 20-их років на Наддніпрянщині й Кубані, б) 50 років української школи, в) об'єднання всіх українських земель під „одним дахом”, г) державна функція (хоч і з певними обмеженнями). Її мінус — неповне очищення від русицизмів.

СКАРБИ НАШОЇ МОВИ В БЕЛЕТРИСТИЧНІЙ ФОРМІ

(Про роман О. Ільченка „Козацькому роду нема переводу”)

„Радянського” письменника О. Ільченка на еміграції досі знали як одного з авторів перших статей, написаних наприкінці 50-их років на оборону української мови після майже 30-річного її упослідження та цинічної русифікації. Болючі то були статті. Йому бо доводилось викручуватись між любов'ю до рідної мови й удаваними поклонами на адресу „другої рідної” російської мови. Про ці його викрутаси я написав і надрукував свого часу статтю „Що хотів сказати і що сказав О. Ільченко”.¹⁾ Тими викрутасами він збив був і мене з тропи, бо я зробив тоді такий хибний висновок про його мову: „Взагалі його мова не така добра, як він про неї, мабуть, сам думає, коли відсилає . . . читача до своїх книжок. Він бере, здається, „нутром”, а тепер для знання української літературної мови цього мало”. Сконстатував я тоді й його лінгвістичний дилетантизм. Хоч він учився в інституті народної освіти, але спеціалізувався, мабуть, з літератури, а не з мови, а тому й не розуміється на лінгвістичних тонкощах.²⁾ Ця моя думка про його теоретично-лінгвістичну некомпетентність залишається й далі для мене в силі, і про це я ще згадаю в цій статті, але свою думку про його нібито недостатнє практичне знання української мови я тепер, прочитавши його роман „Козацькому роду нема переводу, або Мамай і чужа молодиця” (Київ, 1964 р.), мушу якнайрішучіше спростувати. Для мене тепер ясно, що О. Ільченко — один з небагатьох письменників-практиків на Україні, що досконало володіють скарбами нашої мови. Поряд із ним я міг би назвати ще тільки поета І. Виргана та перекладача „Фавста” Гете й „Декамеро-

1) „Український самостійник”, ч. 71-72 за 1963 р.

2) Такі прогалини в літературознавців трапляються досить часто. Напр. відомий літературознавець член-кореспондент Академії наук СРСР Є. Кирилюк, писавши про погану вимову в дикторів київського радіо, написав: „Багато звуків диктори вимовляють теж неправильно. Наприклад, надто твердо „г” у словах „згадуючи”, „багато”. Я вже про це писав не раз у зв'язку з вимовою „Гоголь”. У нас обидва „г” тут м'які, а вимовляють ці звуки так твердо, що вуха різьє. („Помилки в ефірі”, „Літературна Україна”, ч. 15 за 1965 р.). Цим він фактично нічого не сказав про правильну вимову цього звука, бо справа тут не в „твердості” й „м'якості”, а в тому, що це гортантно-фрикативний звук, а диктори, мабуть, вимовляли його преривно, по-російському, як „г”.

на” Боккаччо — М. Лукаша, письменників М. Стельмаха та Б. Антоненка-Давидовича. До цього гурту я не можу приєднати навіть М. Рильського: його мова добра, але не така багата, як цього можна тепер від письменника сподіватися.

Якщо тепер перейти до розгляду мови Ільченкового роману „Козацькому роду нема переводу”, то треба передусім сказати, що це справжня скарбниця української мови, а в історії українських белетристичних текстів явище майже безпрецедентне (оце „майже” я з'ясую далі).

Для того, щоб зрозуміти характер мови й мовостилю цього твору, треба взяти на увагу його тему й жанр, що звичайно (а не тільки в Ільченка) зумовляють мову й мовостиль. Тема роману „Козацькому роду нема переводу” — історичне буття українського народу, хронологічно вона (тема) пов'язана з другою половиною XVII ст. (доба гетьмана І. Виговського). Щодо жанру, то треба сказати, що його приблизне визначення в підзаголовку як „український химерний роман з народних уст” майже нічого не каже, бо ж у класифікаціях літературних жанрів досі ніхто не чув про „химерний” роман чи там повість. Не більше кажуть і авторові слова на початку твору, що це „іронічна повість” (стор. 10). Виразніше визначає автор свій жанр, оголошуючи спосіб свого письма, на сторінках 443 та 446, де він згадує про роман Ш. Сореля „Кумедний життєпис Франсіона” та „Комічний роман” Скаррона (обидва французькі письменники XVII ст.). Ось відповідні місця: „Слухавши звечора початок „Франсіона”, який заповонити міг би й не таке легке серце, як у Тимоша Прудивуса, спудей наш так захопився читанням, *кумедними пригодами, всіма дотепами й непристойностями тої книги* (підкреслення моє — В. Ч.), що ладен був би й свій відхід до Києва відкласти” (стор. 443). На сторінці 446 він подає досить довгу цитату-переклад із Сорелевого роману (вона переходить і на стор. 447): „Коли з-поміж усіх тварин сміх є властивий самій тільки людині, то я не думаю, щоб його було дано їй без причини і щоб не дозволялося — ні самому сміятися, ані смішити інших. Правда . . . більшість зневажає жарти, не відаючи, що нема нічого труднішого, як мати в цьому ділі успіх . . . І я знаю вельми дурноверхих людей, котрі не дістануть з мого твору ніякої користі й уявлятимуть собі, що я писав це тільки задля їхньої розваги, а не для того, щоб *виправити їхні розтлінні звичай*” (підкреслення моє — В. Ч.).

Наведені слова, а особливо підкреслені, — це пряма вказівка на характер жанру не тільки Сорелевого, а й самого Ільченка твору, і з цих слів знати, що це сатирично-гумористичний жанр. Далі в цій останній цитаті-перекладі й прямо сказано про сатиру, а Ільченко міг цим натякнути й на су-

часну „радянську” дійсність, де, як відомо, справжня сатира неможлива. „Ось чому мені скажуть, — сказано далі в цитаті, — що для запобігання всьому цьому я міг би вишпетити пороки дошкульніше... але... в наш час не люблять голої правди, і я вважаю за аксіому, що варто інколи придержати язика, аби (?) поговорити якнайдовше, бо бувають такі епохи, коли корисно вгамувати лихослів'я, побоюючись, щоб сильні світу сього не заподіяли вам неприємностей і не наказали засудити вас на довічне мовчання. Я волію поступитися своїми дотепами, ніж своїми друзями, і хоч я й маю схильність до сатири, однак ж намагаюсь прибрати її в таку приємну форму, щоб навіть ті, кого я зачіпаю, не могли на мене образитись”.

Це місце з цитати має для Ільченка таке значення, як мали колись для Хвильового його слова в оповіданні „Іван Іванович”: „Звичайно, сатирик, як і сатира, цілком заслужено не користуються поспіхом (? — В. Ч.) серед деяких поважних людей нашої республіки, деякі поважні люди нашої республіки не без підстав вважають, що сатира віджила свій вік, і в нашому суспільстві їй немає місця”.³⁾

А втім, для Ільченка ця „перестраховка” зайва, бо він (не так, як Хвильовий) не спромігся ні на яку сатиру, як це побачимо наприкінці цієї статті, де буде мова про цей роман як літературний твір. Із цієї цитати для характеристики жанру Ільченкового твору залишається тільки ота „кумедність”, оті „всі пригоди й непристойності”, що притаманні *бурлескним творам*. Звідси ж походять ще відгуки „Комічного роману” Скаррона, батька пізнішої традиції перелицьованих „Енеїд”, а також вплив перелицьованої „Енеїди” І. Котляревського. А як узяти на увагу згадку в підзаголовку про те, що це роман „з народних уст”, то до цих джерел треба додати ще й український фолкльор — прислів'я, оповідання, казки, особливо перші й останні, як побачимо далі.

Може б, не випадало мені про це говорити, але перелік джерел та зразків, що позначились на характері Ільченкового твору, був би не повний, якби я не згадав ще свого „Пиворіза”. Звичайно, в мене немає ніяких прямих даних і доказів, що Ільченко читав цю повість, але й не виключено аж ніяк, що він її не читав. Адже перше видання „Пиворіза” вийшло ще на Україні (у Львові) 1943 р., і там ця книжка залишилась у великій кількості, а Ільченко над своїм твором працював 1944-1957 роками. Та дошукуватись таких даних, може, й немає потреби, коли в самих текстах цих творів можна знайти певні збіжності.

3) М. Хвильовий. „Іван Іванович”. Грешенгайнкірхен, 1944 р.

Звертає насамперед на себе увагу *міський побут*, з відповідним типажем (цеховики, бурсаки-пиворізи), що я його чи не вперше в українській історичній белетристиці заторкнув (до того були здебільшого козацько-військові теми). А потім того треба відзначити, що й потрактовано цей побут та людей і в мене, і в Ільченка однаково — гумористично, причому і в мене, і в Ільченка характер гумору походить, справді, „з народних уст”, а також, сказати б, із „музейної атмосфери” Д. Яворницького (у мене стилізація під тексти козака Мамає, а в нього і це, і самий образ Мамає). Ось як пише Ільченко про свою причетність до „музейної атмосфери” Д. Яворницького: „Ще хлопцем бувши, — мені тоді сповнилось років вісімнадцять, — їздив я до Катеринослава (як звали тоді Дніпропетровськ), щоб розпитати про Мамає в Дмитра Івановича Яворницького, невсипущого шукача запорозької старовини, найвизначнішого буржуазного (sic! — В. Ч.) історика Січі... збирача пісень, казок та приказок, мовознавця, етнографа й драматурга (? — В. Ч.), автора історичних повістей та оповідань... Радянський академік Дмитро Яворницький у своїх безнастанних шуканнях був людиною непосидючою, і саме його заходами історія запорозького козацтва збереглася в своїй неповторній красі” (стор. 67).

А я „виріс” національно в тій атмосфері, хоч і з певними критичними застереженнями до неї (вплив мого безпосереднього вчителя П. О. Єфремова), і відбив її не тільки в „Пиворізі”, а й у повістях „Люди в тенетах” та „Загибіль Перемітька”. Правда, подіяння цієї „атмосфери” в Ільченковому романі могли виявитись і безпосередньо, незалежно від „Пиворіза”, оскільки він ще раніше, як про це написав, мав контакти з музеєм Яворницького. Але ж є ще збіжності в *методі мовотворчості й мовостилі*, і це чи не найпереконливіший аргумент щодо певного зв'язку між цими двома творами.⁴⁾

Яким же *методом мовотворчості* орудує автор роману „Козацькому роду нема переводу, або Мамає і чужа молодича”? Що спільного між могою і його мовотворчістю?

У мене цей метод свого часу склався сам собою і виник з моєї великої любови до української мови, з мого безустанного заглиблювання в неї, з невсипущого її вивчення. А допомагали в цьому мені такі наукові праці, як „Уваги до сучасної української літературної мови” О. Курило та „Нариси з української синтакси” С. Смеречинського. Пам'ятаю, що вже навіть після того, як текст „Пиворіза” був готовий, я, прочи-

4) Попри все це „Пиворіз” і „Мамає” відрізняються один від одного тим, що мій твір — історично-реалістична повість, а „Мамає” — гротескно-бурлескна побудова.

тавши працю Смеречинського, докорінно перебудував синтаксу свого писання. Тоді я цього методу ніяк не називав, а тепер назвав би *історично-етнографічним*. Цей метод допомагає історичному белетристові добирати дані з історично-побутових документів (напр., із судових актів) та з фолклёру (оскільки фолклёр — забутковий матеріал з давніших часів) для створення історичного кольориту певної доби.

Та коли йдеться про мову хоч би й історичних творів, але сучасної літератури, то тут, звичайно, потрібне знання не тільки давньої мови, а й сучасної, бо ці твори призначаються для сучасного читача.

О. Ільченко поєднав цей метод із глибоким знанням української мови в її минулому й сучасному.

Алеж які збіжності наявні в мові й мовостилі цих двох творів? От я стилізував віршовані тексти під тексти „Вертепу” та під написи на малюнках „Козак Мамай”, і в Ільченка це є (на стор. 69). Я подекуди вкидав у прозовий текст віршовий, і Ільченко так робить (його нефолклёрні тексти належать перу М. Рильського, як це зазначено на титульній сторінці). Я вставляв ув авторський текст народні прислів'я („наївся куліщу, що й ніг не поколищу”) чи й сам творив у такому дусі, — і в Ільченка це наявне. Я пробував привертати деяким прізвищам призабуту функцію загальних іменників („пичкуренко”⁵), „чепинога”), і Ільченко це застосовує.

Можна ще згадати спосіб добирати прізвища персонажів за професією: у мене перепечай „Паляничка”, „гончар „Маркортет”, а в нього гончар „Глек”. До збіжностей можна віднести й рідкісне ймення „Лукія”: у мене „Лукія Паляничиха”, а в нього Глекова годованка „Лукія”. Щось є спільне й у, сказати б, народному характері словотворів: у мене „заплесень”, „наскубки”, а в нього „воякиня” й інше. Є ще й інші мовні збіжності, як от „а ке лиш”, „відреванжував киями”, „хука дати” тощо, хоч він міг їх узяти з тих же джерел, що й я з них брав.

Але попри все це не можна не відзначити й великої різниці між моїм „Пиворізом” і романом О. Ільченка не тільки в характері їх жанру, а й у розмірі („Пиворіз” у першому виданні мав тільки 121 стор., у другому має 168, а Ільченків роман — це книга на 623 стор.), а також в епічно-творчому

5) „Пичкуренко” — це було прізвище „завпеда” Луганського „педінституту”, а я хотів йому дошкулити такою „публікацією” за те, що людина селянського походження, намагався говорити по-московському навіть у приватному житті. Голові „Укрнауки” Баранові я так теж хотів „допекти”, як він зігнував мою апеляцію після мого звільнення в Луганську з роботи (у картині раю). Так виникла в мене ідея привертати прізвищам їхню давнішу лексичну функцію.

розмахові та в кількісному нагромадженні мовного матеріалу. Якщо мій „Пиворіз” — це тільки невеличка річка, то Ільченків твір — могутній Дніпро-Славута.

Щодо „мовного розмаху”, то Ільченко скористувався на всі сто відсотків тими пільгами, що їх дала письменникам на Україні „хрущовська відлига”. Подам приклади, що характеризують цей його „розмах”. Із прислів'їв та приказок Ільченко будує інколи суцільний текст, зокрема діалог. Ось, наприклад:

„Бож і наш Бог — не вбог.

Бож і нас не взяв кат.

Бож і ми, Химко, люди.”

Або ось діалог із прислів'їв таки:

— Наша невістка, що не дай, — тріска.

— Хоч клоччя та вовна, аби кишка повна, — додав Мамай (стор. 436).

Він привернув лексичну функцію загального іменника таким прізвищам, як от „коваленко”, „гончаренко”, „головко”, „рудь”. Він зумів „викувати” такі нові слова, що не знаєш — новотвір це чи просто не вживане досі в літературній мові слово. Напр., „злібіда”, „перегнибіда”, „неминайкорчма”, „непролийкрапля”, „тривороги” „прихилище”, „воякиня”, а слово „холодок” ужив у новому значенні — в значенні парасолі. Про такі його слова, як „чепурій”, „баско” (кінь), просто доводиться сказати, що вони народні, хоч їх у словниках і не зафіксовано. Повикопував він рідкісні слова „знаюка”, „німчай”, „чайти (в собі)”, і вони звучать у нього цілком добре.

А коли говорити про стилістичні категорії української лексики, то можна сказати, що О. Ільченко зумів їх використати так ефективно, як ще, либонь, ніхто в історії української літературної мови не робив. Це передусім слід сказати про використання синонімів. Ось як, наприклад, він „згустив” синонімічне зображення биття „панів мостивих”:

... лупцювати... духопелити...

— Гамселити, — підказав Покиван.

— Товкмачити, — підказали з юрби.

— Дубасити!

— Грїти! Перїщити!

— Гатити! Молотити! Дубцювати!

— Хворостити! Хвоїти! Шпарити! Чухратити!

— Окладати! Банити! Пужити! Шмагати!

— Трощити! Гепати! Гилити! Голомштити! Кулачитити!

Манїжити! Локштити! Потроштити!” (Стор. 391).

Або ось як п'є горілку козак Мамай: „Козак Мамай також умів, нівроку йому, добре таки клюкати й вихиляти (будь

здоров пивши!). Умів він дудлити й жлоктати. Кубрячити, смикати й лигати. Кружати, смалити, смоктати, цмулити, цюкати, хлебестати” (стор. 205).

До цього способу уживання синонімів у романі О. Ільченка поставився критично один із співпрацівників „Літературної України” — Степан Ковганюк. У своїй статті про переклад „Декамерона” Боккаччо, надрукованій у ч. 30 за 1965 р., він порівняв уживання таких „архаїчних” (на його думку) слів у цьому перекладі з отими синонімами в Ільченка і написав так: „Варто згадати, що спроба М. Лукаша застосувати архаїчні засоби української мови в літературі нашої доби — не перша. Кілька років тому таку спробу зробив О. Ільченко у своєму романі „Козацькому роду нема переводу, або Мамай і чужа молодиця”. Цей дуже цікавий за своїм стилем роман, однак, справляє іноді враження якоїсь нарочитості (навмисності? — В. Ч.). Прагнучи подати будь-що якнайбільшу кількість синонімів, О. Ільченко щедро висипав їх цілими купами, не турбуючись тим, чи узгоджуються вони з потребами сюжету” (далі він наводить щойно згадану, другу „кupu” синонімів з Ільченкового тексту).

Але, поперше, ця Ільченкова „купа” складається не з архаїзмів, а з живомовних народних слів, тільки вжитих отак „згущено”, а подруге — вони, ці синоніми, таки узгоджуються і з сюжетом, і — це головне — з гротескно-бурлескним характером твору. Це ж те, що ми маємо і в „Енеїді” І. Котляревського. Ось як, наприклад, мучила в пеклі „баба” (фурія) грішників:

Вона без всякого обману
І щиро без обиняків
Робила грішним добру шану,
Ремнями драла, мов биків,
Кусала, гризла, бичовала,
Кришила, шкварила, щипала,
Топтала, дряпала, пекла,
Порола, корчила, пиляла,
Вертіла, рвала, шпигувала
І кров із тіла їх пила.⁶⁾

Отже, й Ільченкова „спроба” була не перша в історії українського письменства. Але якщо така „купа” можлива була в „Енеїді”, то чому вона неможлива в Ільченковому романі такого ж самого характеру? То інша справа, що це „знижена” лексика, а в Ільченка це ще й справжні вульгаризми, з яких деякі виходять за норми української мови (русицизм „потрошити”). Але й вульгаризми доречні в такому

6) І. Котляревський. Твори. Київ, 1667 р., стор. 115.

жанрі, як у даному разі Ільченків. І він — Ільченко б то — їх узагалі рясно вживає, не тільки в „купах” синонімів, а й поодинокі або в ідіомах та фразеологізмах. Ось, наприклад, „згущення” лайок:

„І Явдоха знову обернулась до переляканої пані:

— Чого це ти вирячилась на мене, мов кізяк з пасльону? Де ж, чи не цяця! Бодай же пішла ти попід шум та під хвилю, нечупайдо ти плисова! Щоб тобі не було солоду й змолу! Бодай же тобі . . .”

Є в цієї Явдохи й такі лайки, що їх не скрізь можна прилюдно „виголощувати”. Але й це в душі його жанру, це оті „непристойності”, що їх Ільченко відзначав у романі Ш. Сореля. А де треба, він, Ільченко, вживає так „згущено” й голубливих слів. Ота лайлива Явдоха, вилаявши добре „пані”, що зазіхала на її сина, заговорила потім іншою мовою:

— „Ходімо звідси, соколочку мій!

І таким сонечком, такою добротою сяяло її ще не старе, кругленьке, але вже зморшквате й горем крашене (? — В. Ч.) обличчя, що серце в Михайлика тьохнуло, і він своєю маму поцілував у лоба.

— Ходімо, синку! Га?

Та й замовкла. Вже ж більше й не лаялась”. (Стор. 53).

Голубливих слів у нього взагалі не менше, як і вульгаризмів. Ось, наприклад: „Настусю, а внеси мені осьмусю”, „Одаря”, „котусичок” (котик), „неня” тощо. Є багато в нього й відповідно вжитих архаїзмів, що створюють історичний кольорит доби. Щодо походження це почасти церковнослов’янізми („алчні”, „жаждні”), почасти староруські слова („круш” — метал, „вишгород” — фортеця), почасти польонізми, вживані свого часу на Україні („хінський”, „казання”), а також усякі інші, як от „лжа”, як латинське „сіленціум” тощо. В уста полякам він укладає польські вислови, росіянам — російські, німцям — німецькі.

Ідіоматичними висловами та фразеологізмами він просто заливає текст свого твору. Приклад: „хука дати”, „велике цабе”, „здавати чосу”, „давалася в знаки”, „жаба цицьки дасть” (загине) тощо. Частенько створює він гру слів: „Все, що бачили притомні люди, робило їх непритомними”, „усердя аж до усердя”. Вдало застосовує він полісемію слова, наприклад, на стор. 480, де він побудував текст на слові „бринить”, створивши мовне звучання неабиякої краси. Тут він розвинув те, що на нього тільки натякнув М. Куліш у „Мині Мазайлі” („бринить — якесь надзвичайне слово”).

Емоційно забарвлена лексика зливається в нього з такою ж, емоційно забарвленою морфологією. Тільки ж і тут у нього повно і згрубілих, і здрібно-пестливих форм. Ось

приклади перших: „ножака”, „очища”, „козарлюга”, „товстенною”. А ось здрібно-пестливі: „дядечко”, „котусичок”, „соколочок”, „Одаря”, „Михайлик”, „Петрик”, „живісінький”, „заразісінько” тощо. Уживає він і всяких інших форм словотвору, щоб наснажувати емоційно свою мову. Це, наприклад, „прехороший”, „дженджуруха”, „повна-повнісінька”, „жінкуватий” . . .

Коли говорити про *нормативний бік його граматики*, то треба сказати, що він зумів обминути всі перешкоди, що досі чинили чи й ще чинять у цій царині русифікатори, викидаючи з української мови живісінькі українські форми чи то як нібито „застарілі”, чи то як несхожі з російськими. От він послідовно вживає закінчення -ові, -еві (-єві) в іменниках чоловічого роду типу „батько”, „учитель”, та ще й незалежно від того, чи вони трапляються поодинокі, чи в скупченні. Напр.: „козакові Мамасві”, „буршеві” тощо. Відновлює він занехаяну останніми роками числівникову форму „п'ятьох”, „п'ятьом” („з п'ятьох десятків гайдуків”, „кільканадцятьох”). Уживає він передминулого часу: „знову був стрибнув”. Наявні в нього присвійні форми прикметників типу „панову Купину (від „Купа”) жіночку”. Досить часто вживає він у *синтаксі* дієприслівникових зворотів типу „вихованці Ватикану, повернувшись на Україну, виконували . . .” (Але цих конструкцій він уживає менше, як можна було б).

Підсумовуючи сказане про позитивний бік його мови, слід сказати, що він зумів видобути з надр української мови таке багатство, що його не можна описати в статті-рецензії, — для цього потрібні заходи науково-дослідного порядку, з вичерпним переглядом цього безпрецедентного щодо розміру й сили мовного матеріялу тексту. Тільки ж і це навряд чи дасть повне уявлення про мовно-стилістичне багатство цього твору, — його, це багатство, треба безпосередньо сприймати, читаючи. Лише так можна збагнути історично-вироблену національну глибочінь нашої мови, її своєрідність у порівнянні з іншими слов'янськими мовами. Лише так можна оцінити й своєрідну, без огляду на оті, згадані вище джерела, манеру вислову й побудови тексту в цьому романі . . . Чи це буде певного роду „зачин” на стор. 9, чи перехід до оповіді на тій же таки сторінці („Було колись на Україні” . . . — з Т. Шевченка), чи цікаве поєднання попередніх розділів з наступними, як у „Конотопській відьмі” Квітки-Основ'яненка (. . . „таке побачив . . . — 4 — Що ж він там побачив?”), чи опис подвигу (стор. 400), чи побудова діалогу в дусі народних сміховинок (стор. 30), чи ляконізм викладу (стор. 328), чи стилістичні ремінісценції з давніших українських письменників (Котляревський, Квітка-Основ'яненко, Шевченко, Грінченко,

М. Куліш), чи опис бою в дусі опису бою в „Тарасі Бульбі” М. Гоголя (стор. 416), чи наслідування казкового мовостилію (сторінки 107-108, 610 й інші), чи похвала українській співучості (стор. 120), чи жартівливе зображення жіночої вроди (стор. 142), чи відгук народних нісенітниць (стор. 326), чи й просто гра слів, як от „ні ладу ні поладу”, — усюди наша мова грає й міниться незрівнянною красою й багатством, тією красою й тим багатством, що їх витворила багатвікова історія нашого народу та геній наших письменників-мовотворців.

Проте не можна не сказати тут і того, що потужна течія Ільченкового Дніпра-Славути (я ж порівняв раніш цей роман із рікою) подекуди захопила й деяке узбережжя сміття. Розмахнувшись у своїй мовотворчості, О. Ільченко не скрізь спинався на межі прийняттого й неприйняттого для нормативного впорядкування української літературної мови (у цьому, либонь, і виявилась його тільки філологічна, а не лінгвістична освіта), і в його мові чималенько таки й небажаних явищ. Ці небажані явища я позначав вище в наведених цитатах знаками запитання, а тут подам іще дещо. Це передусім русицизми: „посягати” (зазіхати), „під Зелені Свята” (проти Зелених Свят), „його за смертю посилати” (по смерть . . .), „Юренкові наслідуючи” (Юренка наслідуючи), „год” (рік) тощо. Є непотрібні польонізми: „розказ” (наказ), „слічна дівчина” (гарна, гарненька), а особливо невмотивоване вживання сполучника „же” (що). Чимало й недоречних діалектизмів: „видів”, „бачилисьмо”, „сповняла” (виконувала), „будлі-де”, „тра” (треба), „еж” (адже), „аби” (щоб), „я є коваль”, „стид” тощо. Уживає він інколи й небажаних активних дієприкметників типу „стріляючі”, ба й зовсім неможливих в українській мові дієприкметників типу „незборима” (непереможна, непоборна). Сполучне слово в складених реченнях „котрий” теж не варто відновлювати в українській синтаксі.

Та це все таки губиться, як краплі в морі, в тому повноцінному матеріялі, що ним заповнено 623 сторінки книжкового формату.

Але, писавши про ці сконденсовані скарби української мови, не можна не сказати хоч би коротко й про те, що ж являє Олександрів Ільченків твір з *літературного боку*, яка його мистецька вартість. І от тут доводиться гірко розчаруватися. Тут з Ільченком сталося те, що стається в умовах „трагедії української національної свідомості”⁷⁾ з усіма „радянськими” письменниками. Бувши розп'ятий між любов'ю до свого народу і поклонами на адресу „найріднішого брата”, як

7) Див. про це в моїй статті під таким заголовком, надрукованій у журналі „Молода Україна”, ч. 121 за 1965 р.

він називає росіян, не смівши відступити й на ступінь від „генеральної лінії партії” того етапу, коли цей твір писано (повоєнне 20-річчя), Ільченко написав *наскрізь фальшиву в своєму змісті річ*. „Генеральна лінія партії” на цьому етапі вимагала „любови до старшого брата”, визнання казенного панславизму й деякої пошани до православ’я, взятого в його минулому й протиставлюваного католицизмові. Оце й є домінанта ідейного змісту роману „Козацькому роду нема переводу”.

Як уже сказано напочатку, роман „Козацькому роду нема переводу, або Мамай і чужа молодиця” — це твір на історичну тему, в основному, побутово-історичний (хоч десь поза лаштунками відбувається й війна), але з елементами фантастики, пов’язаної, головним чином, із образом козака Мамаю. Хоч історично (хронологічно) події відносяться до доби гетьмана І. Виговського (є невиразний натяк на розгром москалів під Конотопом), але його так не названо. Гетьман у романі зветься „Гордій Пихатий, прозваний Однокрилом”. Та й взагалі всі імена в творі вигадані, вигадані й назви місцевостей (у цьому можна добачати вплив „Бурсака” російського письменника Нарєжного). Сам цей гетьман і його табір фігурують майже тільки „позалаштунково”, а на „сцені” діють переважно „трудящі” — ковалі, гончарі тощо, на чолі з єпископом-полковником Мельхиседеком, — вони чинять опір гетьманові-зрадникові.

Дія роману відбувається на протязі двох-трьох діб, але це дія, сказати б, без руху.

З сюжетного боку твір досить аморфний і заплутаний, до того ж іще й не закінчений (та навряд чи буде й закінчений, бо враження таке, що матеріал теми автор вичерпав). У цьому заплутаному сюжетному плетиві найменшу роль відіграють — проти сподівання — козак Мамай та „чужа молодиця” (шинкарка Настя Певна). Головні дійові особи — це коваль Михайлик із матір’ю (отією Явдохю), „пан обозний Діомид” (ім’я в душі твору Нарєжного, в якого український гетьман зветься Никодим) з потрійним прізвиськом Пампущка-Купа . . . (третя частина непристойна)⁸ з своєю „жіночкою”, єпископ Мельхиседек та його небога Ярина-Кармела.

І сюжетні ситуації та ходи, і образи людей роблені, надумані, непереконливі навіть у гротесково-бурлескному розумінні. У такому жанрі все це може бути „незвичайне”, нереалістичне, але воно не може бути в мистецькому розумінні непереконливе, оскільки й гротеск пізнає певним робом дійсність,

8) У цьому можна добачати вплив інтермедій М. Довгалевського, де є такі ж непристойні прізвиська.

тільки „для сміху” трохи шаржує чи „викривлює” контури й лінії. Якщо в цьому розумінні може бути прийнята фантастична ситуація, коли козак Мамай рятується з в’язниці, намаювавши коня на в’язничному мурі, якщо можливі певні стосунки між земними й небесними персонажами (як і в „Енеїді” Котляревського), то історія й пригоди, наприклад, Ярина-Кармели Подолянки історично й психологічно цілком абсурдні. Її батька й матір убили ляхи, а саму її „завезли нишком аж до Риму і там сховали в кляшторі домініканській” (стор. 146). Після цього „причетні до її долі були — не тільки польські сенатори, а й папські нунції, а й палатини угорські, і венеційські та габсбурзькі послы, бо виховання панни Подолянки було важливим ділом римської церкви, котра частенько викрадала дітей української шляхти, щоб виплекати з них перевертнів, ворогів свого народу й православної віри” (стор. 146). Але Ярина-Кармела („Кармелою” її названо в Римі) втекла на Україну, до свого дядька єпископа Мельхиседека, і її на протязі всього роману розшукують агенти Ватикану. Її поведінка на війні також абсурдна, психологічно не впливає з її виховання й удачі.

Ще абсурдніша ситуація в пляні відносин між Україною й Москвою. Тут геть чисто все фальшиве: і відповідні заяви автора, і пісні про те, що Київ — „рідний брат Москви”, і підпорядкування боротьби всіх позитивних персонажів орієнтації на Москву, зокрема відрядження Глекового сина Омелька з листом до царя; навіть епіграф до останнього розділу — „Пісні шостої, московської” — фальсифікат під народне прислів’я чи, як пише автор, це „сучасна російська приказка”: „Россия да Украина — с одного корня калина”. Коли гетьман Однокрил загрожує походом на Москву, то козак Мамай каже: „Наша сірома не пустить тебе на Москву” (стор. 114). „Учений гуцул” (ідея всеукраїнськості!) Гнат Романюк на запитання, чого він іде до Москви, урочисто проголошує:

„До царя. Щоб нагадать його величності: весь слов’янський світ, мовляв, з надією вповає (? — В. Ч.) лише на вас. Визволення слов’ян . . . воно прийде зі Сходу, якщо Москва й Україна будуть разом” (стор. 161). А він же, цей гуцул, був вихований у Ватикані, тільки пізніше „йому з очей луда спала”! Бо він бачив, як за допомогою „агентів Ватикану” „загопила німота слов’янські простори”, до яких він зараховує й нібито „одвічно слов’янську Прусію”. А скільки такого псевдоісторичного мотлоху нагромаджено в останньому розділі — у „Пісні шостій, московській”!

Всіх дійових осіб роману поділено за контрастом на добрих і лихих. Добрі — це всі ті, що люблять Москву, всі православні, всі слов’яни (за винятком ляхів-католиків), а лихі

— католики та ті українці, що злигалися з католиками. Ті й ті мають і відповідні „портрети” та вдачі: лихі — потворні, а добрі — вродливі. Москалі всі, без винятку, добрі й уродливі, навіть їхній цар („гарне пещене обличчя государя” . . . „з лагідним виразом хороших голубих очей”).

Сам Ільченко подекуди вкидає в текст свої міркування про мистецьку творчість, і їх, тії міркування, можна використати для його ж побиття. В одному місці він пише, що хто знехтує в мистецтві життєву правду, тому мистецтво „страшно мститься”, і це можна прикласти до цих його витворів. У другому місці він натякає на так званих „лакувальників” (без цієї назви), які, „нехтуючи відповідальність перед народом, Бога не боялись і малювали, замість людей, янгольські лики (? — В. Ч.), мало не з німбами, мало не з крилами, ложно (? — В. Ч.) пориваючи їх некрилаті душі на тому пір’ї чи не до самих небес, алеж і їх спостигала завше кара за нещирість і неправду” (стор. 117). Такі „янгольські лики” в романі — козак Мамай, Мельхиседек, Михайлик і його мати, Ярина-Кармела, москалі і їхній цар. А контрастні до них, лихі й потворні образи — це: гетьман Однокрил (він же з одним тільки крилом, як його фантастично зобразив автор, а це тому, що козак Мамай його не домалював, як творив), обозний Пампушка-Купа, агенти Ватикану, німці й інші з їхнього табору „типи”. Дуже можливо, що саме ці образи, за задумом автором, мали бути „сатирою”, що про неї він пише, визначаючи характер твору. Але в цьому він глибоко помилився. Це в даній ситуації не сатира, а її протилежність — підлабузювання до влади. Сатира — це особиста відага й ризик для її творця, як це знати і з цитати із Сорелевого твору, що її Ільченко навів. Сорель же говорить про ті „неприємності”, що їх можуть заподіяти сатирикові „сильні світу сього”, ба й можуть „наказати засудити . . . на довічне мовчання”. Тільки ж у „радянських” умовах навіть такий ризик неможливий з тієї простої причини, що там немає ніяких технічних (друкарських тощо) можливостей виступити прилюдно з такою сатирою. Це виправдує Ільченка як сатирика в потенції, але не зменшує провалу його заміру дати сатиру. Правда, є в Ільченка й окремі натяки на сатиру, що має на увазі „радянську” дійсність (про „кадило” на стор. 54, про службові анкети на стор. 56), але це тільки натяки, а не сатиричні образи, та й ці натяки не виходять за межі дозволеної під час „відлиги” в другій половині 50-их років „самокритики”.

Який задум втілює автор ув образі козака Мамає? Це козак-невмирака, щось таке, як вічний жид чи Марко проклятий, і символізує він передусім невмирущість українського народу, як це висловлено і в назві роману. А в тексті

сам Мамай так каже про свою довговічність: „А мені ж, Іване Іваненку, помирати не хочеться. От я й живу . . . Живу й живу! Та й житиму в себе дома вічно, поки живе мій народ, український народ. Поки світ сонця. Жити-му! Бож козацькому роду нема переводу!” (Стор. 522). А далі автор про нього пише ще й так: „Оті самісінькі стонадцять кіп чортів, оті сто копанок чортів, котрі носять його по нашій вільній (? — В. Ч.) землі й тепер, сьогодні, зараз, котрі носитимуть між нами й завжди невмираку-невмирайла, поки живі є (? — В. Ч.) ми, поки існує на світі славний український народ, його волелюбність, працьовитість, дотепність, гостре слово, його пісні, прислів’я та казки, що з ними з віку в вік ми ростимо від ранніх дитячих літ, від перших життєвих вражень” (стор. 64). Хотів автор використати цей образ і для змалювання талановитості українського народу, — талановитого й несвідомого цієї своєї талановитості. — „Ой цвіте-розмаю, козаче Мамаю, душе українська, довіку ти дивуватись будеш перед своїми ділами, сам до пуття не знаючи, що ти можеш, що ти вмійш і на що ти здатен” . . . (стор. 102).

Але дивіться, що він, цей козак-невмирака Мамай на протязі історії робив! Був він січовим характерником — це добре, воював у війську славного Зіновія-Богдана Хмеля — і це непогано. Був він знайомий із „Тарасом Григоровичем Шевченком” — і це прийнятне. Алеж потім він „у першій імперіалістичній війні року 1914 бився . . . з ворогами отчизни, тобто Російської імперії, тієї імперії, що переслідувала Т. Шевченка, що її так ненавидів А. Гончаренко, що, нарешті, тоді ж понирила в окупованій Галичині всі надбання української культури, що хотіла стерти з лиця землі український народ, який мав би, згідно з задумом автором, жити вічно! А в „війні Вітчизняній” (його велика літера — В. Ч.) він, козак Мамай, допомагав громити фашистів. А „нині” допомагає будувати електростанції на Дніпрі, на Волзі чи на Ангари, а то, може, десь і кордони нашої Радянської Батьківщини береже!”

Бачите, яка історична саламаха в цьому образі!

Є в романі чимало й цінних думок (як от міркування про „душу українську” на стор. 102), є згадки, що свідчать про знання історії українського народу, видно скрізь його велику любов до всього рідного, алеж усе це губиться серед накинута від „генеральної лінії партії”, а фактично від московського імперіалізму фальшу та перекручувань.

А все, сказане в цій статті, свідчить про те, що добра мова — це ще не все в літературному творі. Добра якість мови — важливий складник, дуже навіть важливий, і добре тому письменникові, що зуміє поєднати добру мову з добрим твором. Але О. Ільченко не спромігся на це, і всякому ясно — чому.

Тим то можна сказати, що автор великого розміром роману „Козацькому роду нема переводу, або Мамай і чужа молодичка” О. Ільченко — це ще одна „пропаща сила” в нашому письменстві. І це та дорога ціна, що її довелося письменникові заплатити за право вжити української мови на всю свою охоту.

І ще раз скажу: багатюща мова — і невдалий твір. Тим я й свою тему так окреслив: „Скарби нашої мови в белетристичній формі”. Це передусім скарби мови, а потім уже якийсь літературний твір. Із цих скарбів, як із щирого золота, збудовано на підвалинах „генеральної лінії партії” неоконкретну споруду. І коли прочитаєш сторінки цієї великої розміром книги, то такий жаль бере, що аж плакати хочеться. Понад десять років людина щиро працювала, вклала в це писання весь свій неабиякий хист, а вийшов отакий якщо, може й не пшик, то все таки, кажу, невдалий твір.

Але як велике нагромадження скарбів нашої мови цей твір має велике значення для розвитку української літературної мови. Тим то й тепер уже його варто вивчати, зокрема тут, на чужині, де цих скарбів у живому вжитку не можна, зрозуміла річ, почути. Особлива користь від вивчання цього твору може бути для наших еміграційних письменників, і з цих скарбів можуть черпати мовний матеріал не тільки гумористи, бо в цих скарбах усе є, як до потреби.

ПИТАННЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ НА П'ЯТОМУ З'ЇЗДІ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ

Можливо, що цій статті було б краще дати заголовок „Що сказано про українську мову на V з'їзді письменників України, а чого не сказано”, бо сказане не вичерпує всієї проблеми, і його, те сказане, краще можна оцінити в світлі не сказаного. Тим то я згадую в цій статті й про те, чого не сказано на V з'їзді письменників України.

Як відомо, цей з'їзд відбувся 16 - 19 листопада 1966 року. Особливістю цього з'їзду було те, що на нього могли прийти всі члени Спілки письменників України, а не тільки уповноважені делегати від місцевих організацій. Але насправді не всі 775 членів Спілки змогли на з'їзд приїхати, з різних особистих та інших причин (троє письменників було за кордоном). Проте це все таки був солідний форум творчої інтелігенції України.

Звичайно, на цьому з'їзді говорено не тільки про українську мову (були й різні розмови про літературну творчість тощо), але я взяв для своєї теми те, що найбільше нас тепер болить, — питання про нашу мову. Це тим більше, що й сказано на з'їзді на цю тему чимало, без порівняння більше, ніж на IV з'їзді, що відбувся у березні 1959 року. На IV з'їзді був тільки один момент, зв'язаний з питанням про нашу мову, — заява тодішнього голови Спілки М. Бажана про те, що творення на Україні українсько-російського мовного суржика надалі не бажане. А що такі чи такі заяви в тоталітарній державі — в СРСР письменники можуть робити тільки з доручення владущих чинників, то й ця Бажанова заява стала початком очищення української літературної мови від русицизмів, і це дало вже чималі в цьому розумінні висліди, хоч ще й досі в українській мові русицизмів багато (напр., такі примусові й недоторканні, як „льотчик”, „глава”, „училище”, „плавка” металу, „прокат” металу тощо).

Інформацію про останній з'їзд я маю тільки з тамтешньої преси, власне, з газети „Літературна Україна”, у якій були опубліковані всі доповіді й виступи учасників з'їзду після доповідей, а також привітання від ЦК КПУ, вірнопідданчі декларації письменників, вислані до ЦК КПРС, та інформації про перебіг засідань. Якою мірою ці тексти відбивають перебіг з'їзду, trudno сказати. Тексти доповідей там звичайно „по-

годжують" наперед, і тому вони надруковані, очевидячки, повністю, але про виступи делегатів після доповідей у примітках сказано, що їх опубліковано за скороченими стенограмами. Голова Спілки письменників Олесь Гончар у своєму прикінцевому слові натякнув на якісь „закулісні істерики", але що це було, годі сказати. Це тим більше, що він заличував цю згадку словами: „Ми стали вище того, що когось не згадано, когось не видано, і, не піддавшись таким емоціям, ми віддалися вищим помислам". Отже, ніби то оті „істерики" не означали ображених амбіцій, але що вони означали, трудно, кажу, догадуватись.

Ті дані, що їх ми знаходимо в опублікованих текстах, можна поділити на дві групи: 1) те, що виявляє теоретично-політичну лінію Комуністичної партії на даному етапі, і 2) конкретні проблеми українського мово- і культуротворення, переважно негативні моменти, що їх надалі треба виправити.

Важливим моментом у роботі з'їзду був виступ першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста, який, як це там звичайно буває, задав тон дальшій роботі з'їзду. Секретарі ЦК партії не завжди виступають на таких з'їздах, тим то й самий факт його виступу має значення, бо це ніби прилюдна санкція владаючих чинників на те, що там сказано.

Що ж він сказав з цікавого для нас національного питання? Якщо мати на увазі економічний розвиток України та її політичну рівноправність з іншими т. зв. союзними республіками, зокрема з Російською федерацією, то він сказав, що за останній час „значно зросли права республіканських органів", що „Комуністична партія у всій своїй діяльності постійно дбає про політичну й економічну рівність союзних республік, про неперервний розвиток їх економіки й культури". На жаль, він не подав доказів на те, в чому виявилось зростання прав республіканських органів, а з інших джерел нам відомо, що навіть єдине, яке досі було, справді, національним міністерством — міністерство освіти перетворене тепер на союзно-республіканське, і на Україні залишилось тільки „міністерство народної освіти", а все фахове й вище шкільництво підпорядковане Москві. Чи це зростання прав республіканських органів? Мабуть, ні... Коли мати на увазі будівництво фабрик, шахт, зокрема т. зв. новобудови, то треба сказати, що це будівництво вкинуло Україну в фатальне зачароване коло: з одного боку, цей розвиток життєво потрібний для українського народу, а з другого — це рівнозначне стовідсотковій русифікації тих районів, де ці будівництва відбуваються. І з преси, і з інформацій одного канадського комуніста, що жив на Україні два роки, відомо, що на всяке нове будівниц-

тво Москва зразу присилає свого директора і весь штат інженерів та керівних працівників, які, звичайно, й гадки не мають, що треба якусь там українську мову знати. Так, наприклад, з'явився в Галичині „город Янтарний", як це можна було бачити на світліні. Далі Шелест сказав про те, що в Україні тепер „більша половина населення має вищу й середню освіту". Це, справді надзвичайно цікава інформація. Адже до революції 1917 р. на Україні було понад 80% неписьменних, і в цьому була одна з причин безуспішності нашої визвольної боротьби, одна з причин національної невідомості українських народних мас. Але Шелест не сказав, яка в тих освічених людей освіта — українська чи російська, якою мовою користуються в житті — на фабриках, в установах, у побуті ті освічені люди — українською чи російською. У даному разі він повівся так, як поведуться там сучасні дослідники історії шкільництва та освіти за період „радянської влади" — Г. Ясницький, автор книжки „Розвиток народної освіти на Україні" (Київ, 1965) та М. Гриценко, автор книжки „Нариси з історії школи в Українській РСР" (Київ, 1966 р.). Першу книжку я читав і знаю, що автор, пишучи про роки 1921 - 1932, роки (від 1923 року почавши) інтенсивної українізації школи, хоч і засуджує дотеперішній погляд, що це, мовляв, „період суцільних помилок" (стор. 9), але й сам фактично замовчав досяги тієї українізації. Він згадує про реабілітацію М. Скрипника, але нічого не пише про його українізаційну політику. Другої книжки я не бачив, але з рецензії на неї в газ. „Правда України", з 26 жовтня 1966 р., видно, що й у ній про ці досяги, либонь, немає мови. Звичайно, нам ясно, чому це так фальсифікують історію того, що його свого часу зробила та ж таки „радянська" влада: Москва не хоче, щоб сучасне покоління знало, що колись з українською освітою було краще, ніж тепер, коли в містах в Україні, де живе тепер 52% людности, українську школу зведено нанівець. Москва не хоче, і Шелест не вважав можливим про це нагадувати...

Проте можна сподіватись, що згадана в Шелестовій доповіді висока освіченість українського населення ще відіграє, а може, вже й відіграє, як побачимо далі, позитивну роль у боротьбі українського народу за своє національне збереження. Тим то я вважаю, що це дуже цікава інформація.

Нарешті П. Шелест сказав і те, що було найголовніше на цьому з'їзді письменників України, сказав про ставлення партії на сьогоднішньому етапі її національної політики до української мови. Цитую: „Вона (партія — В. Ч.) виховує у всіх радянських людей глибоку пошану до здобутків кож-

ного народу, відкриває необмежені можливості для збагачення національних культур збагаченнями всіх братніх народів. У цих умовах розквітає й міцніє наша рідна українська радянська література й мистецтво . . . Треба бережно, з повагою ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти й розвивати”.

Заяви й заклики про „любов і пошану до рідної української мови” на протязі останнього десятиріччя, тобто з 1958 року вже були. Того року в „Літературній газеті” була надрукована стаття її головного редактора А. Хижняка під таким заголовком, з таким змістом, поети написали чимало поезій на цю тему, але це вперше від часів О. Шумського й М. Скрипника з таким закликом виступив перший секретар ЦК КПУ. І це, кажу, має своє значення.

Цю думку повторив у своїй доповіді голова Спілки письменників України Олесь Гончар, а після його доповіді, в обговоренні цього питання, — В. Козаченко, Л. Новиченко, молодий поет В. Корж, а також дещо докинув до цього й секретар правління Спілки письменників СРСР Г. Марков.

Найцінніші для нас фактичним змістом промови В. Козаченка та Л. Новиченка, що говорили, безперечно, з доручення владущих чинників, і через те вони почасти розкривають „залаштункові” вказівки вищих інстанцій щодо того нового, що сказано на цьому з’їзді. Тим то я й розгляну їх детальніше. В. Козаченко почав із анатем на адресу „ворогів українського народу”: „До речі, мушу застерегти закордонних панів-націоналістів: даремно ви, панове, насторожуєте вуха і плекаєте якісь надії! Бо ми говоримо про такі речі на своєму з’їзді не від якогось там остраху і незалежно від ваших ідеологічних виступів чи фальшивих загравань . . . Самі критикуємо свої помилки і тих, хто помиляється”. З цих слів ми бачимо, що партія засуджує свою попередню політику з національного питання і хоче щось виправити. Що саме хоче вона виправити, це видно з дальшої критики навіть таких органів, як „Известия”, „Радянська Україна”. Про ці органи Козаченко каже так: „У них „найпевнішою” (його лапки) ознакою завершення комунізму є такий стан, коли у світі чи в країні залишиться лише одна мова”. Він це називає „таким пустомельством, яке, нічому не допомагаючи, лише дратує людей, часом зачіпає людську гідність, частенько підживлює животіючі ще де-інде бацили націоналізму та шовінізму”. У цій критиці Козаченко робить виняток тільки для „Правди”, у якій, мовляв, „останнім часом з’являються вже статті, які трактують ці питання з Леніновою вдумливістю й

тактовністю”. Ув оцій згадці про статті в „Правді” та про Леніна — ключ до розуміння факту прилюдних розмов про українську мову на з’їзді письменників України. Далі й Козаченко говорить про „буйний розвиток національних культур, отже, й мов”.

Ще більше сказав про глибші причини того, що дозволило українським письменникам по-новому заговорити про любов і пошану до української мови, Л. Новиченко. „Слід сказати, — сказав він, — що за останні роки в питаннях розвитку національних культур і національних мов народів Радянського Союзу ми зустрічалися з неправильними поглядами, що суперечать ленінській національній політиці. Ми досить часто згадуємо в зв’язку з цим ім’я А. Агасва. Як теоретик він покищо величина незначна. Але біда в тому, що за Агасвим, чий одіозні виступи з’явилися років чотири-п’ять тому, стояли дуже впливові на той час нахили до вольових рішень, тенденцій волюнтаризму, суб’єктивізму, які завдали не малої шкоди і в інших галузях життя нашої країни (він розуміє весь СРСР, хоч це не „країна”, а „союз країн” — В. Ч.). Фактично в статтях Агасва містилася вимога ліквідації національних мов і переходу письменників на мову російську”. Агасв — це дагестанський письменник, проти його ліквідаторських статей виступив був російський письменник Солоухін, але Солоухіна за це „лобито”; тепер Новиченко згадує Солоухіна і називає його „нашим другом”. У зв’язку з Агасвим Новиченко згадує ще одного, але вже нібито його особистого „друга” — К. Зелінського, що також схвалював перехід національних письменників на російську мову, — він і цього вже критикує. „Тенденції волюнтаризму й суб’єктивізму” — це хрущовська національна політика, яку тепер, як бачимо, засуджують. У своїй критиці цієї політики Новиченко теж спирається на статті в „Правді”, зокрема на статті Баграмова, що в ній, мовляв, „з тверезих, чітких, справді партійних позицій висвітлюється проблема розвитку національних культур і мов народів СРСР на сучасному етапі”.

Я розшукав цю статтю в „Правді”, ч. 290, з 17 жовтня 1966 р. — „Ленінська наука з національного питання і сучасність”. Написана вона не так уже й „чітко” (як каже Новиченко), у ній звичайні для такого роду тамтешніх статей викрутаси в той і в той бік. Але поряд із тим, що, мовляв, російська мова — це мова „міжнаціонального взаємлення мов інших радянських народів” та твердження про „небезпечність перебільшування ролі національного чинника”, в ній сказано й те, що „поступ комуністичного будівництва веде на даному етапі не до вигасання, а до розвитку й зміцнення на-

ціональних почуттів і одночасно до зростання інтернаціональної свідомості". І далі: „Це показує безглуздя ворожих вигадок, що нібито комуністи провадять політику „нівеляції”, „уніфікації” (лапки авторів — В. Ч.) національних культур”. Ще далі наведено думку Леніна, що „зникнення пергородок не зменшить, а в мільйон разів збільшить диференціацію людства в розумінні багатства й різноманітності духового життя та ідейних течій, прагнень, відтінків”. І вперше надруковано чорним шрифтом слова, що „шлях до майбутнього злиття націй лежить через довготривалий всебічний розвиток націй, їхніх мов та культур”. Такого підкреслювання цієї думки досі не було ні в хрущовській програмі, ні в дотеперішніх статтях на цю тему, а в більшовиків має значення кожна кома, поставлена там, де вони на даному етапі хочуть її поставити.

Звичайно, цю статтю „націонал” Баграмов написав не з власної ініціативи, а на замовлення владущих чинників. Отим то це й стало підставою для „сміливості” українських діячів. Фактично вони в даному разі тільки виконують директиви ЦК КПРС. Звичайно, це не виключає й їхнього щирого бажання посприяти розвиткові тієї мови, якою пишуть свої твори (мова ж про письменників), як не виключена тут і щира любов до рідної культури взагалі. Показова в цьому розумінні згадка Олеса Гончаря про 200 тисяч українських народних пісень, згадка з заввагою в дужках: „Нечувана річ в історії культури!” То інша справа, що виникає ще й питання, чому російські більшовики поступаються національно неповноправним народам СРСР (бо така справжня правда про сучасне становище цих народів, а не ті слова про „рівноправність” і „рівність”, що їх люди чули з уст П. Шелеста).

Але для того, щоб відповісти хоч би згодом на це питання, треба оглянутись трохи назад, подивитись, як розвивалась ця „лінія” партійної політики. „Формальний” (сказати б) привід до цього дає й Л. Новиченко, що зачепив і цей момент у своїй промові. Критикуючи журнал „Вопросы языкознания”, він згадав передову статтю з ч. 1 за 1962 р. У тій передовій всі мови Радянського Союзу поділено на три групи: 1) перспективні мови (російська, вірменська, грузинська, литовська, латиська й естонська), тобто мови, що будуть і надалі розвиватись; 2) мови, що мають дуже обмежену „перспективність”, бо можуть бути вживані тільки в письменстві, пресі й у початковій школі, і 3) мови, приречені на зникнення, бо вже й тепер залишилися тільки в побуті. Новиченко згадає цю „класифікацію” і звертає увагу на те, що в цій статті „немає й згадки про мови двох найбільших після російського на-

родів Радянського Союзу: мови українську й білоруську. „Чому?” — запитусь він. І відповідає: „Просто, як про це легко догадатись, автори вважають, що українська й білоруська мова не належать до „перспективних”, хоч і не говорять про це”.

Як бачимо, це було написано п'ять років тому, але українські діячі змогли прилюдно запротестувати тільки тепер. Цей факт сам за себе багато говорить. Але я свого часу простежив цю „лінію” і можу сказати більше, аніж сказав І. Новиченко. Два роки тому я написав книжку про більшовицьку національну політику цих років на замовлення видавництва „Пролог”, і зібрав великий фактичний матеріал. На жаль, партійна цензура не пропустила цієї моєї праці (я писав про це в журналі „Нові Дні”, ч. 197 за червень 1966 р.) і не допустила, щоб українська політична еміграція сказала своєчасно правду про це українському народові. Показово, що діячі цього видавництва не прийшли й на цю мою відповідь, як я робив її на зборах нью-йоркського „Клубу круглого стола”, хоч це їхня прибудівка, і вони звичайно на його збори ходять. Мабуть, вони передчували, що я буду об'єктивно викладати матеріал, а не буду „фальшиво загравати” (якщо вжити тут вислову В. Козаченка).

Уз отій передовій журналу „Вопросы языкознания”, крім згаданої „класифікації” мов Радянського Союзу, були ще й інші такі „перлини”. У ній же прямо сказано, що „для більшості народностей нашої країни (тобто всього СРСР — В. Ч.) другою рідною мовою стала російська” (стор. 5). Щодо поняття „другої рідної”, то в статті маємо таке недвозначне міркування: „Багато хто схильний сприймати термін „друга рідна мова” тільки як образний вислів, гіперболу, і ці люди не думають про ті складні процеси в самому житті, що породили це явище. Вага російської мови для народів Радянського Союзу не обмежується ролею міжнародної мови. Всередині багатьох радянських націй російська мова обслуговує певні (до речі буде сказати — найважливіші) сфери діяльності суспільства” (стор. 6). Далі наведено цитату з доповіді М. Хрущова про „другу рідну мову” на ХХІІ з'їзді КПРС. Крім того, до цієї статті приточено анкету на одинадцять запитань, що була розіслана по всьому Радянському Союзі. А серед запитань були й такі, як от: 1) „Чи всі однаково володіють у вашій республіці російською мовою?” 2) „Які перспективи й можливості об'єднання близько споріднених літературних мов?” 3) „Якими способами створюється термінологія в літературній національній мові вашої республіки?”

Ясно, що все це було в душі хрущовської програми та його

доповіді. В такому ж ліквідаторському щодо національних мов дусі відбулася тоді наукова конференція в Алма-Аті чи у Фрунзе, а може, там і там, не знаю добре, але мені відоме видання Академії наук Казахської РСР з такими настановами під назвою „Русский язык и советское общество”. Проспект. Алма-Ата, 1962 р. А пізніше, очевидно, „хтось таємничий” тькнув, і в ч. 4 цього журналу за той же таки 1962 р. з'явилася передова з іншими думками; у ній уже немає й згадки про „другу рідну мову”, а також до неї додано петитну примітку, що, мовляв, у передовій ч. 1 були висловлені „поспішні тенденції рекомендувального характеру щодо функції російської мови в культурному та суспільно-політичному житті окремих народів Радянського Союзу”. У листопаді в Москві відбулася конференція мовознавців, що на ній зробив доповідь акад. В. Віноградов — „Про завдання розробки питань писемности й розвиток літературних мов народів СРСР”. На підставі цієї доповіді ціла бригада авторів (теж симптоматичне явище) — сам В. Віноградов, Ю. Дашерієв, Б. Сєребренніков, П. Скорик, Н. Баскал — написали передову до ч. 3 журналу „Вопросы языкознания” за 1963 р., і з неї ми довідуємось про те, що говорено на цій московській конференції. У цій передовій уже навіть сказано, що „російська мова не є обов'язковою державною мовою СРСР” і „тим то не може бути й мови про суперництво російської мови з іншими мовами народів СРСР, про витіснення нею останніх”.

Але ще перед появою цієї передової в лютому 1963 р. в Києві відбулася конференція, що на ній українська інтелігенція (оте „освічене населення”) поставила вже свої вимоги. Як відомо, в київській пресі про те, що говорено на тій конференції, не було нічогосінько, і ми про ті розмови довідуємось тільки з допису Д. Порхуна, надрукованого за кордоном — у варшавській газеті „Наше слово”.

Отож коли тепер Москва дозволила українським письменникам та П. Шелестові говорити прилюдно про „любов до рідної української мови”, то це і є те нове, що про нього можна говорити, обговорюючи матеріали V з'їзду Спілки письменників України.

Після цієї „передісторії питання” буде легше відповісти й на оте, поставлене раніш питання: чому Москва, хоч і з таким скрипом та рипом попускає саме тепер поневоленім народам своєї імперії? Формально, як це видно і з отієї статті „Правди”, і з виступів В. Козаченка та Л. Новиченка й інших, усе спирається на повернення до ленінізму. Але ленінізм може бути всякий. Сталін також „завжди радився з Леніним”, навіть під час кривавої колективізації та винищування своїх

побратимів. Тепер на підставі статті Леніна „Чи потрібна обов'язкова державна мова?” кажуть, що „російська мова не є обов'язковою державною мовою СРСР” і це, справді, відповідає думці Леніна, але кілька років тому Кравцев у „Радянській Україні” на підставі цієї статті доводив, що в національних республіках не обов'язкові державні мови місцевих народів, а тим самим робив обов'язковою російську мову в цих республіках. Отже, причина не в такому чи такому ленінізмі, а в якихось реальних життєвих процесах і подіях. Деяке світло на це кидає стаття одного пряхівського українця — Юрія Бачі, що, побувавши декілька раз на протязі чотирьох років на Україні, надрукував у журналі „Дружно вперед”, ч. 10 за 1966 р., статтю „Здрастуй, Україно!”

З цієї статті*) видно, що причини цієї зміни в національній політиці більшовиків кореняться у внутрішніх і міжнародних процесах та подіях. Юрій Бача — мабуть, комуніст, і він також спирається на ленінізм, але каже й таке про реальні сили суспільства: „І от на цьому фоні на початку 60-их років через шкаралупу сірого середняцтва в літературі й науці проростають перші паростки нового розуміння справи... Слідком за новобранцями у лави борців за справжнє розуміння ленінізму стають нові борці, помітно зростає їхня обізнаність не лише з ходячими цитатами про єдність і дружбу, але і з забутими словами марксизму. Кожен день, літературний вечір чи обговорення книги стає новим імпульсом для дальшої праці для багатьох, особливо молодих людей. Запалює тут поетичне слово критиків і наймолодших поетів, починає активно впливати на формування характерів багатюща історія українського народу, зведена донедавна до кількох сухих рядків і вихолощена від живої сили й прикладу. Стимулами до праці за розвиток свого народу стають найрізноманітніші ювілеї діячів рідної культури, вихід з друку нової книжки чи нового фільму”.

Як бачимо, це діє оте „освічене населення”, що про нього говорив П. Шелест. Справді, з освіченими людьми, та ще й здебільшого членами партії не можна поводитись як з баранами. Це певна суспільна сила, що домагається своїх людських прав. Як знаємо, їх навіть заарештовують, цих „освічених людей”, але вони невгавають.

Проте це тільки внутрішня сила, і їй самій не перемогти

*) Неприємно вражає в цьому заголовкові оте жаргонове „здрастуй”, що його цей закордонний українець, очевиднож, засвоїв із київських текстів. В українській мові є декілька добрих висловів, як от „будь здорова”, „здорова була”. А втім, він хотів, мабуть, сказати не те, що є в слові „здрастуй”, а те, що його можна висловити словами „живи, Україно!”

гігантської машини тоталітарної імперії. Та й із статті видно, що тут дещо важить і той „доважок” до цієї імперії, що називається її сателітами. Юрій Бача пише про досягнення чехословацьких українців: „Сподіваємося, що наш читач легко зрозуміє таку ситуацію. Таж не так давно ще й у нас до кожного нашого кроку для поліпшення нашої національної справи як правило приклеювалась вивіска буржуазного націоналізму. Та ми, здається, вже переконали захисників „порядку”, що боротьба за розвиток рідної культури, рідного народу — гідна й почесна праця”.

Це з одного боку. А з другого — маємо цікавий момент у доповіді Олесь Гончара — його подяку урядам Чехо-Словаччини, Польщі, Румунії, навіть Югославії, де тих українців як кіт наплакав, за їхню допомогу в розвитку української мови й культури. У цьому можна добачати й певні натяки (мовляв: „бачите, як там . . . а в нас?”), і певні перегукування українських національних сил. А В. Коротич прямо сказав: „Хіба не сором, що в Чехо-Словаччині видають Богдана Ігоря Антонича, а ми ще й досі не маємо його книжки? Євгена Плужника незабаром видадуть там же, а коли ж він вийде у нас?” Ба більше: мені здається, що в отій „подяці” О. Гончара є певний натяк і на те, що в самому Радянському Союзі мільйони українців Кубані тощо не мають ані найменших прав для свого національного розвитку. Логіка ж така: якщо в тих сателітах, у комуністичних, а не якихось буржуазних державах, де могли підтримувати „український націоналізм”, щоб готувати „агентів” проти „першої в світі комуністичної держави”, маленькі краплі українців живуть своїм національним життям, то чому ж у Радянському Союзі мільйони не мають таких прав? Це, так би мовити, наздогад буряків, щоб дали капусти . . . Проте, звичайно, це тільки мій приблизний здогад. Прямо ж про цих найбільш поневолених українців на з’їзді не згадав ніхто, дарма що про існування цих українців увесь час нагадує своїми дописами до київських та харківських журналів кубанець Василь Орел.

Другий чинник, що так чи так, може, впливає на цю політику більшовиків — це Китай, що самим своїм існуванням тисне на СРСР, ба й створює сутички на кордонах, та й інші народи Азії й Африки, що висуюють і здійснюють гасла національного визволення. Не даремно й на з’їзді деякі промовці згадували Китай та протиставлювали його „нищенню культури” свою політику підтримки культури (про це говорив Г. Марков). Юрій Бача також пише, що „заміна вартостей”, які іноді ще тільки треба вибороти, здійснюється за незвичайно складних міжнародних обставин та внутрішніх умов країни

(тобто СРСР — В. Ч.). І. Дзюба, полемізуючи в своїй доповіді про В. Симоненка (10 січня 1965 р.) з Новиченком, який твердив, що „національна ідея” і „національна свідомість” несучасні й немарксистські, сказав: „Я порадив би йому сказати про це китайським комуністам, або італійським комуністам, або англійським комуністам, або польським комуністам, або, зрештою, російським комуністам” . . . Покликався він і на Карла Маркса . . . Та й ув отій статті Баграмова є цей мотив, бо наведено цитату з Леніна: „Це всесвітнє питання, без перебільшення всесвітнє. Тут треба бути архисуворим, тут треба бути 1000 разів обережним” (це з Ленінової полеміки 1921 року). І цю думку теж протиставиться сучасним китайським комуністам, що, мовляв, „протиставляють себе — всій соціалістичній співдружності”.

А 25 січня ц. р. київське радіо передавало інформацію про те, що, мовляв, китайці переслідують національні меншості. У Сін-Дзяні виселюють їх з обжитих місцевостей у пустелю, а на їхнє місце наслали вже мільйони китайців, руйнують мечеті, деякі уйгурські письменники заповділяли собі смерть . . .

Отже, можна думати, що і внутрішні, і міжнародні сили змусили Москву поступатись у своїй русифікаційній політиці.

Але не треба забувати, що інерція російської імперіялістичної державності така велика, що самих заяв про любов і пошану до рідної мови мало, щоб її, ту інерцію, перемагати і допомогти поневоленим народам реально відчутти рівноправність. Не допоможе тут і нарікання на тих „невігласів, які зневажають рідну мову, зрікаються її та ще й спонукують до цього своїх дітей, не задумуючись навіть, наскільки це принизливо й аморально”, як це сказав на з’їзді Олесь Гончар. Як відомо, так нарікав ще раніш у своїх статтях О. Ільченко, на цю тему написано чимало й поезій (поезії В. Сосюри, Д. Павличка, В. Симоненка й інших). Цих нарікань всі ті „невігласи” просто не почують, бо нічого українського не читають, а як хто й почує, то не візьме їх поважно з огляду на ту загальну суспільно-політичну атмосферу, що панує в тій тоталітарній державі, де носії російської державної інерції панують, а „націонали” злякано шуляться, оглядаючись на всі боки. У цьому розумінні Юрій Бача говорить про „бюрократів” з одного боку, і про „заяляканих та скривджених представників різних народів Союзу” — з другого. Цю атмосферу й становище в ній носіїв української мови правдивіше зобразив анонімний автор сатиричного вірша „Забуйте українську мову” (Кредо запеклого інтернаціоналіста), ніж оті віршовані й невіршовані нарікання. Ось одна частина із цього

вірша:

Хочу я сказати знову й знову,
Закричати, скільки сили стане:
„Забувайте українську мову
І не гайте часу, громадяне!”
Тож тепер давайте усі чисто
Здійснювать оцю святу ідею!
Бо у нас лише націоналісти
Розмовляють мовою своєю.
Та й вони вже збились у куточку
І в прогресі нам не перешкодять.
Всі ж сини начальницькі і дочки
Більше у російські школи ходять.
А чому? Це ясно навіть курці,
І розводить нічого дебати:
Бо завжди начальство наше в курсі —
Знає, що потрібно забувати.

Правда, на цьому V з'їзді письменників „начальство” в особі першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста сказало вже, що рідної мови не треба забувати, а в особі Олеса Гончара відзначило й те, що „рідна мова в школі часом опиняється в становищі гіршому, ніж іноземна”. Але це все також . . . тільки ті „вольові рішення, тенденції волюнтаризму та суб'єктивізму”, що про них говорив Новиченко, мавши на увазі політику М. Хрущова. Як відомо, нове керівництво СРСР у питаннях економіки (Косигін — учений економіст) керується нібито науковими принципами і протиставить ці принципи хрущовському волюнтаризмові, а от у мовній проблематиці чомусь не застосовує принципів наукового мовознавства, можна навіть сказати: хоч марксиста, а не додержуються принципів марксистського мовознавства. Марксистське ж (якщо воно є), та й взагалі наукове мовознавство, каже, що мова — соціальне явище, і її розвиток та ужиток залежить від соціальних умов.

А які тепер соціальні умови для українського мововжитку, це видно хоч би з отого сатиричного вірша, написаного на Україні цими роками. Крім того, я можу згадати ті соціальні закономірності, що їх я зформулював у теоретичній праці „Дещо про мову” (Нью-Йорк, 1959 р.). Згідно з першою закономірністю, в єдиному суспільстві може бути загальноживаною тільки одна мова. Таке єдине суспільство творять більшовики в СРСР свідомо під назвою „радянського народу” (в однині!). Ясно, що в цьому суспільстві закономірно перемагає російська мова, витісняючи з ужитку інші. Друга закономірність: коли вступають у взаємлення одномовний і двомов-

ний, то розмова може бути тільки мовою одномовного, або вона взагалі не відбудеться. Росіяни й „націонали” прибувають на Україну як одномовні носії російської мови і тим змушують і українців говорити їхньою мовою.

Далі треба згадати те, що на з'їзді не засуджено офіційної теорії двомовності українського народу, хоч її засуджували ще учасники київської конференції 1963 року, як це ми знаємо з допису Д. Порхуна в „Нашому слові”. Але партія тоді це засудження приховала від народу, не дозволивши нічого такого публікувати в київській пресі, а вже після конференції І. Білодід опрацював цю „теорію двомовності” з усіма деталями і опублікував у збірнику „Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення” (Київ, 1965 р.). А тимчасом двомовність — це, згідно з моїми формулюваннями мовних закономірностей, ознака національного поневолення. Незалежний нарід потребує тільки однієї мови, інші, чужі мови можуть знати тільки науковці, перекладачі, охочі одиниці.

Ніхто, далі, і словом не натякнув на фактичну екстериторіальність більшості обласних видавництв України — харківського, дніпропетровського, донецького, кримського й одеського, які хоч і діють на території України, але працюють на користь російської мови й культури, видаючи книжки переважно російською мовою. Академія наук у Києві також більшість нефілологічних праць видає по-російському. Ба й філологічні праці, так звані кандидатські дисертації молоді українські науковці мусять писати російською мовою. Ніхто ані писнув про таке безглуздя, як писання дослідів про українську мову не українською мовою. Ірина Вільде висловила жаль з приводу ліквідації у Львові філіяла Академії наук, але вона не відважилась сказати, що це зроблено з метою послабити національний потенціал української науки (бо у Львові це була українська наукова установа), а натомість відкрито такий філіял у Донецькому, де він, напевно, буде вогнищем русифікації.

Отже, для того, щоб українська мова стала дійсно мовою загального вжитку, слід би змінити соціально-політичні умови на Україні, тобто зробити її в межах України державною, єдино-обов'язковою, відновити національні кордони так, щоб усі, хто прибуває на роботу чи вчитися, мусіли вивчати українську мову і знати її, як це було за О. Шумського й М. Скрипника. Без цього, скільки б не говорили про „любов та пошану до рідної мови”, сутніх змін у мовних відносинах на Україні не буде, обиватель, згідно з своєю натурою, орієнтуватиметься на своє безпосереднє й конкретне „начальство”, а те

„начальство”, оті, мовляв Юрій Бача, „бюрократи”, а насправді росіяни-русифікатори, й далі робитимуть так, як той кіт у байці Л. Глібова, — „а кіт ковбаску наминає”. Коли отой згадуваний уже канадський комуніст зажадав ув одній установі, щоб на його українське запитання відповідали по-українському, один такий „кіт” вицирився: „Це тобі не за Скрипника!”

Але на таку „радикальну” зміну на з’їзді не було й найменшого натяку. Та й не з’їзди письменників повинні такі питання вирішувати, а органи найвищої влади. Адже коли нещодавно треба було зробити якісь зміни в середньому шкільництві, то цю справу не доручено навіть міністерству освіти СРСР, а видано закон за підписом ЦК КПРС та ради міністрів СРСР. І в цьому, здавалося б, не дуже важливому законі передбачено навіть такий деталь, як спеціальний поділ груп з 25 учнів на дві для вивчення російської мови в національних республіках та областях. З цього закону, справді, ясно навіть „курці”, чого хоче „начальство”: якщо воно, може, на даному етапі й не хоче ліквідації національних мов, то вже, напевно, хоче, щоб „націонали” були двомовні. А двомовність — це тільки переходовий етап до одномовности, тобто в умовах Радянського Союзу — до остаточної русифікації.

Коли тепер повернутися до питання про запровадження української мови на Україні в усіх сферах життя, як про це говорено ще на київській конференції 1963 р., то не можна не звернути уваги на те, що це питання партія чомусь передає на обговорення письменникам та мовознавцям, а не вирішує сама та не доручає органам державної влади здійснювати це порядком державного законодавства. Враження таке, що вона (в даному разі українська партійна організація) ніби ховається за спину інтелігенції, ховається, щоб у разі чого... зробити ту інтелігенцію відповідальною за такий „націоналізм”.

Правда, Олесь Гончар невіразно натякнув на те, що „маємо його (скарб-мову — В. Ч.) оберігати, в тому числі й державними заходами”. Але це сказано ніби між іншим, про якісь такі державні заходи й досі нічого не чути, а на післяз’їздових зустрічах делегатів з громадськістю взагалі про такі розмови немає навіть згадок, як про це свідчать дописи в „Літературній Україні”.

Нарешті постає таке питання: так не вже ж ніякої користі не буде з тих розмов про любов до української мови, що були на з’їзді? з того нового, що справді, як я це відзначив, пролунало з трибуни з’їзду? Користь, безперечно, буде. Вона виявиться в тих конкретних завданнях українського культуротворення, що я їх відніс напочатку до другої групи даних.

От, наприклад, на з’їзді багато й наполегливо говорено про потребу налагодження перекладів з інших мов та організацію спеціального видавництва для цього. Перекладати мають і класиків всесвітньої літератури, і науково-технічні праці, і все те, що потрібне для повного обслуговування студентів і наукових працівників. Про це говорив Гончар, Полторацький і інші. Говорено про поліпшення української кінопродукції, про театр (Гончар говорив про потребу створення другого укр. театру в Києві) — і це треба привітати. Можливо, що буде поліпшене викладання української мови в школі, — і це добре. Гончар говорив про потребу реабілітувати тих письменників, які досі були під забороною. „Пора б уже видати й Кулішеву „Чорну раду” після затьожної й нічим не поясненої мовчанки”. „Нам треба знати і Лорку, і Антонича, і Елюара, не повинен бути обійденим ні Бунін, ні Винниченко”... Не згадано ще М. Хвильового. Очевидячки, Москва не прощає навіть комуністам, якщо вони скажуть: „Росія самостійна? Самостійна! Ну, і ми самостійні”. Але й реабілітація Куліша та Винниченка — це вже, як на тамтешні умови, великий здобуток.

Тільки ж і найбільші досягнення в цій царині не виведуть української мови з тієї групи мов (за класифікацією журналу „Вопросы языкознания”), до якої вона досі належала, групи з обмеженою перспективою розвитку, мови тільки преси, письменства й початкової школи. Вона й надалі може залишитись, як писав в одній своїй поезії Д. Павличко, „в запиленому томі, у тій незамкненій страшній тюрмі”, а не матиме найголовнішої функції — державної в повному розумінні цього слова, ділової, господарської, розмовно-побутової в місті і в житті інтелігенції... Оце тепер проблема!

Але боротьба триває... Можна, либонь, сподіватись, що будуть якісь „державні заходи”, як на це натякнув Олесь Гончар. А втім, хто-зна: „натякнув” же не Шелест, а тільки Гончар...

«БУНТ» КАНАДСЬКИХ КОМУНІСТІВ

Хоч як би ми не ставились до т. зв. „прогресивних” українців у вільному світі, але факт, що їх стурбувало сучасне становище українського народу в т. зв. „Радянському Союзі”, вартій всякої уваги з боку українських патріотів. Люди, які в ім'я комунізму порвали були зв'язки з своїм етнічним середовищем та жили під зневажливою прозивкою „прогресистів”, які півсторіччя мовчали про злочини Москви супроти їхнього народу на Україні й писали явну брехню в своїх публікаціях, за зразками казенних брехень, притаманних усій забріханій системі російського комунізму, — ці люди не змогли більше мовчати й брехати. Я, власне, маю на увазі канадських комуністів, які нещодавно висилали спеціальну делегацію з метою „розвідати й обговорити політику та досвід комуністичної партії та уряду України з національного питання”,¹⁾ а та делегація, повернувшись, опублікувала в торонтській газеті „Життя і слово” (за січень 1968 р.) чималий розміром і змістовний „Звіт”.

А примусили їх, у даному разі лідерів, настрої їхніх „мас”, „тенденції, які виявляються в таких заввагах, як от: „Якщо питання української мови не буде розв'язане в Радянському Союзі, то нема майбутности для наших організацій у Канаді”. Відіграли, мабуть, у цьому ролю випадок з „прогресистом” Михайлюком, що репатріювавшись із Аргентини на Україну і проживши там 10 років, мусів знов тікати на чужину, та досвід канадського комуніста Івана Коляски, який придивився до „радянської” дійсності зблизька, проживши на Україні два роки, і тепер написав книжку про цинічну русифікацію українського народу. Інакше сказавши, денаціоналізаційна політика Москви супроти українського народу вибиває ґрунт із-під їхніх ніг, момент, який хоч кого може стурбувати. А втім, не можна заперечувати в цій їхній дії й певних патріотичних мотивів, як це ми побачимо в процесі розгляду їхнього „Звіту”. Можна навіть сказати, що ця подія почасти нагадує бунт КПЗУ на чолі з Максимовичем проти „кліки Кагановича” і її солідарність із О. Шумським, дарма

1) Я дещо виправляю в мові цього дуже незграбного перекладу з англійської мови, але не змінюю змісту, хоч у цьому тексті є місця, що їх навіть трудно зрозуміти.

що вони, канадські комуністи, й не пішли на цілковитий розрив із Москвою. Крім того, вони, либонь, свідомі того, що не керівники в Києві, особливо не П. Шелест, винні в злигоднях українського народу, а централістична Москва, яка тримає Київ у мертвому похваті. Тим то в „Звіті” київських керівників названо „чудовими людьми” та тенденційно, із щирого бажання бачити УРСР суверенною, підкреслено „політику українського уряду, українського народу і його великої комуністичної партії”. Самі ці вислови неможливі в тамтешніх текстах, та вони й не відповідають дійсності, бож усі знають, що ніякої, навіть „малої”, а не тільки „великої” української комуністичної партії немає, а є тільки філія всесоюзної, тобто російської партії, а який же то український уряд, коли він уже, на п'ятдесятому році після революції, майже не має національних міністерств, бо й останнє таке міністерство — міністерство освіти перетворено на союзно-республіканське!

Проте делегація увесь час, „обстежувавши” цю республіку, удавала, що має справу із справжнім урядом, із справжньою українською комуністичною партією, і тільки раз, ніби між іншим покликала на московського керівника — Суслова. Свою роботу делегація поділила на два види: а) „розвідування й дискусії на найвищому рівні з метою довідатися про офіційну політику партії й уряду щодо національного питання та про способи її здійснення” і б) „подорожування по країні, відвідування міст і сіл, промислових підприємств, освітніх інституцій, колгоспів, а також вивчення стану української культури, як вона виявляється в житті українського народу”. Під час цієї роботи вони спостерігали, запитували, сперечалися і взагалі намагалися поставитися критично до „радянської” дійсности. Але їхня залежність від комуністичної доктрини та віра в те, що соціалізм не міг не принести „прекрасній Україні” матеріального й духового багатства, призвели до наявности в їхньому „Звіті” перебільшено-оптимістичного освітлення процесів, повторення того, що його можна почути з київського радіо чи прочитати в казенних звітах київських газет. Це особливо переважає в оцінках економічно-господарських „досягнень”. Як і офіційні казенні інформатори, вони також усе порівнюють із часами царської Росії, коли, мовляв, було менше фабрик та заводів, а „дві третини” землі належало великим землевласникам... Алеж у кожного, хто це чує, виникає питання: чи й без більшовицької революції в Росії, особливо демократичній під тиском життя за 50 років там таки нічого й не змінилося б? А тим більше, якби Україна проіснувала 50 років як самостійна демократична держава, яка не повинна була оплачувати „освоєння” Сибіру

„неісходимого” та крижаной Півночі! Коли мова йде у „Звіті” про землю та тих, хто працює на ній, тобто про колгоспників, то не може не виникнути сумнів, чи велика кількість тракторів та тонни хемічного добрива роблять щасливими цих державних кріпаків, яких більшовики прикріпили до землі за прикладом царя Бориса Годунова (в Московській державі) та Катерини II (на Україні). Страшне рабське становище цих безпаспортних паріїв показав уже навіть радянський письменник Олесь Гончар у своєму останньому романі „Собор” („Вітчизна”, ч. 1 за 1968 р.), де він пише й про „копійчані трудовні”, але автори „Звіту” удали, що нічого такого не побачили, і пишуть, що „прибутки селян збільшилися у кілька разів”, а всі колгоспи, в яких вони побували, показали їм „надзвичайно цікавими”. Так само по-казенному звучить їхній звіт, коли вони пишуть: „Українська нація після вікового зноблення остаточно здобула свою єдність і суверенітет та всі можливості для розвитку життєздатної і квітучої культури. Це стало можливим завдяки Жовтневій революції”. Тут знову вони порівнюють з часами царської Росії, а не із здобутками тих самостійних держав, що вирвалися були з-під царської кормиги — Литви, Латвії, Естонії, не кажучи вже про Польщу, які за 20 років самостійного життя зміцніли національно, очистили свої міста від русифікаційного намулу, зробивши їх центрами своїх національних культур. Тільки за 20 років! Колись М. Скрипник умів порівнювати саме з цими державами, а от канадські комуністи на це не здобулись навіть тепер, коли русифікаційний намул заливає вже й західні українські землі, які в конституційній Австрії були притулком для акумуляції всеукраїнських культурних вартостей.

Не здобулись вони й на те, щоб хоч згадати ті постійні кровопуски, що їх імперіялістична Москва робила українському народові на протязі 50 років, — згадали вони тільки останнє, сказати б, „ювілейне” запроторення найактивнішої, вже „радянської” української молоді в табори примусової праці. А яку ж „єдність” здобув український нарід, коли до УРСР не присьдано навіть сумежних з нею українських земель, де живуть мільйони українців, записаних під час останніх двох переписів росіянами? А втім, це вже фігурує в „Звіті”, хоч і не в прямій поставі питання, а як нагадування про потребу допущення там українських шкіл, аналогічно до наявності російських шкіл на Україні. Але, взагалі сказавши, в їхньому „Звіті” є таки чимало таких критичних запитань та завваг, і серед них є такі, що їх могли поставити тільки чужоземні організовані комуністи, і цією критичною час-

тиною робота канадської комуністичної делегації й корисна для справи визволення українського народу.

В процесі обстеження найбільше уваги приділяла делегація питанню вживання української мови в державно-політичному, в громадському та в шкільному житті. „Ми присвячуємо велику частину цього звіту справі освіти і викладовій мові, — читаємо в „Звіті”. — бо делегація вважала їх головними питаннями”. Розмовляючи на цю тему, делегація почувла від високопоставлених осіб підтвердження того, що про нього ми лише приблизно здогадувалися на підставі опублікованих розмов про українську мову на V з’їзді письменників, — про свідоме плянування, очевидячки, з ініціативи Хрущова, злиття української й білоруської мов із російською. „Це правда, — сказав М. Бажан, — що були розмови про те, що всі слов’янські мови мають злитися з російською за короткий час”. Але цю тенденцію нібито засудив Жовтневий пленум ЦК КПРС (1966 рік? — В. Ч.), і тепер нібито можна вже боротися не тільки з українським націоналізмом, а й з російським шовінізмом. Як звучала ця постанова пленуму ЦК КПРС, у „Звіті” не згадано, і мені особисто вона невідома, але наведені в „Звіті” розмови з іншими керівними особами, як і факти з життя, коли оборонців української мови засуджено як ворогів держави, а русифікатори почувають себе панамі становища, свідчать про те, що це була якась дуже невизначена постанова. Дуже енергійно висловився П. Шелест. „Так, деякі товариші деколи висловлювали помилкові думки про те, що вони називають злиттям мов, але тільки дурень може гадати, що російська мова стане панівною на Україні”. Проте в його мові не згадано ніяких практичних заходів щодо усунення російської мови з високих шкіл, з фабрик і заводів та запровадження на її місце української мови. У 20-их роках були постанови ЦК КП(б)У про українізацію міст. М. Скрипник здійснював це з усієї сили своєї влади, а в Шелеста про це ані словечка. „Віру” в те, що на Україні слід говорити по-українському висловив ще голова Державної плянкової комісії, не заперечував цього й міністр Даденков, той Даденков, що на нього, як затискувача української мови у високих школах, скаржився П. Караванський, який за це й пішов удруге до в’язниці, тимчасом як Даденков і далі спокійно собі сидить у міністерському фотелі. Записано в „Звіті” ще й інші такі „побожні” побажання.

Але вже в іншому, можна сказати навіть зловісному світі постала ця справа, коли делегати обговорювали її з безпосередніми здійснювачами мовної політики комуністичної партії — з міністром освіти П. Удовиченком, з секретарем ЦК в

ідеологічних справах Скабою, та з віце-президентом Академії наук УРСР І. Білодідом. Про всіх цих керівників можна сміливо сказати, що вони не так інформували канадських делегатів про стан українського мововжитку та української культури, як обороняли русифікацію України. А Білодід просував цю тенденцію під соусом науковости та життєвої неминучости.

Міністр освіти П. Удовиченко почав з того, що, мовляв, „до Жовтня не було ні однієї державної школи на Україні, в якій навчання провадилось би українською мовою”, „не було ні однієї державної школи, яка включала б у навчальний план українську мову як обов'язковий предмет”, тобто він, поперше, знов таки порівнював „радянські” досягнення з україножерною політикою царської Росії, а не з національною політикою тих держав, у яких даний нарід був господарем своєї долі, — Польщі й інших, а подруге — він тенденційно замовчав факт, що в частині України — в Галичині і Буковині за австрійської влади були державні українські школи, як також і університетські катедри. Поінформувавши про велику кількість українських шкіл, що нібито відсотково перевищують відсоток українців на Україні, він зразу ж захопився додати, що „відбиваючи вільний вибір батьків, влада мусіла відкрити 4,800 російських шкіл, 73 угорських і 2 польські”. Та й це, мовляв, природна річ, бо „багато з тих людей живе в давнонаселених національних громадах”. Але при цьому він не згадав і не пояснив того, що кількість росіян на Україні за останні 30 років збільшилася з 9% до 16%, що у Львові, де їх не було до приєднання зовсім, їх уже 40%, а російських шкіл у цьому місті відсотково ще й більше. Отож у делегатів і склалося враження, що міністр забуває їм баки. „Багато з інформацій, одержаних прямо від міністра освіти, — написано в „Звіті”, — були такі відмінні від того, про що знали в Канаді, що делегація мусіла критично перевірити статистичні дані і пляни шкільного навчання”. А коли делегація запитала, якою мовою навчають у технічних школах, то міністр зовсім уже забрехався: спочатку сказав був, що „основною мовою є українська”, а потім поспішив додати, що треба відрізнити технічні школи від технічних інститутів, які здебільшого мають всесоюзне значення і тому навчання в них мусить провадитись російською мовою. Цю останню проблему М. Скрипник, як відомо, розв'язував інакше. Коли Москва, готуючись уже до ліквідації українізації, надіслала на Україну комісію всесоюзного комісаріату робітничо-селянської інспекції на чолі з вірменином Азатяном, який виступив на оборону „великої російської нації і російської мови”, Скри-

пник сказав на II конференції ЦК КП(б)У 13 квітня 1929 р. так: „У нас уже є нацменівські ВИШ-і, а в Росії ні одного... Гірничі інститути є в Ленінграді, в Москві, а тепер хочуть дезукраїнізувати ще й сталінський” (у м. Сталіно — В. Ч.). Інакше сказавши, делегація довідалась, що на Україні тепер немає ні однієї технічної високої школи з українською викладавкою мовою.

Коли делегати, покликуючись на „демократичне право” батьків вибирати мову навчання для своїх дітей, запитали, чому немає українських шкіл у Москві або в Казахстані, то міністр, не моргнувши й оком, сказав: „У Москві українці не домагаються українських шкіл, у Львові росіяни домагаються російських шкіл”.²⁾ А як делегація звернула його увагу на те, що в Києві люди говорять переважно по-російському і через те складається враження, що російська мова є привілейованою мовою, то він пояснив це мішаним складом населення міста, можливо, мовляв, що половина його — не українці, які може, тимчасово перебувають у Києві (делегатія здобула пізніше інформацію в Державній плановій комісії, що з таких переїжджиків 80% залишаються на новому місці) і через те не потребують української мови. А чому друга половина населення — українці також говорять по-російському, міністр не пояснив.³⁾ Продовженням усієї казуїстичної плутанини були інформації, дані делегації про видавання українських підручників, книжок взагалі та журналів. Адже їм ніхто не сказав про те, що обласні видавництва — харківське, дніпропетровське, донецьке, кримське й одеське — видають переважно російські книжки, що Україна просто тоне в морі книжок, газет та журналів, надсиланих з Російської федерації. А в Спілці письменників їм просто збрехали, що всі шість літературних журналів Спілки виходять українською мовою, — насправді в Києві виходить російський журнал „Радуга”, в Донецькому — двомовний „Донбас”, в Одесі двомовний „Горизонт”. (Між іншим, у великому промисловому й культурному центрі Степової України — в Дніпропетровському, де в 20-их роках виходив літературний журнал „Зоря”, тепер

2) Не маючи змоги „полемізувати” тут з міністром, я можу тепер відіслати читача до статті С. Караванського „Про одну політичну помилку”, видруковану в збірнику „Лихо з розуму”, Париж, 1967 р. У цьому ж виданні, на стор. 330, є згадка про в'язнів „Дубровлагу”, групу українських інтелігентів м. Караганди — Ю. Долшнього й інших, „приводом для оскарження яких був факт, що вони домагалися відкрити для їхніх дітей українську школу”.

3) Добре пояснення цього нібито парадоксального явища можна знайти в сатиричному вірші невідомого автора „Забуйте українську мову, кредо запеклого інтернаціоналіста”, що був опублікований у нашій пресі.

такого журналу немає, і на всю Лівобережну Україну виходить тепер тільки один чисто український журнал — харківський „Прапор”). Їм показали навіть автора, який пояснив, чому він свої наукові праці пише по-російському: щоб, мовляв, мати більше читачів. Виходить, що такі автори використовують державні фонди України для того, щоб обслуговувати всесоюзного читача! А головне, що ці автори прямо в присутності керівників республіки не бояться отак зневажати український нарід і його мову. Чи відважився б там хтось сказати, що він не хоче, щоб його праця виходила нерідною мовою?

Уся ця плутана „інформація” була, очевидно „випромінюванням” секретаря ЦК в ідеологічних справах — А. Скаби. Він же сам найщиріше боронив русифікацію своєї батьківщини, являючи собою тип найогиднішого перевертня, який з усіх сил пнувся, щоб догодити Москві. Він прямо сказав делегації, „що важливим є те, що техніка розвивається, а не мова, якою підручники видаються”, що „його не турбує, якою мовою — російською чи українською написи в бурштинській електростанції, — хай навіть більшість російською мовою”. На Скабу, мабуть, орієнтувався й академік І. Білодід, підвівши псевдонаукову базу під „теорію” русифікації, дарма що його „теорія двомовності” й не фігурувала в розмові з делегацією. Він привів на зустріч із делегатами ще й якихось професорів, не названих на прізвища, які як побачимо далі, були в цій розмові його підбрехачами. Зважаючи на його високе „учене” становище, делегати просто засипали його питаннями, і він не міг зразу на них відповісти: мусів, очевидно, спочатку подумати. А питали його про злиття мов, про те, що от, мовляв, у конституції Грузинської республіки зазначено, що грузинська мова державна, чому ж цього потрібного положення немає в конституції УРСР, чому посольство СРСР у Вашингтоні проголосило, що державною мовою в Радянському Союзі є російська, чому делегати Верховної Ради УРСР говорять між собою по-російському, чи визначено становище російської мови в межах партії. А всі ці питання, як пояснили делегати, не зв'язані з їхніми особистими вподобаннями, а є потребою з'ясувати статус української мови й народу в сім'ї радянських народів...

І. Білодід відповів на всі ці питання разом або, інакше сказавши, на деякі відповів, а деякі проминув, замовчав. Відрекомендувавши себе як українського мовознавця („я викладав українську мову і допомагав її розвиткові 24 роки”), він обминув питання про злиття мов (мовляв, той делегат, що запитував, не дав конкретного прикладу), а натомість повто-

рив сказане на початку розмови, що українська мова „процвітає”, як і „всі національні мови в Радянському Союзі”. „Але коли ми кажемо, що національні мови процвітають, — похопився він додати, — то це ніяк не суперечить фактові, що одночасно збільшується вживання російської мови”. От бачите, яка наука в Білодіда: і національні мови „процвітають”, і російська приходить на їхнє місце! А він же ще й сказав, що „це природний, спонтанний процес життя!” Чи це не пряме, ба й цинічне виправдування русифікації? А наукове соціологічне мовознавство каже, що в єдиному суспільстві (в даному разі в республіці) загально вживаною мовою може бути тільки одна якась мова, а та мова, що не може бути загально вживаною, не може й „процвітати”. Загально вживаною мовою в такому єдиному суспільстві звичайно стає мова влади, мова панівної народности, а двомовність народу на його території — це ознака його поневолення. Крім того двомовність — це тільки переходовий етап до одномовності — до засвоєння мови панівної народности (див. про це в моїй книзі „Де-що про мову”, Нью-Йорк, 1959). А що справжньою мовою влади на Україні на протязі всього п'ятдесятиріччя була російська, це всякому ясно. Навіть для українізаційного десятиріччя (1923 - 1933 роки) показовим у цьому розумінні були не зусилля О. Шумського, М. Скрипника та інших щирих українізаторів, а такий, здавалося б, дрібний, дуже навіть дрібний факт, як те, що хоч голова Раднаркому Панас Любченко і говорив переважно по-українському, але його особисті охоронці, агенти ДПУ, „формально” йому підлеглі, говорили тільки по-російському (знаю це із спогадів одного нашого громадянина, який у службовій своїй роботі стикався з цим явищем). Це можна вважати символічним явищем: Любченко в даному разі був тільки ляльковим головою уряду, тим часом як агенти ДПУ були провідниками імперіалістичної влади Москви. Ще більше таких „символів” зафіксовано тепер, у „клопотаннях” та „заявах” сучасних в'язнів мордовських таборів: члени міліції, співробітники КДБ, прокурори й судді в їхніх текстах говорять по-російському. А звідси й ота російська мова в устах депутатів Верховної Ради, які, звичайно, не є справжніми депутатами-законодавцями, це зумовило й мовлення обивателів у місті і взагалі зробило привілейованою російську мову в цій за назвою „українській республіці”. Тільки в такому фактично імперіалістичному розумінні усе це є, справді, „природним”, спонтанним процесом життя”. Якби гітлерівська окупація затрималася була на Україні на довший час, то таким „природним, спонтанним процесом життя” було б німецьке мовлення. Звичайно, має в цьому розу-

мінні вагу й те, що всі, хто не визнає цього „авторитету” російської мови, як правило потрапляють у мордовські табори.

У розмові на цю тему на допомогу Білодідові вихопився один якийсь професор-підбрехач, не названий, кажу, на прізвище, але, очевидно, з тих, що лізуть поперед батька в пекло, інакше сказавши, підлабузнюються вже до Білодіда як владущої особи серед професури, керівника Інституту мовознавства й віце-президента Академії Наук УРСР. Цей професор нагадав про Ленінову науку, згідно з якою нібито українська мова не може бути державною мовою на Україні, бо, мовляв, у Радянському Союзі взагалі не може бути державних мов. І додав: „Ми йдемо за порадою Леніна”. А Білодід підтвердив: „Російська мова не має привілеїв, а коли її вживає українець, то тому, що вважає її вигідною” (ми вже бачили, чому вона вигідна). Як побачимо далі, ці „наукові” аргументи І. Білодіда та його підбрехача не переконали членів канадської делегації, дарма що вони, мабуть, люди не дуже вчені. А вони ж іще, либонь, і не читали відповідної статті В. Леніна про мову в державі, бо тоді б вони рішучіше за протестували проти цього фальшування теорії навіть їхнього комуністичного проводиря. Справа в тому, що в своїй статті „Чи потрібна обов’язкова державна мова?”, яка вперше була надрукована 18 січня 1914 р. в газеті „Пролетарская правда”, Ленін, полемізуючи з лібералами про мовні відносини в російській імперії, писав так: „Що значить обов’язкова державна мова? Це значить практично, що мова великоросів, що складають меншість населення Росії, накидається решті народностей Росії. В кожній школі навчання державної мови повинно бути обов’язковим. Всі офіційні діловодства обов’язково повинні провадитись державною мовою, а не мовою місцевої людности”. І далі: „Російські марксистки кажуть, що потрібна: відсутність (підкреслення Ленінове — В. Ч.) обов’язкової державної мови, при забезпеченні людности шкіл із навчанням усіма місцевими мовами”. А що СРСР — це фактично та сама російська імперія, тільки з іншою назвою, то й ця теорія В. Леніна цілком надається для застосування її в дійсності, тобто залишення російської мови як обов’язкової для властивої Росії, а в національних республіках такими обов’язковими мовами мали б бути „місцеві (мовляв Ленін) мови”. Усякому ж ясно, що в організованому суспільстві не може бути такого мовного хаосу, як тепер на Україні, коли влада, з одного боку, нібито визнає українську мову, а з другого — переслідує тих, хто цим запевненням влади вірить, бо мовою цієї влади фактично є російська мова.

Таку саму „науковість” виявив І. Білодід і в питанні про

русифікацію самої української мови, тобто засмічення її русицизмами. „Пам’ятайте, товариші, — сказав він, мабуть, з виразом невинного лгнати, — що до української мови ввійшло багато російських слів, російська мова також запозичила багато українських слів. І це сталося не внаслідок якоїсь постанови, а під впливом життя. Мови не розвиваються за планом. Помилка Сталіна була в тім, що він думав, що мовний розвиток можна запланувати наперед”. У цьому псевдонауковому висловлюванні що ні слово, то й брехня, твердження неможливі в науковому мовознавстві. Насамперед не відповідає дійсності те, що в російській і українській мовах наявні рівновартні запозичення. Якщо росіяни й уживають якесь там „хлопкороб” чи „цілина”, то це крапля в порівнянні з тими сотнями, коли не більше русицизмів, що їх силоміць накинута українській мові, починаючи з 30-их років, примушено вживати їх замість українських слів. Адже сам Білодід і досі не відважується навіть згадувати академічного словника, укладеного в 20-их роках, з цієї ж причини забраковано зо три десятки термінологічних словників з того ж таки періоду, М. Рильський у своїх статтях з кінця 50-их років згадує списки заборонених українських слів, замість яких треба вживати таких русицизмів, як „льотчик”, „глава” (уряду), „здравниця”, „смысл” тощо. А людей, які відважувались чинити опір цьому спотворюванню української мови, перетворювання її на гидкий „суржик”, обвинувачували в „буржуазному націоналізмі”! Дехто з тих, що взяли участь у чищенні української мови шістдесяти роками, дописували в цій справі до „Літературної України”, уже опинилися в мордовських таборах. Чи це спонтанний закон життя? І критика Сталіна тут ні до чого, бо як побачимо, втручання в мовні процеси цілком можливі, і сам Білодід це здійснює, коли перешкоджає очищати нашу мову від русифікаційного намулу. З таких же русифікаційних позицій збув він питання про асиміляцію на Україні, згадавши ні з цього, ні з того нібито безсумнівний факт, що російська мова поряд з англійською стала вже другою світовою мовою: це також, мовляв, „виплід життя”. А як його запитали, чого так багато росіян приїжджає на Україну і в ній затримується, то він викрутився тим, що сказав: „Зверніть увагу на те, хто куди їде і хто посідає важливі становища”. Якщо він мав на увазі Брежнєва, Підгорного, Гречка й інших українців, що тепер керують всім СРСР, то цим він наслідував Михайла з „Москаля-чарівника” І. Котляревського, який (Михайло) пишався тим, що „наші є і в обох столицях, і в сенаті, і в міністерствах”. Але це ніякий аргумент: вони на службі в імперії і, як такі, мо-

жуть більше шкодити Україні, ніж це робили б самі росіяни. Ініціатором останнього зруйнування Запорозької Січі був „малоросіянин” князь Безбородько, канцлер Катерини II. Але найімовірніше, що він (Білодід би то) хотів сказати, що з Росії приїжджають на Україну незамінні фахівці, без яких не можна обійтися. Так чому ж тоді у Львові, як нам відомо з тамтешніх джерел, навіть двірники походять з Сибіру, в той час як справжні українські фахівці, геологи тощо шукають скарбів аж десь у Бурятії? Сказав Білодід також, що, мовляв, у нас не може бути такого закону, що забороняв би людям переїздити з однієї республіки в іншу. Такого закону, може, й не треба, а треба тільки зробити українську мову обов'язковою державною мовою, вона й може тоді стати бар'єром супроти навали чужинців, які загрожують асиміляцією українському народові. Як же хто зможе пошанувати національну гідність українського народу, вивчить його мову, то „будь ласка, хай собі працює й на Україні. У нас були письменники та діячі й з росіян.

Отаким себе показав перед канадськими комуністами академік І. Білодід! Недаремно й автор отого анонімного вірша „Забувайте українську мову” присвятив йому ось ці рядки:

Скільки нас крокує в цих колонах!
Ми — свідомі, ми — не примітивні!
Правда, в тридцятьох ще мільйонів
Ця свідомість, видно, не на рівні . . .
Білодід навчив би ідіотів!
І вони б тоді гукнули дружно:
— Українська мова? Ми не протів,
Тільки більше нам єї не нужно.
І ревула б мільйонова маса:
— Щоб настало в нас життя казкове,
Громадяни, не гайнуймо часу,
Забуваймо українську мову!

Як же, кінець-кінцем, поставилася до всього отого офіційного й „наукового” дурисвіту канадська комуністична делегація? Об'єктивно сказавши, чималою мірою критично. Підсумувавши в кінцевих розділах те, що їм сказано, вони потім, у розділі „Деякі висновки” дали свою оцінку, яку, разом із самим фактом надіслання цієї делегації, справді можна розглядати як певного роду „бунт” проти Москви. Вони передусім сконстатували „різницю в розумінні й підході до питання про мову на різних рівнях партійної організації і серед різних провідних товаришів, хоч усі вони й думають, що погоджуються з ленінською національною політикою”. Далі вони відзначили „випадки прогалин між проголошеною політикою і

практикою”. Вони не зовсім згодні з тим загальним твердженням, що національне питання на Україні розв'язане успішно на основі Ленінової теорії, що нібито немає ніякого тиску щодо мов і що нібито найголовніше те, що радянські народи об'єднані спільною метою для будівництва комунізму. Вони засудили думку міністра освіти й Скаби про те, що мова в підручниках ваги не має, аби, мовляв, лиш техніка розвивалась та комунізм будувався. Це, на їхню думку, перекручене розуміння національного питання, хоч їх і заспокоїла заява П. Шелеста, як першого секретаря ЦК КПУ і члена Політбюро КПРС, про те, що „розвиток комуністичного суспільства мусить дозволяти найповніший і найвільніший економічний і культурний розвиток кожної нації”. Вони із задоволенням зачитували Шелестові слова, сказані на V з'їзді письменників про українську мову. Вони дали нам зрозуміти, чому те, що говорено на цьому з'їзді про українську мову, зразу ж після з'їзду приглушено, а Білодід міг навіть зігнорувати це в своєму журналі „Мовознавство”: до цього призвели різниці в ставленні до цих розмов, а Скаба навіть сказав, що це хтось із керівних діячів Спілки (натяк, мабуть, на Олеса Гончара) хотів здійснити свою національну політику.

Позицію Скаби вони виразно засудили. Не схвалили вони й того, що коли мова йде про виправлення попередніх перекручень (а вони, на їхню думку, були), — перекручень подвійного характеру — мовного нігілізму й великодержавного шовінізму, то „більшість товаришів . . . про це не говорять”. Сконстатували певні досяги в видаванні книжок, словників, зокрема української енциклопедії тощо, вони, проте, вважають, що це позитивне просувається „неоднорідно”. Потрібне, на їхню думку, „сильніше керівництво з боку урядових і партійних установ і більше послідовної ідеологічної праці в боротьбі з залишками шкідливих понять та практик”. У зв'язку з тим, що їм казано про випадки буржуазного націоналізму серед письменників та студентів, вони заявили, що їм не дано переконливих доказів на це, бо інколи тавровано як буржуазний націоналізм домагання більшого вживання української мови в громадських установах. Взагалі, вони кажуть, що „буржуазний націоналізм не був визначений”. Не знайшли вони переконливих доказів у справі засудження письменників, не схвалили вони і практики закритих судів. Хоч вони визнали, що російська мова може бути вживана в підприємствах всесоюзного характеру, як от транспорт, комунікація, туризм, але це не значить, що на залізничних станціях написи мусять бути тільки російські, списки страв на станціях тільки російською, англійською, французькою і німецькою мовами,

але без найменшого натяку на місцеву — українську. Гіди „Інтуриста” не обов’язково на Україні повинні звертатись до туристів по-російському, — навпаки, мусить бути перевага за українською мовою. У питанні про інтернаціоналізм вони зазначили, що „в деяких українських товаришів” (натяк на Скабу) це виявляється як перебільшене підкреслювання залежності від росіян, тимчасом як, мовляв, „справжній інтернаціоналізм може розвиватися тільки на базі найвільнішого розвитку кожної нації”. Засудили вони висловлювання міністра освіти щодо українських шкіл поза межами УРСР і порівняли це з такими розмовами про гадане небажання жидів мати свою пресу, а тимчасом тепер є нові жидівські письменники, розвиток культури тощо. Вони не з’ясували, від кого залежить вирішення питання про українську мову в інших республіках, від Києва чи від Москви, або, може, й від обох інстанцій, але підкреслили, що це питання мусить бути розв’язане. Полемізуючи з думкою Скаби та Білодіда про те, що ніхто не може примушувати людей говорити тією чи тією мовою, вони підкреслили, що „людей треба заохочувати говорити українською, сприяти цьому і розвивати її в усіх ділянках життя на Україні... треба створити клімат для її найвільнішого розвитку”.

Як бачимо, це, справді, дуже корисна для українського народу критика національно-мовної політики в СРСР. Особлива її користь походить ще й від того, що критикують комуністи, ті люди, що досі так по-рабському замовчували всі неподобства „радянської” дійсності. Можна навіть сказати, що вони цілком солідаризуються з тими протестантами, українськими письменниками й журналістами, що їх так жорстоко позасуджувано в закритих судах. У деяких місцях свого „Звіту” делегація натякає на те, що вона своєю роботою допомогла в розв’язанні заторкуваних у розмовах справ, що вона одержала запевнення з боку керівних осіб, що хибі будуть ліквідовані. Є чутка (про це пише редактор журналу „Нові дні” П. Волиняк, число за лютий 1968 р.), що делегація подала якийсь меморандум у цій справі. Можна припускати, що недавнє звільнення Скаби з посту ідеологічного керівника КПУ сталося наслідком заходів делегації. Правда, це покарання може бути й таке, як у байці Л. Глібова „Щука”: „Послухали лисичку і щуку кинули у річку”. Його ж настановлено директором Інституту історії Академії Наук УРСР, де він матиме великі можливості для своєї шкідницької роботи.

Слід відзначити, як інформативно-важливу їхню „домовленість” про те, що „поняття про дві рідні мови науково помилкове”, що „злиття мов” також хибне поняття і дещо інше.

Має певне значення й те, що канадські комуністи вирішили цей „Звіт” опублікувати до загального відому, передати його на розгляд української громади взагалі з обговоренням його на мітингах, у пресі тощо. І це треба відповідно оцінити.

Наприкінці свого „Звіту” вони спробували застосувати висновки з України до канадської дійсності, оскільки й у Канаді є проблема національно-мовних відносин.

ВЕЛИКИЙ УЧИНОК СИНА СВОЇХ БАТЬКІВ І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Про книжку:
“EDUCATION IN SOVIET UKRAINE”
by JOHN KOLASKY, Toronto 1968

Хоч Іван Коляський¹⁾ народився в Канаді, але він завжди, як про це сам пише в передмові до своєї книжки, цікавився країною своїх батьків — Україною, а написавши оцю книжку, він виявив себе гідним сином і своїх батьків, і українського народу. Як побачимо далі, те, що він учинив за сучасних терористичних умов на Україні, збираючи матеріал до цієї книжки, — справді, великий патріотичний учинок.

У своїй передмові І. Коляський пише, що внаслідок читання пропагандивної літератури в нього склалося було уявлення про „Радянську Україну” як про вільну республіку з вільним розвитком її мови, культури й звичаїв. І він багато років мріяв про те, щоб туди поїхати і побачити все на власні очі. Така нагода трапилася йому в 1963 році: як учитель з фаху, він мав підвищити свою кваліфікацію в Київському державному університеті, вивчити „радянську” освітню систему. Але та жива Україна, яку він побачив, справила на нього таке враження, що від його мрій не залишилося й сліду. „Удар правди був такий приголомшливий і болючий, — пише він, — що це межувало з хворобою” (стор. XII). Збагнувши імперіялістично-московську суть СРСР, він узяв збирати відповідні матеріяли і тасмними шляхами пересилати їх до Канади. Це він робив на протязі двох років, а повернувшись до країни свого народження, написав книжку, яка не тільки стала поряд із тими сенсаційними матеріялами, що останнім часом продерлися крізь залізну завісу, такими, як книга В. Чорновола „Лихо з розуму” тощо, а й перевищила їх своїм багатющим матеріялом та глибокою аналізою „радянської” дійсності. Можна навіть сказати, що такої праці досі в нас не було ні українською, ні чужими мовами, не було такої пристрасної аж до болю оборони поневоленого українського народу, — пристрасної, але обіпертої на фактах та залізній незаперечній логіці. Вагу цієї оборони збільшує ще й те, що це

1) Чомусь у нашій пресі прізвище “Kolasky” передають в іменниковій формі „Коляска”, тимчасом як це виразна прикметникова форма на „ський”, тим то я й уживаю її в цій статті.

сталось внаслідок прозріння людини, яка 30 років ходила в шорах комуністичної „дисципліни”, керованої з Москви, яка була запаморочена „ідеями” фальшивого московського інтернаціоналізму та брехливою пропагандою. У цьому розумінні попередницею книжки І. Коляського була, може, тільки книжка С. Мазлаха та В. Шахрая (властиво, як тепер це стало відомо, самого Шахрая) „До хвили”, видана 1919 р. в Саратові, але І. Коляський, мабуть, цієї праці не знав, бо ні разу її не згадує.²⁾

Ідею своєї праці І. Коляський висловив у присвяті „кожній нації і кожній національній меншості, що борються за збереження своєї мови, культури та національної гідности” (стор. VI). Як бачимо, він написав свою працю, керуючись ідеєю вселюдської справедливості і з такої позиції вимагаючи рівноправності й для українського народу. Цій ідеї відповідає й фактичний зміст книжки, бо в ній автор узяв під свою оборону не тільки український нарід, а й інші поневолені народи СРСР, а також використав дані про національні меншості з-поза „Радянського Союзу”. Тим то, може, краще було б назвати цю книжку „Русифікація України та інших неросійських народів СРСР”, як це почасти висловлено в підзаголовку її: „Вивчення знецінення (народів) та русифікації”.

Це тим більше відповідало б змістові, що автор, як побачимо далі, не обмежився розглядом русифікації тільки школи, а й усього життя республіки, а також дав теоретичне освітлення своєї теми.

З технічного боку книжка написана дуже дбайливо, з продуманими заголовками розділів, з добром ілюстративного матеріялу, з бібліографією, з показником імен. Та й розміром книжка чималенька: на 238 сторінок великого книжкового формату.

Усі авторів висновки та узагальнення побудовані на „радянських” статистичних та фактичних даних, на офіційних наказах та розпорядженнях, на оголошеннях про приймання учнів до шкіл, на списках підручників тощо. Чимало в книжці й наочно-ілюстративного матеріялу: 26 статистичних зіставлень (таблиць) та 17 фоторепродукцій з документів, оголошень тощо, аж до справжніх авторових фотографій з вуличних оголошень про приймання до шкіл. Усе це автор здобув „нелегальними” шляхами, бо ж його не допускали або допускали з великими перешкодами навіть до звичайних „відкритих” шкіл, і він за два роки побував тільки у трьох чи чотирьох київських школах. Проте його фактичні здобутки

2) Сергій Мазлах і Василь Шахрай — „До хвили”; книжку перевидано в-во „Пролог” 1967 р.

не викликають і найменших сумнівів щодо їхньої автентичності, бо він їх або подає, як уже сказано, в фоторепродукціях, або покликається на джерела, свідків чи на свої власні безпосередні спостереження. У нього до кожного розділу додано десятки використаних джерел. До статистичних та фактичних даних він додає свої надзвичайно змістовні та логічно незаперечні коментарі, і це допомагає читачеві легко сприймати численні цифрові дані та зіставлення, а докидвані скрізь факти історичного та сучасного, сказати б, побутового характеру роблять його висновки ще переконливішими.

Звичайно, як це й повинно бути в комуніста чи хоч просто марксиста, як він, кажуть, себе тепер називає, та в праці про питання, розв'язка якого можлива в дану хвилю тільки з позиції офіційно визнаної в СРСР ідеології, у своїй книжці І. Коляський подає насамперед Ленінову теорію національного питання, тобто користується картою, якою в марксистському світі тільки й можна козиряти. А втім, для Коляського це, либонь, не тільки карта, а й справжнє переконання. У всякому разі, порівнявши цю теорію з більшовицькою практикою, він виразно показав, що московські імперіялісти не додержуються науки навіть творця СРСР та свого ідеологічного проводиря й „продовжувача” Марксової доктрини та боротьби.

Далі він подав критичний огляд більшовицької національно-мовної політики від початків русифікаційної політики Сталіна і до останніх заходів у цій ганебній справі М. Хрущова, тобто огляд періоду приспіненої ліквідації здобутків 20-их років та фізичного винищення діячів української культури. На цьому історичному тлі дуже чорною постаттю вимальовується Хрущов, що його на еміграції свого часу мало не за українського патріота почали були уважати, а чужинці таки й справді називали його „українцем”. А тимчасом це ж він 1938 року запровадив обов'язкове навчання російської мови на Україні, і Коляський наводить ось це місце з його тодішньої доповіді: „Товариші! Тепер усі народи (світу) вивчають російську мову, тому що російські робітники . . . перші підняли прапор революції” (стор. 22). Крім того, він поєднав тоді „українських буржуазних націоналістів” з троцькістами та бухаринцями, що нібито також хотіли „відірвати український нарід від великого російського народу, а Україну — від СРСР та відновити в ній капіталістичне рабство” (стор. 22). А коли він (Хрущов би то) став після смерті Сталіна диктатором СРСР, то на запитання київських керівників на початку вже 60-их років, чи не послабити б русифікаційний тиск, відповів: „Ні! А як треба буде, то ми можемо повторити 1937 р.” Він же запровадив і свій шкільний закон 1958 року, який

мав на меті остаточну русифікацію національних республік та автономних областей.

Присвятивши окремих відділ цьому закону, І. Коляський дав просто клясичну його інтерпретацію й критику. Навівши цитату з цього закону про те, що, мовляв, „батьки вирішують, до яких шкіл, з якою викладовою мовою посилати дітей”, він зазначає: „Це не відноситься до росіян, вони посилають дітей до російських шкіл . . . Це не відноситься й до російської мови, що її зроблено обов'язковою з другого року навчання ще в 1938 р., у всіх без винятку школах СРСР . . . Це відноситься до всіх інших мов СРСР, з українською включно” (стор. 33). На жаль, він не додав тут ще того показового моменту, що більшовики тільки в питанні про неросійські мови допускаються такого „лібералізму”, — в усьому іншому, як відомо, вони діють по-диктаторському, зокрема й у примусовому накиданні своєї російської мови іншим народам.

Із своєї аналізи хрущовського закону І. Коляський зробив такий висновок: „Процес (русифікації — В. Ч.) посилювався невпинно й безжалісно. Новий хрущовський шкільний закон перетворив цей процес із малого струмка на повінь, що повільно, але нещадно заливає неросійські школи і розмиває та руйнує мови й культури неросійських народів СРСР”. І додав: „Проте всупереч цьому орган ЦК КПРС може проголосувати для всього світу, що „в Радянському Союзі немає панівних та поневолених народів: усі народи рівні й користуються тими самими правами” („Коммуніст”, ч. 6 за 1960 р.).

Іван Коляський відзначив ліквідацію українізації в Російській федерації, зокрема на Кубані, де це здійснили Молотов та Каганович, і виявив у цьому, як і в інших питаннях, повну свою обізнаність із станом речей та з подіями. Сучасну систему „радянської” освіти та виховання на Україні автор розглянув з погляду її відношення до життєвих інтересів українського народу, його національного буття й розвитку, охопивши всі її рівні, від дошкільного виховання почавши і університетами закінчивши. Не забув він і різних побічних освітніх установ та закладів, таких, як піонерські табори, палаци піонерів тощо. Він також вивчив стан українських педагогічних кадрів, наукових працівників, інженерів та інших інтелектуалів, їх готування, розміщення і т. п. Тут він відзначив те, що в той час як українських фахівців висилають з України, на Україну присилають росіян. Скрізь і всюди він намагався спостерігати усне українське мовлення, перешкоди для нього, ба й терористичні умови навіть у школах. Коли він вивчає кількість українських шкіл, початкових і середніх загальноосвітніх та професійно-технічних і університетів, то подає статистичні зіставлення сучасного стану із станом, який

був у 20-их роках, коли, на його думку, здійснювали правильно ленінську національну політику, і цифри, що їх він наводить, криком кричать проти сучасного нищення українського шкільництва, особливо на рівні професійно-технічного та високого, з деяким тільки винятком для педагогічних інститутів. І все це перевірені факти, незаперечна правда. Тим то цю працю І. Коляського можна вважати справжньою історією освіти на Україні за все „радянське” 50-річчя. Бож у виданих останніми роками книжках на цю тему автори не відважуються здебільшого навіть згадати про те, якою мовою на тому чи тому етапі відбувалося навчання.

От Г. Ясеницький у книжці „Розвиток народної освіти на Україні” (Київ, 1965 р.), зазначивши, що „з почуттям великої гордості український народ відзначає нові успіхи в піднесенні свого освітнього рівня”, пише: „На початок 1965/1966 навчального року на Україні працює 35 405 загальноосвітніх шкіл, в яких навчається понад 8,5 млн. учнів, 682 середніх спеціальних навчальних закладів, 132 ВИШ-і, 754 професійно-технічних шкіл” (стор. 254). Але які ці школи, українські чи „старшобратні”? Чому він не сказав про це, цілком ясно.

Порівняння було б далеко й далеко не на користь станіві українського шкільництва в цьому „ювілейному” п'ятдесятому році. Адже тепер професійно-технічна освіта цілком русифікована. Те саме можна сказати й про університети.

Звичайно, в цій рецензії не можна наводити тих статистичних даних, що їх так рясно в книжці Коляського, немає місця для цього, але не можна не згадати хоч би того, що подано в цій книжці про міські школи, хоч би дещо з цього. От на стор. 57 сказано, що в 1964 р. в Луганському та в Донецькому не було вже ні однієї української школи, у Чернівцях із 40 шкіл тільки 4 українські, у Коломиї, де навіть за Польщі були українські гімназії, тепер немає ні однієї повної української середньої школи, натомість є дві російські десятирічки. Як педагог, Коляський звернув увагу не тільки на кількість шкіл, а й на кількість учнів у них, і з його статистичних даних видно, що в українських школах учнів багато менше, ніж у російських. З властивою йому пильністю автор проаналізував і причини, чому батьки посиляють своїх дітей переважно до російських шкіл. Їх багато, тих причин, і коріння їхнє в свідомо здійснюваній, за вказівками з Москви, русифікації України та інших неросійських республік. Створена на Україні ворожа для української мови суспільно-політична атмосфера просто тероризує охочих учити своїх дітей по-українському, а стовідсоткова зрусифікованість усього професійного шкільництва, вищої освіти та господарсько-промислового життя не дають для української школи і її випускників

ніяких життєвих перспектив, ба й лякають майбутніми поневіряннями тих, хто не цурається рідної мови.

Тим більше не будуть посилати своїх дітей до українських шкіл за таких умов ті, хто дорожить своїм суспільним становищем, посадою. А звідси „закономірно” випливає й той, здавалося б, парадоксальний факт, що діти міністрів українського уряду вчать переважно в російських школах, зокрема діти Алли Бондар, недавнього міністра освіти. За прикладом начальства йдуть підлабузники, обивателі, міщанство. Має значення й те, що українські школи гірше устатковані, мають гірші педагогічні сили, в них немає в достатній кількості українських підручників, замість них і в українських школах часто користуються російськими. Для вчителів немає відповідної методичної літератури, і вони також мусять користуватися російською, як це й ми знаємо із списків рекомендованої методичної літератури, друкованої в журналі „Українська мова й література в школі”. Внаслідок цього і учні, і вчителі мимоволі засмічують свою мову русицизмами, говорять суржиком. Має значення й те, що Академія наук також свої журнали та праці видає здебільшого російською мовою, особливо з технічних та природничих наук, а це гальмує процес вироблення української науково-технічної термінології, потрібної і для шкільного навчання. І це все робиться не „стихийно”, а свідомо, цю справу гальмують ті росіяни, що позасідали в університетах, в Академії тощо. От нещодавно в ч. 28 „Літературної України” за цей рік С. Плачинда згадав про своє інтерв'ю з акад. Митропольським, а той академік сказав, що коли вони видають „Український математический журнал”, „Механику”, „Кибернетику” й інші часописи російською мовою, то це для того, щоб „піднести авторитет української (? — В. Ч.) науки на світовій арені”.³⁾ Якже Плачинда висловив побажання, що, мовляв, не завадило б рівнобіжно видавати ці журнали все таки й українською мовою, то академік відхилив цю думку, мотивуючи це зайвими „додатковими витратами”. Інший академік, якийсь Давидов, лавреат ленінської премії, у розмові з кореспондентом журналу „Наука й суспільство” (ч. 1 за цей рік) висловив „побажання”, щоб „Український фізичний журнал” перетворити на науково-популярний, бо, мовляв, суто наукового майже ніхто не читає. Отож і міг один доцент технічного ВИШ-у на запитання Плачинди, чому він не читає лекцій рідною мовою, „виправдуватись” тим, що, мовляв, „немає підручників, наукових праць,

3) Яка це „українська наука”, це видно ще й з видання „Астрономія на Україні”, бібліографічний показник, Т. Азанової та Н. Шеменя (Київ, 1965 р.), що в ньому тільки назва та перелік по-українському, а всі праці російські.

посібників, ґрунтовних термінологічних словників” . . . Це, так би мовити, матеріял, що його підкинула „радянська” дійсність уже після виходу в світ книжки Коляського. Але й того матеріялу, що його навів Коляський, досить, щоб уявити собі, в якому жахливому становищі опинилась українська школа на Україні.

І. Коляський згадує й прями переслідування студентів за вживання української мови, відзначає факт, що й йому директор школи нагадував, щоб і він говорив по-російському, а також те, що знайомі українці в присутності росіян боялися відповідати на його українські привітання по-українському. Багато цінних інформацій подав він у розділі „Оборона (української) мови”. Він назвав прізвища тих, хто виступав на київській конференції 1963 р. з вимогою допустити вживання української мови в усіх сферах життя, відкрити українські школи на Кубані тощо, і сказав, що з ними потім сталося: їх так чи так покарано. З його інформації ми довідуємось, що студенти на своїх зборах домагалися викладання українською мовою, послали навіть делегацію до П. Шелеста, але той не прийняв її. Згадує він про виступи І. Дзюби, С. Караванського й інших, що тоді були на волі (про арешти він довідався вже в Канаді).

Дуже добре зробив автор, коли додав до книжки своїх матеріялів про русифікацію України та інших поневолених народів СРСР інформації про ті держави, де мови національних меншостей процвітають. А перехід від першого матеріялу до другого він зробив так: „В той час коли українці та інші народи в СРСР позбавлені права вчитися їхніми рідними мовами, малі нації та національності в інших державах користуються різними національними автономіями” (стор. 175). І він назвав ці держави: Фінляндія, де 8,5% шведів мають свої початкові й високі школи, мають навіть шведські частини в фінській армії; Швейцарія, де 69% німців не накидають своєї мови іншим народностям; Бельгія, де не тільки флямандці мають всі права повноцінної нації, а й 80 000 німців уживають своєї мови; Італія, де німці в Південному Тіролі користуються всіма правами для своєї мови; Канада, США, де всі національні меншості можуть уживати своїх мов, мати свої організації, видавництва тощо . . . Згадав він і комуністичні країни — Югославію, Румунію, Чехославащину, Польщу, де українці все таки краще живуть своїм національним життям, аніж на Україні . . . Із цих країн можна б зробити застереження тільки до Польщі, де українці живуть майже так, як і під більшовиками, боячись навіть признаватися, що вони українці (правда, й Коляський зазначає, що українців виселено з їхніх земель і розпорощено). А дивіться, яке „товариство”

добрав він для СРСР! Це франківська Еспанія, що забороняє каталонську й баську мови, це Гітлер, що хотів був фізично знищити лужичан . . . Але взагалі, він каже, таких держав уже мало. Бо визнання „права на вільний розвиток національних культур всіх народів і національних меншостей, наріжним каменем якого є освіта рідною мовою, стало вже вселюдським. І робляться навіть спроби оживити ті мови, які були вмерли (він має на увазі, напр., ірландську — В. Ч.). Тож мало хто це право заперечує. А серед таких, що заперечують, це насамперед росіяни, ці найбільші сучасні гнобителі народів, які хочуть знищити мови й культури не тільки малих народів, що живуть в СРСР, але й таких історично-зформованих та культурно-розвинутих, як 40-мільйоновий український нарід” (стор. 189).

Як бачимо, наш автор говорить не про більшовиків тільки, а про всіх росіян, зврячу ненависть яких до всього українського він спостерігав на протязі двох років, а також і відчув на своїй власній шкірі. „Нам наплевать на украинскую сцену!” — заявили студенти одеського театрального технікума і демонстративно вийшли з години української мови. „Українська мова вмирає, — заявив учитель історії в одеській же школі культурно-освітніх працівників, яких готують для села. — Ми маємо універсальну російську мову, і її треба знати й удосконалювати . . .” (стор. 102-103). Називають українську мову на Україні й „мавпячою”. Це тільки деякі факти такого характеру з книжки І. Коляського, праці справжнього українського патріота, праці, яку він виносив, якою переболів. Але разом з тим це й цінне наукове пізнання гіркої для нас правди про важке становище нашого народу.

З огляду на це я думаю, що слід би цю книжку перекласти на українську мову і тим зробити її приступною для тих українців, які не читають по-англійському. Річ ясна, що вона була б і засобом для боротьби на Україні з найбільшим на сучасному етапі ворогом нашого народу — з московськими шовіністами, які, наслідуючи практику російських царів у ступневій ліквідації Гетьманщини, намагаються тепер ліквідувати здобутки української революції 1917-1920 років.

ЩЕ РАЗ: ВЕЛИКИЙ УЧИНОК

Свою рецензію на першу книжку Івана Коляски*) „Освіта в Радянській Україні”, яка (рецензія) була надрукована в „Українському самостійнику”, ч. 129 за 1968 р., я заголовив „Великий учинок сина своїх батьків і українського народу”. Тепер, коли я прочитав його другу книжку “TWO YEARS IN SOVIET UKRAINE” (Toronto, 1969), цей його вчинок в історичному аспекті ще більше зріс на силі. У цій бо книжці він дав ще більше фактів, характерних подробиць, які з іще більшою переконливістю свідчать про колоніальне поневолення України, безугавне переслідування українців за саму любов до рідної мови й культури. У цій книжці Коляска подав інформації про свої „пригоди” за два роки. Побачивши на власні очі „справжню Україну”, що в дійсності далеко не так виглядає, як її змальовує пропаганда за кордоном через висилання Київського радіо, призначувані для закордонних українців, І. Коляска взяв збирати факти, щоб показати у вільному світі справжню „радянську” дійсність. А що в „країні збудованого комунізму” найменший порух кожної людини, а тим більше закордонної перебуває під невиспущим оком органів державної безпеки, то й Іванова Колясчина діяльність незабаром опинилася в полі зору цього „ока”. Ба більше: це „око” пішло навіть на провокацію. Ось який епізод подав Іван Коляска на стор. 238 своєї книжки: „... Якось уночі, коли я йшов додому і завернув на неосвітлену вулицю, де я мешкав, хтось іззаду вдарив мене рукою по плечі і назвав на прізвище. Я обернувся. Біля мене стояло двоє чоловіків. Один з них всунув мені під пахву верчик паперів, сказавши, що це мені може бути цікаве. Я не встиг і збагнути, що сталося, як вони зникли в алеї між двома будинками”. Він тоді не зрозумів, що це була провокація, і вислав ці „захалявні” матеріяли до Канади, а їх органи безпеки й перехопили. Проте, коли його пізніше заарештовано, це полегшило його „злочин”. „Щастя твоє, — сказав на слідстві якийсь там високий урядовець КДБ, — що ми саме це перехопили”... Очевидячки, судити людину, та ще й з чужою державною приналежністю на підставі провокаційного матеріялу ніяк було. А як його віза саме тоді кінчалася, то його й вислали з СРСР.

*) У тій рецензії я писав його прізвище „Коляський”, але він особисто сказав мені, що треба писати „Коляска”.

Катерина Колосова, яка його завербувала була для того, щоб „навчити зради”, як про це свого часу писав інший колишній канадський комуніст, що побував у СРСР на такому „навчанні” (І. Гладун), сказала йому на прощання, що доки вона очолюватиме Товариство для зв'язків із закордонними українцями, доти він більше не буде в цьому товаристві. Його зобов'язали нічого не писати проти СРСР, але й він це зобов'язання дав з умовою, що йому повернуть його книжки й папери, а також не переслідують тих українців, з якими він був знайомий у Києві. Частину книжок і патефонних платівок йому надіслано до Канади, але серед останніх не було з автографами виконавців, а це значило, що їх зберегли для допитів тих артистів. Крім того, він одержав листа, вкинутого на пошті поза межами „радянського бльоку”, і в тому листі повідомлялося, що на Україні почалися масові арешти. З огляду на це та на те, що керівники комуністичної партії Канади ніяк не zareагували на його інформацію про русифікацію України, він вирішив, що мусить виконати свою повинність щодо українського народу і написати книжку про трагічне його становище.

У рецензованій Колясчиній книжці двадцять розділів, крім того, ще передмова, післямова („Епілог”), пояснення незрозумілих для чужинців слів та висловів, додатки (промова І. Дзюби на вечері пам'яті В. Симоненка, промова А. Малишка на похороні В. Сосюри), показник імен. Текст книжки проілюстровано фоторепродукціями документів, світлинами (напр., на одній світлині видно баскетбольний майданчик, зроблений на місці зруйнованого Михайлівського монастиря). Репродукція навіть, здавалося б, незначних, дрібних текстів, як от квит за оплату обслуги з перукарні, крамний чек з київської універсальної крамниці, список страв („меню”) у харчівні тощо, свідчать про те, що Іван Коляска — справжній дослідник. Бо він прекрасно розуміє, що не пропагандивні ювілеї, плякати чи розмальовані театральні афіші, а отакий дрібний „матеріал” свідчить про життєвий мововжиток на Україні, а він геть чисто весь російською мовою. Свого часу я надрукував статтю в газеті „Свобода” про маленьку пляшечку пахоців, привезену з України. Ці „духи” (?) були зроблені на Україні 1967 р., на пляшечці була наліпка „Духи Трускавець” (із знаком м'якшення), але на пуделку, в якому вони, ті „духи”, були запаковані, стояло: „Духи Трускавець (без знака м'якшення), цена 1 р., 20 к.” І ця дрібниця була така вимовна, що не треба було й їхати на Україну, щоб знати, якою мовою на тій фабриці користуються.

Але в книжці І. Коляски сила й такого „значного матеріялу”, як от прізвища росіян, надісланих на Україну на по-

сади міністрів, директорів чи всяких інших начальників, що самою своєю присутністю не можуть не русифікувати українського життя. Ці прізвища Коляска згадує в тексті, а також додає окремі списки їх наприкінці книжки. У складі міністрів вісім таких прізвищ, замісників міністрів — дев'ять, голів обласних виконавчих комітетів — п'ять, їх замісників — шість, секретарів у міських комітетах партії — сімнадцять, на важливих адміністративних постах у Києві — десять, плюс ще тринадцять, начальників (директорів) заводів та фабрик — 24, керівників та артистів у Київському театрі опери та балету — понад 17 (він помилково зарахував до росіян і співака, що тепер називається „Огневой”, тимчасом як це українець з Дніпропетровщини, що змінив своє „нетheaterальне” прізвище „Гнойовий” на російське „Огневой”; у Київському радіо його називають „Огневий”). Серед артистів згадав Коляска Ворвулева, який звертався до ЦК КПУ з вимогою, щоб у цій опері замінили українську мову російською.

Поряд з росіянами-русифікаторами Іван Коляска згадує й тих українців, яких режим використовує для русифікації, хоч вони й працюють у царині української культури. У розділі „Про тих, хто зраджує”, застерігшись щодо заляканих і стероризованих українців, які мимоволі мусять виконувати шкідливу для рідного народу роботу, він гнівно таврує кар'єристів, які щиро „допомагають” нищити свою рідну культуру, свою мову і навіть своїх співбатьківців-українців” (стор. 63). Це такі, як Л. Дмитерко, О. Корнійчук, В. Козаченко, І. Білодід, Шамота, Новиченко, Скаба й інші. Як відомо, є й серед міністрів українці, є й партійні секретарі такого ж походження, але українські прізвища не означають, що ці люди можуть робити якусь українську політику чи хоч уживати української мови в урядованні (за винятком, може, тільки урочистих засідань, коли українська мова, мовляв І. Дзюба, звучить „оперетково”). Ба, більше: саме тому, що вони відцуралися рідної мови, не вживають її в побуті та на роботі, вони й стали міністрами та секретарями. Іван Коляска згадує відкриття американської виставки в Києві, що на ньому виступав замісник міністра зв'язку УРСР Саванчук російською мовою. Від американського посольства промовляв політичний радник М. Тун англійською мовою, та його промову панна, що приїхала з ним із Москви, переклала українською мовою. „Українці не поїняли віри своїм вухам”, пише Коляска і додає, що про це потім говорили як про дипломатичний ляпас росіянам з боку американського радника. Іван Коляска не назвав прізвища тієї панни, бо, мабуть, не знав, а я випадково чув її інформацію про це на одних зборах у Нью-Йорку:

це була панна Смішкевич. Згадує І. Коляска й такий ганебний факт, коли на відкритті пам'ятника Іванові Франкові у Львові ректор Львівського університету Максимович промовляв по-російському.

Розділ про нищення української культури в цій „українській державі” має в Коляски вимовний заголовок: „Задущувана українська культура”. Є в ньому спеціальний розділ про жорстоку більшовицьку цензуру. Наприкінці цього розділу він написав, що „цензура висить, як важка хмара над творчим генієм . . . в СРСР”, а написавши так, додав, що це не перешкоджає центральному органу партії, московській „Правді”, писати: „Ми вільні в своїй творчості, такі вільні, якими не може бути ні один творець у будь-якій капіталістичній країні”.

Як і в своїй першій книжці, так і в цій Коляска згадує й інші поневолені народи СРСР, зокрема білорусів. З Менська він вивіз світлину і вмістив її у своїй книжці. Це група студентів з викладачкою, які стоять перед входом до Білоруського державного театрально-мистецького інституту, а напис над цим входом російський. „Це ясно свідчить про те, — пише Коляска під цією світлиною, — що й навчання в ньому провадиться російською мовою”.

В одному місці Коляска згадує про розмову з грузином, який йому сказав, що якби грузинів було стільки, як українців, то вони б „перевернули все”. Як відомо, грузини ставляться з симпатією до українців.

Взагалі факти й інформації, наведені в Колясчиній книжці не підлягають ніякому сумніву, — так він їх сумлінно перевіряв та удокументував. Але один факт він подав хибно. Це його згадка про гадану спадщину наказного гетьмана України Павла Полуботка, що нібито й досі є в лондонському банку. Цю легенду давно спростовано, і я на підставі цього спростування написав комедію „Гетьманська спадщина”. Він покликається на книжку В. Олександрова, видану французькою мовою 1964 р., але цей автор взагалі спекулює на „сенсаціях”, це ж він написав був книжку „Хрущов з України” та інше таке. І ще одно: „Домонтович” — це псевдонім, а не прізвище „радянського” шпигуна В. Петрова, що жив серед нас і про нас інформував своє начальство.

В „Епілозі”, покликавшись на співчутливе цитування в одному з писань В. Леніна слів К. Маркса про те, що в Росії багато чужих „украдених земель”, Коляска висловив побажання, щоб Росія повернула це „крадене добро” тим, кому воно раніш належало, — Китаєві, Румунії, Фінляндії тощо. Але треба сказати, що це звучить досить наївно. Ще Проспер

Меріме в середині 19 віку писав: „Хмельницький здобув лише фактичну неволю, таку образливу для його гордоців: здобич, що за неї росіяни вчепилися, вже ніколи не може вислизнути з їхніх рук”. Є й українське прислів'я: „Як собака укунить, то покинути не мусить”. Якже вони й передали Литві Віленську область, то для того, щоб пізніше всю Литву забрати собі (хоч і прокричали були перед тим на весь світ, що от, мовляв, в історії не було ще такого факту, щоб велика держава самохіть передала малій цілу область). Я тоді написав у „захалавному” вірші:

Хоч ми великі, але ми й добрі:
Литві ми Вільно віддали, —
Правда, для того, щоб разом з Вільно
І всю Литву собі забрать.

Відзначу цікаву збіжність. Коли я в Нью-Йорку познайомився з одним литовським емігрантом, то він сказав мені, що між литовцями тоді ходив дотеп, утворений з приводу цього факту: „Вільна ваша — Литва наша”.

Росія ніколи не зробить добровільно так, як зробили Англія, Франція та Бельгія, що дали своїм колоніям незалежність.

У цій другій книжці І. Коляски чимало спільного з першою, але зайвих повторень немає. То інша справа, що обидві книжки треба розглядати як цілість, яка має велику історичну вагу як документ боротьби всіх українців, незалежно від місця їх проживання за українську самостійну державу. А їх автор, Іван Коляска, уже став одним із тих „незчисленних неоспіваних героїв, які борються за збереження своїх народів проти їх чужоземного поневолення”, як він написав на присвятній сторінці.

ЗАПРОДАНЕЦЬ ВИКОНУЄ ЗАВДАННЯ

(Брехня і факти в одному числі „Літературної України”)

Неосталіністський курс „колективного керівництва” СРСР на затискування живої думки й творчості на Україні призвів до того, що, наприклад, газету „Літературна Україна” тепер не хочеться й у руки брати, — така вона беззмістовно-казенна й нудна, переповнена порожньою, переважно „ювілейною” фразеологією та безсоромним перекручуванням значення таких слів, як „братерство”, „дружба”, „чесність” тощо. Поряд із „батьківцями” (тобто всесоюзним) матеріалом у ній зрідка вміщують і статейки про життя у вільному світі чи то як „нотатки спостережливого”, чи як матеріал, поданий „в об'єктиві оглядача” чи інакше. Звичайно, в тих статейках ніяких „спостережень” чи „об'єктивності” немає, як здебільшого немає й ніякого відношення до літературних чи книжкових справ, бо мова в них іде про реваншистські настрої в Західній Німеччині, або про якісь інші реальні чи вигадані й неприємні Москві явища. Та от у ч. 54 цієї газети (з 8 липня ц. р.) з'явилась більша розміром стаття якогось В. Ковича (криптонім?) під серійною „шапкою” „Зигзагами та манівцями” і наголовком „З поріддя зрадників”. Цю статтю десь 10 чи що липня ц. р. пересилали через київське радіо для українців, що проживають за кордоном, і її жанр тоді визначено як памфлет, хоч насправді це типова для тамтешньої в суті своїй поліційної, виробленої ще в 30-их роках практики форма лайки й обстрікування наміченої до знищення людини, яку спочатку „проробляли” в газетах, а потім викінчували в органах державної безпеки. На щастя, в писанні В. Ковича мова йде про недосяжну для лабет КДБ людину, про громадянина вільної Канади, який перебуває вже в своїй державі під охороною свого уряду, про відомого вже в українському світі члена Комуністичної партії Канади Івана Коляску, який, проте, відважно став на оборону свідомо нищеного в Російській імперії, називаній тепер СРСР, українського народу, видавши книжку „Освіта в Радянській Україні”, з піднаголовком „Дослід знецінення народів і їх русифікації”. У цьому піднаголовку визначено зміст цієї книжки.*) Оце й викликало неса-

*) Цей зміст я докладно розглянув у своїй статті „Великий учинок си-на своїх батьків і українського народу”, що була надрукована в журналі „Український самостійник”, ч. 5 за 1968 р.

мовиту лють у Москві, що доручила одному з мерзенних за-
проданців чи підлих рабів „викрити” Івана Коляску. Стаття
В. Ковича складається з двох нерівних частин — з ліричного,
сказати б, заспіву та з властивого викладу теми. Зв'язок між
цими частинами такий слабкий, що цього „заспіву” через ра-
діо не пересилали. У ньому ж узято такий високий тон із Шев-
ченкового „Сну” („У всякого свою доля” . . .), що його труд-
но поєднати з лайками властивої частини. Крім того, в ньому
йде мова про якісь імперіялістичні зазіхання на Україну (і
цим імперіялістам нібито запродався Іван Коляска), і вільні
українці зразу б подумали про той реальний імперіялізм, що
загарбав Україну, — про московський імперіялізм.

Звичайно, в даному разі автор діє так, як і „колективне
керівництво”, яке, окупувавши Чехо-Словаччину, провело в
Москві всесвітню нараду комуністів під гаслом . . . боротьби з
імперіялізмом.

У „властивій частині” своєї писанини В. Кович пише в
душі отих же сталінських „проробок”. Він насамперед нама-
гається знецінити І. Коляску як людину й політичного діяча.
От він відзначає, що той, прибувши на Україну як турист (на-
справді його послала була партія до Києва вчитися), „старан-
но вимовляв старомодні (? — В. Ч.) українські слова”, яким
він (Кович), очевидячки, протиставить такі „новомодні”, як
„училище”, „урок” тощо. При цьому ця нечесна людина сві-
домо замовчує той факт, що Коляска народився й увесь час
жив у чужомовному середовищі і через те міг і не знати так
добре, як українці на Україні, української мови (хоч насправ-
ді він говорить по-українському зовсім добре). Далі Кович
пише, що коли Коляска попався в руки „радянського право-
суддя”, то „виявилось: справжній Коляска — політичне ні-
що”. Бачите, яка в цього запродавця логіка! Щоб ще більше
зневажити Коляску, Кович увесь час називає його „Джоном”,
хоч він сам себе в розмовах з українцями називає „Іваном”.
Не забуває цей казенний писака й раб Москви навіть про фі-
зичні риси „описуваного персонажа”, бере на глузи його як
„вічного жениха” та ставлення до нього „розчулених дам,
котрі з ніжністю пишуть про тембр його голосу, вираз облич-
чя й блиск очей” цього „борця за Україну” (іронічні лапки В.
Ковича — В. Ч.). А далі він просто обсипає цю чесну людину
лайливими словами „брехун”, „запроданець”, „політичний
провокактор”, „зłodій” тощо, — людину, яка, всупереч трид-
цятилітній приналежності до партії, що „не бачить” понево-
лення України, зуміла сказати про це всю правду. Він, Ко-
вич, навіть Колясчиній матері приписує слова осуду, яких во-
на, напевно, ніколи не казала:

„Я цілком його не шаную — ні дрібненький ум, ні дріб-

нобуржуазні манери” (? — В. Ч.). Про це нібито поінформу-
вав київський відділ московського КДБ один із тих справж-
ніх запродавців з-між канадських комуністів українського
походження, яких Кович облудно називає „чесними”, — С.
Мацієвич. У зв'язку з участю в цій справі цього вірного ви-
служника Москви та ще іншого такого ж, як він, Джозефа
Голоська, ми знаходимо в статті В. Ковича чи не найцінніше
для нас. З того факту, що в них на „митниці” знайдено добре
заховані матеріали, які Коляска хотів був передати до Кана-
ди, ми довідуємося, що й їм Москва не діймає віри, що й за
ними скрізь і всюди стежать та не церемоняться, коли треба
зробити трус. Як уже сказано, Коляску також трусили, віді-
бравши в нього, як пише Кович, „нашпиговані брехнею мате-
ріали”. Колясчине становище було таке скрутне, що він му-
сив підписати навіть зобов'язання, що ніколи не буде викори-
стовувати цих матеріалів „в антирадянській пропаганді і на
шкоду Радянському Союзові”. Тепер Кович хоче це викори-
стати для пониження Коляски: дивіться, мовляв, який він не
чесний — не додержав власного зобов'язання. Такої чесноти
Кович вимагає з позиції того режиму, який взагалі ніколи не
виконує ніяких зобов'язань, навіть своєї власної конституції в
тій частині, яка відноситься до прав українського та інших
поневолевених народів СРСР. Чесним можна бути тільки з чес-
ною людиною, а не з цинічним імперіялізмом Москви.

А тут же мова йде про саме національне збереження ук-
раїнського та інших поневолевених народів СРСР! Тим то, на-
впаки, з Колясчиного боку було б не чесно, якби він того на-
кинутого йому силоміць „зобов'язання” додержав і не сказав
світові того, що він сказав у тепер уже широко відомій книжці
„Освіта в Радянській Україні”.

Але, використавши так багато місця для оплюгавлюван-
ня особи І. Коляски, В. Кович нічого не сказав про зміст його
книжки, збувши це „зневажливим зворотом”, мовляв, „роз-
глядати” цей „опус” було б „даремною тратою часу”, а також
згадавши те, що нібито „від Колясчиних наклепницьких
вправ не лишили, як кажуть, каменя на камені О. Дзевєрін,
О. Савченко і В. Смаль” у ґрунтовній статті „Народна освіта
в Українській РСР”, що була надрукована в журналі „Радян-
ська школа”, ч. 11 за 1968 р. Проте, поперше, й сама згадка
про цю останню статтю б'є не по кому як по тому ж таки по-
ліційному режимі, бо, як бачимо, про Колясчину книжку на-
писала ціла бригада авторів, хтось один побоявся, а подруге
— і в цій статті, про яку свого часу в нашій пресі були інфор-
мації, замовчано основне — наведені в Колясчиній книжці
факти про русифікацію України. А цю „мовчанку” можна ле-
гко пояснити тим, що режим боїться, щоб читачі на Україні

не мали змоги вирішувати, бреше Коляска чи ні. Власне, вони легко могли б зрозуміти, що Коляска не бреше, бо й самі все те скрізь і всюди бачать. Та про те ж саме понаписували й місцеві автори: В. Чорновіл, І. Дзюба, С. Караванський, творча молодь м. Дніпропетровського та автори анонімних поезій із збірника „Голос із могили”, зокрема автор поезії „Кредо запеклого інтернаціоналіста”, що закликає українців забувати українську мову. А крім того, підтвердження Колясчиних інформацій про русифікацію читачі можуть знайти навіть у тому числі „Літературної України”, в якому надрукована стаття В. Ковича. От на 4-ій сторінці надруковано повідомлення про вихід у світ нових книжок в-ва „Дніпро”, і з цього списку видно, що на 21 видання російською мовою видано аж 5 книжок. А це ж центральне, найбільше „українське” видавництво! Як відомо, інші видавництва України, особливо харківське, одеське, донецьке й кримське видають переважно російські книжки. Напр., із випадково взятого з річника „Літературної України” за цей рік числа 45 (з 6 червня) можна довідатись, що одеське видавництво „Маяк” на 7 книжок видало українською мовою 3, а російською 4. Якщо повернутись до рецензованого ч. 54, то з нього можна ще довідатись про те, що київський університет уже вдруге видав монографію якогось О. Стогнута про російського письменника Панфьорова російською ж таки мовою. У цьому ж таки числі рецензується збірка українського поета Р. Братуня, видана в перекладах на російську мову. У відділі „Вітаємо ювілярів” вміщено статейку перевертня Ю. Чорного-Діденка про творчість іншого такого ж перевертня О. Чепіжного. Обидва ці письменники хоч народились на Україні від українських батьків, але пишуть мовою „старшого брата”.

Звертає на себе увагу той факт, що в статті Чорного-Діденка не сказано про те, якою мовою той О. Чепіжний пише, не сказано й у рецензії на монографію О. Стогнута, що її видано російською мовою, тільки російське написання „Ф. И. Панферов” зраджує це. Отож і в даному разі враження таке, що режим приховує від читачів таку „масовість” русифікаційних фактів. Це загальне „правило”, бо так роблять усі українською мовою видавані газети та журнали УРСР, зокрема харківський „Прапор”, в якому рецензії на російськомовні (харківські) видання переважають, але їх ото так здебільшого заличковують. У числі 54 „Літературної України” заличковано так і діяльність якогось Новікова, якому присвячено великий нарис „Господар зеленої фірми” (шкілка живців у Никитському саду в Кримській області) і навіть прізвище якого пишуть „Новиков”, а не „Новіков”, хоч з усього знати, що це росіянин-колонізатор. У зв'язку з описом діяль-

ности цього діяча-колонізатора не можна не відзначити світлин, на якій бачимо кінорежисера С. Бондарчука, українця, якого „натомість” перекинуто до Москви, і він тепер фільмує на Закарпатті кінокартину „Ватерлоо”, привізши для цього з собою артистів Є. Самойлова, І. Скобцова, В. Дружнікова, Г. Юдіна, С. Закаріадзе й інших. І чим факт поселення на Україні отого Новікова та „переселення” С. Бондарчука до Москви не є ілюстрацією до твердження І. Коляски про те, що в той час як росіяни переселяються на Україну, українців виганяють з України.

Отож у світлі навіть цих даних читачі „Літературної України” навряд чи повірять базіканню В. Ковича, що нібито твердження І. Коляски про „плянову фізичну ліквідацію українських інтелектуалів”, „усування службовців, які намагаються говорити своєю рідною мовою”, про „обмеження накладів і кількості видаваних книжок та преси”, „переслідування працівників української культури” — „нісенітниця”! А його, Колясчиної, заслуги в боротьбі за визволення українського й інших поневолених в СРСР народів ніякі ковічі не зможуть уже викреслити з історії! Той факт, що його, як повідомляє В. Кович, ще 27 червня 1968 року виключено з Комуністичної партії Канади, не зменшує, а, навпаки, збільшує значення його патріотичного й людяного вчинку.

СТРАШНА ПРАВДА ПРО УКРАЇНУ

Після потоку менших розміром статей, пересланих у вільний світ з „в'язниці народів”, з т. зв. „Радянського Союзу”, після „Звіту” делегації канадських комуністів, що перевірили на місці важке становище українського народу*), збірки матеріалів „Лихо з розуму”, що її упорядкував В. Чорновіл, та книжки І. Коляски „Освіта на Україні” до нас дійшла тепер ціла наукова монографія Івана Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?”, що вийшла 1968 року в Мюнхені, у в-ві „Сучасність”. Викривальну силу всіх цих статей та книжок збільшує те, що їх написали не якісь там „українські буржуазні націоналісти”, а справжні комуністи, та ще й з позиції марксизму-ленінізму.

Праця Івана Дзюби написана в такому ж характері, як і книжка І. Коляски, але з багато ширшим охопленням фактичного матеріалу. Звичайно, це останнє не применшує вартості книжки Коляски, а тільки доповнює її. Крім того, той факт, що ці дві незалежно одна від одної написані книжки викривають ті самі злочини Москви супроти України, ще збільшує правдивість вміщеної в них інформації.

Про книжку Івана Дзюби можна сказати, що це науково-публіцистична праця, бо в ній автор, з одного боку, виступає як сумлінний, озброєний солідними знаннями дослідник, а з другого — як палкий публіцист-патріот, який з усією силою свого не абиякого публіцистичного хисту, не раз з убивчою іронією викриває цинізм московського великодержавного шовінізму-імперіялізму, що ще й досі офіційно називається ленінською національною політикою. У такому поєднанні науковості й публіцистичності можна додати якийсь зв'язок книжки Івана Дзюби з книжкою В. Шахрая „До хвилі”. Але Дзюба ні разу цієї книжки не згадує, можливо, що це тільки збіжність, що її породили аналогічні історичні умови.

Називаючи явища т. зв. „радянської” дійсності їхніми назвами, Іван Дзюба викриває забріханість казенної більшовицької фразеології, що в ній русифікація називається „дружбою народів”, свідоме, кероване з Москви перемішування народів — „обміном кадрами” тощо. У самій назві книжки „Інтернаціоналізм чи русифікація?” є вже натяк на цей

*) Пізніше ці комуністи проголосили, що ніякої русифікації там немає, але того, що їхня делегація написала у „Звіті”, заперечити вже не можна.

спосіб викривання більшовицького фальшу: у них і слово „інтернаціоналізм” означає фактичну русифікацію.

Як пише Іван Дзюба в передмові, написаній у формі листа до П. Шелеста і В. Щербицького, написання цієї праці викликала „тривога, якою переймається дедалі ширше коло української молоді” і яка „є неминучим наслідком серйозних порушень національної політики, точніше цілковитої ревізії ленінської національної політики партії, ревізії, що її здійснив у тридцятих роках Сталін і продовжував Хрущов в останнє десятиліття” (стор. 28). Пов'язав він цей виступ і з численними арештами української інтелігенції, що саме тоді, в першій половині 60-их років, хвилями прокотилися по Україні.

Як людина, озброєна знаннями (він закінчив філологічний факультет Донецького педагогічного інституту та аспірантуру при Інституті літератури ім. Т. Шевченка в Києві), І. Дзюба оцінює сучасну національну політику більшовиків у світлі боротьби революціонерів попередніх поколінь за свободу народів у царській Росії, згадує діяльність і наводить відповідні висловлювання Герцена, Чернишевського й інших, тих, що їх сучасні володарі „Радянського Союзу” офіційно визнають за своїх ідеологів, але їхніх заповітів не виконують. З цією ж метою наводить він і висловлювання на весь світ відомих педагогів (Дістервег, Ушинський), мовознавців (О. Потебня), політиків тощо, як не забуває, зрозуміла річ, і Маркса, Енгельса та Леніна, теоретичні висловлювання яких є основою в його аргументації. Використовує він і численні постанови самої РКП(б), зокрема її XII з'їзду, тепер цілковито „забуті”. А основна схема його міркувань — викривання суперечності не тільки між цими давнішими теоріями, а й сучасними брехливими висловами типу „дружба народів”, „рівність усіх народів”, з одного боку, і фактичною русифікацією — з другого. У зв'язку з цим він нагромаджує цілу гору фактичного матеріалу, що криком кричить про жахливу несправедливість і звірячу жорстокість московського імперіялізму.

Цей матеріал він розглядає у відповідних розділах, що з них кожен являє собою закінчену цілість, а розділів у книжці чотирнадцять. Здебільшого заголовки цих розділів говорять і про їхній зміст, як от „Важливість і місце національного питання”, „Українізація та її розгром”, „Розрив між теорією й практикою” тощо. Усі розділи книжки написані змістовно, щиро, з переконливою аргументацією, та чи не найважливіший з них розділ X (десятий), що має заголовок „Русифікація і механізм русифікації”, в якому він чи не вперше після доби сталінського терору (якщо не рахувати моїх праць та статей про національно-мовну політику більшовиків, опублікованих у вільному світі, яких він через те не міг знати)

соціологічно з'ясував ті соціально-політичні умови більшовицької дійсності, що з фатальною неминучістю призводять до денаціоналізації поневолених народів. Текст цього розділу ділиться на менші підрозділи з окремими заголовками. Автор насамперед визначив, що таке механізм русифікації. „Фактична нерівність навіть при формальній рівності неминуче веде до русифікації і є її могутньою руйнівною силою”, — пише він. — „Одночасно механізм цієї нерівності є „матеріальним” механізмом русифікації”. І далі: „Другою, ідеологічною та психологічною силою русифікації є російський великодержавний шовінізм. Він складає „психологічний” механізм русифікації, її „душу”. І він зразу ж згадує про те, що „в ленінські часи . . . партія кваліфікувала й засуджувала такі явища, які сьогодні кваліфікують як успіхи політики дружби народів (наприклад, коли українці зрікаються своїй національності й мови, коли батьки віддають своїх дітей до російських, а не українських шкіл і подібне”;

стор. 168). Далі він перелічує чинники русифікації: державний і господарський апарат, армія, міста, партійне, комсомольське, профспілкове та інше суспільно-громадське життя, діловодство в установах, вища й професійна освіта, ремісничі школи, середня освіта й школи, дитячі садки й ясла. Кожний із цих чинників він розглядає в історичному плані — як чинила партія за ленінських та перших поленінських років і як чинить тепер, та визначає їхню русифікаційну роль нашого часу. От про державний та господарський апарат він пише, що це „один із головних і найдійовіших важелів русифікації”. Про армію каже, що вона „поза обговоренням” у цьому розумінні, хоч у 20-их роках були спроби творити українські військові одиниці. Міста — це „гігантська русифікаторська м'ясорубка”, і „останнім часом русифікація невблаганно наповзає вже й на менші містечка, сільські районні центри тощо”, а українець „почуває себе в місті на Україні, як на чужині” (стор. 238). Все офіційне, партійне тощо життя, „за рідкими винятками, ведеться російською мовою”. Ті „окремі винятки” — це ювілеї Т. Шевченка, урядові прийняття, мітинги, що мають характер „публічно-репрезентаційних акцій”, і вони мають „вимушений або й оперетковий характер”. Це останнє можна зрозуміти, коли слухавш передачі Київського радіо для українців, що проживають за кордоном. У цих передачах по-українському говорять навіть міністри, але часті явища акання (наприклад, у вимові міністра сільського господарства Дорошенка, в письменника М. Бажана) свідчать про те, що звичною діловою мовою для цих людей є російська мова. Про це ж таки свідчить і те, що представники УРСР за кордоном говорять між собою по-російському. „Вища, середня техніч-

на освіта, професійне навчання скрізь і всюди велися і ведуться російською мовою”. У школи фабрично-заводського навчання „набирається переважно сільська молодь, і вона протягом кількох років зазнає нещадного мовного калічення”. У міських школах України 1958 р. українською мовою навчалось тільки 21% дітей (у 1926 р. навчалось 97%). Але й ті міські школи, що називаються українськими, „в суті ними не є”. У зв'язку з питанням про дитячі садки Іван Дзюба навів обурливий факт, коли на прохання матерів м. Києва створити для їхніх дітей український садок у Міністерстві освіти написали „резолюцію”: „Прошу лист надіслати до Облвно — зобов'язати розшукати (!) авторів цього листа і роз'яснити їм ленінську національну політику нашої держави”. „Дуже просто і оперативно”, — пише Іван Дзюба. — „Так само, як від цього листа, відмахуються і від будь-яких у подібних справах, відмахуються взагалі від трагедії цілої нації” (стор. 198). У підрозділі „Культура” Іван Дзюба констатує, що українська культура зазнає постійних утисків, переслідування її діячів, гальмування творчих задумів, замовчування давніших її досягів, замовчування або й паплюження видатних письменників, істориків, мисців: П. Куліша, М. Грушевського, М. Драгоманова, В. Винниченка, навіть комуніста М. Хвилювого та комуніста М. Скрипника, його праці з національного питання. І це в той час, як публікувалися царських істориків Соловйова, Ключевського, білогвардійських письменників Аверченка, Буніна, думають видати розстріляного як білогвардійця Гумільова.

Підрозділ про мовну політику більшовиків має в нього такий заголовок: „Мова: український народ під мовною блокадою”. Спочатку він наводить висловлювання В. Леніна та уривки з постанов XII з'їзду РКП(б), в яких іде мова про потребу українізації на Україні, а потім зазначає, що за „понад сорок років” „натомість усе зроблено навпаки” (стор. 167). З наукового боку думку про шкідливість денаціоналізації він обґрунтовує на висловлюваннях Ф. Дістервега, О. Потебні, К. Ушинського, зокрема застосовує тут вислів О. Потебні про „гидоту запустіння”, яка виникає в свідомості людини, коли в неї віднімають рідну мову і вона через те стає „матерененависницею”. І наостанку полемізує з тими „замаскованими під інтернаціоналістів українофобами”, наївними „добррозичливцями” та „гнівними начальниками”, що звичайно кажуть: „Хто вам не дає (заважає, забороняє) говорити по-українському?” На це питання він відповідає так: „Ви забороняєте (заважаєте, не даєте) . . . ви, тобто створені вами *обставини життя*”. „Нерівність, що склалася в житті фактично” (Ленін), фактично другорядне становище української мови (як і куль-

тури) — ось що з невблаганою силою, незрівнянною з будь-якою силою батога й будь-якого шомпола, будь-якого наказу й юридичного закону, справді з нездоланною силою, що диктує, примушує українця зокрема й українську масу взагалі говорити по-російському, відмовлятися від своєї рідної мови” (стор. 193). (Між іншим, серед нашої еміграції можна частенько почути нарікання на „жахлів”, що, мовляв, „не хочуть говорити по-українському”, мені не з одним доводилось на цю тему в розмовах сперечатися, а відомий журналіст Ю. Мовчан ув одній своїй статті написав був, що йому, справді, ніхто не забороняв на Україні говорити рідною мовою). В Івана Дзюби маємо соціологічне з'ясування цієї проблеми. Про це саме він писав ще на сторінці 78, де була мова про сталінську політику, спрямовану на те, „щоб вибити з українського народу всякі залишки національного почуття і національної свідомості”. „Ось уже майже 35 років, як на них накладено мовчазне табу, — пише він, — тож і не дивно, що вони мало розвинені серед значної маси українського населення, аж до того, що частина українців, як і до революції, нічого не знає про свою національну приналежність... Скільки їх боязко обминає, як якусь крамолу, національно-культурні питання”...

У розділі XII Іван Дзюба розглядає свідомий перехід партії з позиції ленінської національної політики на хрущовську, що висунула „теорію” „двох рідних мов” та „двомовності”, а також „успіхи” русифікації за „понад сорок років” „радянської” влади в СРСР, коли під час останнього перепису 10,2 мільйона „радянських” громадян не російського походження назвали своєю рідною мовою російську. У зв'язку з цим він наводить цитату з видання Академії наук СРСР „Народы европейской части СССР” (Москва, 1964 р., т. I), що в ній ось так пояснено, чому кількість росіян із 55 мільйонів підскочила до 114 мільйонів: „За час від 1897 р. і до 1959 р. кількість росіян в СРСР збільшилась більше ніж удвічі. Підвищений приріст загальної кількості росіян частково можна пояснити злиттям із ними окремих груп інших народів, зокрема досить численних груп української людності на Кубані й Північному Кавказі”. І Іван Дзюба написав: „Щодо останнього залишається тільки додати, що це „злиття” насправді відбулося нашого вже часу, його вирішальним моментом були роки 1933 - 1937, коли розігнано українські культурно-освітні осередки, школи та інше на Кубані й Північному Кавказі і знищено там усіх, хто обстоював український характер тамтешнього (українського ж таки) населення. Відтоді багато людей навіть боялися признаватися, що вони українці”... (стор. 230).

У розділі XIX Іван Дзюба засвідчує цілковиту чужість сучасного уряду УРСР для українського народу, уряду, що абсолютно не дбає про збереження української нації та її розвиток. В одному місці своєї книжки він зазначив був, що цей уряд не дбає про український нарід навіть так, як дбав уряд Чехо-Словаччини про пражівських українців, а цей факт назвав: „Це невеликий, але промовистий взірєць”. Тільки ж тепер уже, по-розбійницькому напавши на Чехо-Словаччину, Москва ліквідувала й цей „останній, найменший український П'ємонт” (це мій вислів — В. Ч.).

Але всього великого матеріялу, зібраного в цій праці Івана Дзюби, в газетній статті не можна розглянути. Я розглянув тільки дещо з нього, вибірково, тим більше, що автор, пишучи цю працю в несприятливих умовах (він же наражав своє життя на небезпеку, і, як відомо, його вже заарештовано), в деяких розділах не зовсім добре свій виклад усистематизував. Але це ні в якому разі не зменшує величезної історичної ваги цієї його праці, праці, що в ній уперше за останні 35 років більшовицької диктатури людина, що перебуває в лабетах цієї диктатури, сказала „прямо в вічі” страшну правду про трагічне становище українського народу. Кожен українець повинен цю правду знати, а для цього треба цю книжку прочитати.

В-во „Сучасність” видало її добре і, як це зазначено в редакційній примітці, „без жодних змін і скорочень”, за виїнятком правопису. На мою думку, слід було б ще поперекладати й ті численні цитати з російських видань, що їх наводить автор, пояснити в примітках своєрідні російські вислови, ужиті здебільшого іронічно, а може й повиправляти ті несвідомо вжиті русицизми („гласність” — прилюдність, „негласно” — таємно, „глашатай” — оповісник тощо), що їх він засвоїв, учившись тоді, коли українську мову посилено русифікували.

Викликає деяке здивування докір автора передмови до цієї книжки Степана Олійника, кинутий на адресу українських еміграційних науковців, що, мовляв, „протягом 20-літнього перебування у відносно (! — В. Ч.) вільних умовах не спромоглися дати праці подібної сили й вартості”. С. Олійник спускає з уваги те, що, поперше, зібрати такий матеріял, як його зібрав І. Дзюба, можна тільки на Україні, подруге, дещо в такому розумінні таки понаписувано, тільки наша еміграція, зневірившись у своїх спроможностях, не вірить уже, що еміграційні науковці можуть щось путнє написати, потретє, ці науковці не мають фінансових можливостей свої більшій праці видавати, і, почетверте, ми таки справді перебуваємо тільки в „відносно вільних умовах”, бо коли я підготував був працю про національно-мовну політику більшовиків, в-во „Пролог” відмовилось її видати.

СІЧЕСЛАВЩИНА ПІД «РУСИФІКАТОРСЬКИМ ЧОБОТОМ»

Оприлюднений у нашій еміграційній пресі, зокрема в недавніх числах „Свободи” „Лист творчої молоді м. Дніпропетровського” не може не відгукнутися болем у серцях українських патріотів. Це документ, що його мало тільки прочитати, — його треба вивчати разом із усіма тими документами, які прорвалися з України крізь залізну заслону і в яких відбита турбота тамтешнього молодого покоління про долю української нації. „Дніпропетровське” — це незграбна більшовицька назва, накинута цьому місту ще в 20-их роках на пошану Г. Петровського і збережена навіть тоді, коли цього „всеукраїнського старосту” було вилучено з політичного життя, а двох синів його навіть розстріляно. Перед тим це місто мало ще ганебнішу назву — „Катеринослав”, назву, що мала „прославляти” „Катерину, вражу (себто чортову — В. Ч.) матір”, яка „занапастила” цей „край веселий”, ці колишні Вільності Війська Запорізького, і через яку сусідні полтавці дражнили катеринославців „невінчаними”. Під час революційних подій 1917 р. українці стягли з п'єдесталу пам'ятник цієї „вражої матері”, і він довго валявся у смітті, а місто спробували були назвати „Січеславом”, а увесь край „Січеславщиною”, тобто спробували надати назву, яка відповідала історичній і українській національній дійсності. Але більшовики, завоювавши це місто, спочатку привернули були йому „царицину славу”.

Хоч це місто ще до революції було центром металургії та важкої промисловости, що за умов Російської імперії, як і тепер в СРСР, неминуче приносить русифікацію, але воно було русифіковане тільки в „чистенькому” центрі міста, а навколо його оточували суцільні масиви колишніх сіл — Мануйлівки, з її ще з дореволюційних часів відомою „Просвітою”, Діївки, Мандриківки, трохи дальшої Лоцманської Кам'янки та села Чаплі. Робітники в заводах були в переважній більшості з цих і з дальших сіл, і чимало з них були національно свідомі. Це з них складались під час революції українські національні загони, зокрема Український республіканський Кіш отамана Горобця. У цій боротьбі чимало січеславських українських патріотів і полягло, і ймення деяких із них збереглися для історії. Це були: український соціал-демократ Шукин, що його розстріляли білогвардійці, брати Горобці (Воробійови), д-р Галіїв, голова повстанського ко-

мітету, Віра Бабенко, учасниця цієї підпільної боротьби, група української молоді з м. Нижньодніпровського, розстріляної в ЧК нібито за „замір зірвати міст на Дніпрі”, з якої мені відоме тільки прізвище молоденької дівчини Шпоти, мій шкільний товариш Марко Дашкевич із с. Сурсько-Михайлівки, що загинув у бою з червоногвардійцями в м. Павлограді (також безглузда для України назва — на пошану царя-ідіота Павла I). Можна ще й давніших українських діячів та письменників, таких, як от Ілля Вирва, український соціал-демократ і кооператор, що переховував В. Винниченка 1914 чи 1915 р., В. Ємець, будівничий мануйлівської „Просвіти”, будинка в українському стилі („я кожен цвях забив власними руками”, казав він), Ларин, Сторубель, Чорнота (всі з Мануйлівки), В. Корніснко, перший ілюстратор „Енеїди” І. Котляревського, що її видало в-во „Вік”, Т. Романченко (діяч і поет), М. Кузьменко (поет-гуморист, що друкувався в українських дореволюційних сатиричних журналах), відомий на всю Україну письменник А. Кащенко (остання недрукована його повість була в архіві П. О. Єфремова, але чи збереглася, — не знаю). З Січеславом і Мануйлівкою зв'язана була діяльність поета й етнографа всеукраїнського значення І. Манджури. Український характер „академічної” гори м. Січеслава забезпечував історичний музей ім. Поля, з його творцем і невсипущим охоронцем Д. Яворницьким, славним „козацьким батьком” цього краю.

З огляду на такі етнографічні умови в 20-их роках міські школи були переважно українські, в ІНО і пізнішому вчительському та педагогічному інститутах викладали всі дисципліни по-українському, залишались неукраїнізованими тільки гірничий та медичний інститути, та й то не на сто відсотків, бо окремі викладачі читали свої курси теж українською мовою, як про це свідчить згадка про викладача Шевченка в книжці В. Кравченка „Я вибрав волю”. Діловодство в державних установах було українське. Взагалі українська мова тоді стала була зовсім звичною для всього міста, мовою культурного, адміністративно-державного й громадського життя. У літературному житті міста тон задавала філія спілки письменників „Плуг”, з її регулярними літературними вечорами та доповідями, а серед письменників керівною особою був професор ІНО П. О. Єфремов, рідний брат С. Єфремова. У місті виходила не тільки газета „Зоря” (як тепер), а й журнал „Зоря”, що в ньому друкувались не тільки місцеві письменники, а й М. Зеров, М. Драй-Хмара та інші.

Але наприкінці 20-их років, у зв'язку з процесом СВУ, а також після самогубства М. Скрипника, що теж, як відомо, походив із Січеславщини, усі ці здобутки українського наро-

ду знищено, українських діячів розігнано чи й понищено. Старенькому Д. Яворницькому хоч і дозволено вмерти своєю смертю, але з музею його викинуто, а натомість настановлено директоркою якусь жидівку, що не мала нічого спільного ні з українством, ні з історичною наукою. Короткотривала „відлига” після смерті Сталіна, здається, ніяк не позначилася на українському житті цього міста, а пізніший шкільний закон М. Хрущова остаточно добив українські школи. Автори „Листа” свідчать, що в цьому майже мільйоновому місті тепер „немає жодного українського дитячого садка чи ясел, жодної повністю української школи, жодного ВИЩ-у чи технікуму з викладанням українською мовою”. В громадському й адміністративно-діловому житті не відновлено українського мововжитку, і через те „українські робітники майже не знають своєї рідної мови, бо змушені все своє життя перемелюватись у надійних — як і 50 років тому (тобто до революції — В. Ч.) — жорнах русифікації”. Взагалі сказавши, це місто, як свідчать автори „Листа” „шалено русифікується”, опинившись під „брутальним русифікаторським чоботом”. А що роман Олесь Гончара „Собор” тематично пов’язаний з цим містом, то його всеукраїнська „проробка” найдошкульніше вдарила по січеславських письменниках. Олесь Гончар скінчив січеславський університет, і з атмосфери цього міста виніс ті думки та образи, що їх пізніше подав у цьому своєму творі, написаному в зв’язку з постановою уряду УРСР про охорону історичних пам’яток. Власне, образ собору він узяв із недалекого м. Новомосковського (це теж безглузда назва, селяни її вимовляють „Но-московське”, а часом „Не-московське”, і це має певний сенс; стара цього міста назва — „Новоселиця” або „Самарчик”), де й досі зберігається той козацький собор, збудований із дерева, але без жодного цвяха. Хоч збереглося прізвисьце його будівничого — Погрібняк, але в народі ходила легенда про те, як якийсь характерник сховався на якийсь час в очерети над Самарою і звідти виніс зроблену з очерету модель цього собору. Цю легенду згадує в своєму романі й Гончар. Можливо, що цей роман не був би підданий поліційній критиці, якби незабаром після його видання ЦК ВКП, „теоретично оформлюючи” загарбання Чехо-Словащини, не ухвалив постанови про „боротьбу з ідеологічною диверсією”, що її негайно почали здійснювати сталінськими методами, тобто з „людськими жертвоприносинами”. На Україні і в інших поневолених республіках практика такого здійснювання завжди й обов’язково була рівнозначна з винищуванням національних кадрів. Коли Сталін на початку 30-их років надрукував у журналі „Пролетарская революція” листа, скерованого проти його особистих ворогів — троцькістів, то на Укра-

їні це призвело до відомого винищування української інтелігенції, яка ніколи не мала нічого спільного з троцькістами. Як відомо, далеке вбивство партійного бонзи Кірова також коштувало нашому народові дуже дорого: тоді розстріляно понад 30 українських діячів та письменників, таких, як Г. Косинка, О. Влизько, К. Буревій, Д. Фальківський і інші. Отож і цим разом на Україні застосовано таку практику. Як відомо, в Російській федерації здійснення цієї постанови зачепило тільки невеличку групу жидів (Данієль та інші), що, справді, свідомо передали за кордон для видання своєї писання, тим часом як Гончар і в цьому своєму творі, як і у всіх попередніх (так, як іще й Корнійчук), — виконував тільки доручення партії, в даному разі втілював у літературні образи оту постанову уряду про охорону історичних пам’яток. Але, підшукуючи жертву для московського Молоха, січеславські русифікатори зформулювали устами редактора „Зорі” П. Орлика акт звинувачення для місцевих любителів старовини, мовляв, „український націоналізм найповніше виявляє себе під маскою захисту старовини”. І ще такий парадокс: у той час як сам Олесь Гончар, заслужений партійний діяч і всякий орденносець, утримався на своєму посту голови Спілки письменників, дрібних, але масових і через те небезпечних носіїв українського патріотизму в м. Січеславі позвільнювано з роботи, повикидано з партії, почали тягати на допити тощо. Список так чи так покараних письменників, наведених у „Листі”, свідчить про те, що це все молоді, але талановиті письменники (В. Корж, В. Чемерис і інші), яких, мабуть, буде вилучено з українського літературного процесу, тобто і цим разом учинено той „злочин” супроти українського письменства, який у 20-их роках не допустив до розвитку тодішніх молодих українських письменників м. Січеслава; з них зберігся тільки один, той, що йому пощастило вихопитись у вільний світ, де він і виявив свої творчі можливості, — автор цих рядків. Показово, що одного з сучасних січеславських письменників — Сіренка почали переслідувати після того, як він став писати по-українському. І з цього факту, і з прямого свідчення, наведеного в „Листі”, виявляється, що серед русифікаторів у м. Січеславі ніхто й не пробує „боротись із ідеологічною диверсією”. „Разом із цим виникає питання: невже лише на товаришів-росіян не впливає буржуазна ідеологія?” Поставивши таке питання, автори „Листа” констатують факт, що „в місті не критиковано публічно (не говорячи вже про адміністративне покарання) жодного представника російської творчої молоді за аналогічні українській молоді „збочення”, і які повинні були б називатися „впливом гнилої ідеології російського великодержавного буржуазного шовінізму”. І

далі наводять факти — вибрики російських шовіністів проти української мови. Як члени партії і „комсомольці”, вони, автори „Листа”, заадресували його голові ради міністрів УРСР Щербицькому, керівникові „ідеологічних справ” ЦК КПУ Овчаренкові і одному з секретарів Спілки письменників Павличкові, але „відповідь” якщо й одержали, то напевно через КДБ. Якби вони обминули були цей „уряд суверенної держави українського народу” і звернулися безпосередньо до Л. Брежнєва, що був свого часу секретарем Дніпропетровського „обкому”, чи до „президента” Підгірного, то й тоді б це допомогло, як мертвому кадило. Сила цього „Листа”, цього болючого крику щирих українських патріотів, „що збагнули цю трагедію свого народу й не хочуть цуратися рідної мови, не хочуть цуратися себе” самих, у тому, що він пішов між люди, став ще одним голосом протесту проти цинічного наступу Москви на саме існування української нації.

Тим то, кажу, мало тільки прочитати цей „Лист”, — його треба вивчати, а може й понести до чужинців, як це зроблено вже з матеріалами В. Чорновола, з книжкою І. Дзюби, як це зробив сам І. Коляска з своїми „здобутками”. Що це останнє — інформація чужинного світу про таке становище України — важлива справа, цього ніхто не буде заперечувати. Адже ми маємо ще таку „політику” дуже поширеного американського журналу „Тайм”, який розголошує „славу” Євтушенка на весь світ, вміщує його портрети і пише навіть про ті його „листи”, яких він не писав, а про українські матеріали в ньому ніколи немає навіть згадки.

У тексті „Листа” січеславських письменників впадає в око те, що всі висловлювання владущих осіб подані російською мовою, а це ще один доказ того, що російська, а не українська мова є державною мовою в цій нібито „суверенній державі українського народу”.

СПРАВА ТВОРЧОЇ МОЛОДІ М. ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО

Свого часу я писав у „Свободі” про „Лист творчої молоді міста Дніпропетровського”, що в ньому група дніпропетровських письменників протестувала проти цинічної русифікації цього українського міста, виниклого наприкінці XVIII ст. на колишніх вільностях Січі Запорізької (звідси походить і спроба українців називати його „Січеславом”). Тепер ми вже маємо й дані про те, як „відгукнулися” на цього „Листа” московські великодержавники. Нещодавно у видавництві „Сучасність” перевидано не лише цього „Листа”, а й статті з тамтешніх, дніпропетровських газет, надруковані в зв'язку з судом над учасниками цієї справи. Це статті Ф. Цуканова „Маска і обличчя наклепників” („Зоря”, 7 лютого 1970 р.), Л. Виблої (в наз. в. „Вибляя”) „Так, це зрада” („Прапор Юности”, 7 лютого 1970 р.), І. Шила „Отруєні пера, правда про так званий лист творчої молоді” („Днепровская Правда”, 8 лютого 1970 р.; ця стаття передрукована в українському перекладі, не дуже, правду сказавши, доброму).

Із цих статей видно, хто й як був причетний до появи цього „Листа”, як його написано й поширювано та як московські шовіністи-великодержавники „спростовували” його зміст. Згідно з цією інформацією, „зловорожу чернетку”, як пише І. Шило в своїй лакузницькій статейці, написав І. Сокульський, фактичний матеріал подав співробітник „Зорі” Скорик, а допомагали розмножувати М. Кульчинський, В. Савченко й О. Кузьменко. Якось причетні були до цього й сестри Рожко, студентки тамтешнього університету. У самого Сокульського під час тросу виявлено „безліч (? — В. Ч.) примірників „Листа”, як написав той же таки І. Шило. У передмові видавництва „Сучасність” сказано, що „цього „Листа” підписали близько трьох сот осіб”, але на це доказів не подано. Розслано „Листа” на адреси редакцій, установ, партійних комітетів, а на кожному примірнику було ще й написано: „Копія — українському народові”.

Крім самого „Листа”, на суді, що тривав понад тиждень, використано проти обвинувачених записи із щоденника І. Сокульського, з яких видно, що це свідомий український патріот, який болів душею, бачивши примусову русифікацію, а внаслідок цього й „занепад української нації”, як він казав у своєму середовищі. Разом із О. Кузьменком він написав був

ще якийсь „пасквіль”, але який саме — в статтях не сказано.

Як же „спростували” московські шовіністи та їхні раби-перевертні типу отого І. Шила безсумнівно для нас правдивий зміст „Листа”? Якщо взяти твердження авторів „Листа”, що в Дніпропетровському навіть небезпечно по-українському розмовляти і тому там чути тільки російську мову, то в статті Ф. Цуканова „спростування” звучить як . . . підтвердження, а не заперечення сказаного. Відзначивши факт, що Сокульський не цікавився „дружніми зв'язками дніпропетровців з виробничими колективами братніх республік”, а натомість цікавився тим, що „не всі розмовляють українською мовою, що на Україні звучить також і російська мова”, він з обуренням вигукнув: „Але що ж тут крамольного?” Це обурення він прикинув читачам „Зорі”, що нібито так могли подумати про констатацію цього факту.

Уже в цьому місці Цуканов перекручує зміст „Листа”: у ньому мова йде про місто Дніпропетровське, а він говорить про всю Україну, тобто й про село. А далі він і прямо підтверджує те, що проти нього протестували автори листа, бо пише так: „Та й справді, що крамольного (злочинного! — В. Ч.) в тому, що бурхливий розвиток продуктивних сил країни („Союзу” країн! — В. Ч.), виникнення нових промислових центрів і економічних районів викликали зростання рухомості населення? Це, природно, призвело до того, що союзні й автономні республіки стали ще більш різнонаціональні. Наприклад, 1926 р. на Україні проживали представники 92 націй і народностей, а зараз — більш як 120. Закономірним наслідком цього прогресивного (?! — В. Ч.) явища стала значно зростаюча роль російської мови, як мови міжнародного спілкування (взаємлення! — В. Ч.) народів Радянського Союзу” . . . І далі цей факт Цуканов „уточнює” так: „Лють засліплює очі наклепникам, і тому їм важко зрозуміти, що російська мова стала другою рідною мовою для всіх народів Країни Рад (великі літери його — В. Ч.), що російська мова — мова дружби, наша інтернаціональна гордість”.

А що Сокульський не дуже захоплювався цією „мовою дружби” і намагався в університеті говорити рідною мовою, ба й не відповідав на питання російською мовою, як про це доносили органам безпеки „сексоти”, то йому ще до суду „нагадували, що сьогодні російську мову вивчають прогресивні люди всіх континентів”, наводили й слова поета В. Маяковського про те, що навіть старий мурина повинен вивчати ту мову, що нею „разговаривал Ленин”. Але в поета В. Маяковського були ще й інші „слова”, і їх міг Сокульський як оборонець свого народу „нагадувати” тим, що йому „нагадували” оті перші „слова”: „Москаль, ти на Україну зуби на скаль”,

бо він був, той Маяковський, „запорізького походження”, як про це заявляв. Ці останні слова якнайдужче надаються до характеристики сучасного наступу на український нарід „москала, що зуби вискала”.

У питанні про русифікацію шкіл у м. Дніпропетровському автори всіх трьох статей користуються цифровими даними, але всі вони, поперше, в той час як автори „Листа” говорять про школи в м. Дніпропетровському, наводять дані про кількість шкіл у всій області (тобто й у селі), а подруге — для самого міста подають тільки 35 українських шкіл, куди входять, очевидно, школи сіл Діївки, Мануйлівки, Мандриківки, Лоцманської Кам'янки, що їх тепер приєднано до міста, а скільки в місті російських шкіл — не кажуть. Але й у статистиці для всієї області видно велику русифікацію, як рівняти це до українського шкільництва 20-их років. „Прогрес” тут дуже великий! Хоч автори кажуть про те, що українських шкіл в області більше, ніж українців, бо аж 82 відсотки, але з цифрових даних про кількість учнів навіть у статті мерзенного перевертня Шила „шило вилазить із мішка”: виявляється бо, що тільки „половина з півмільйонного загону школярів (251 тисяча) засвоює основи знань українською мовою”. Але вже про високі школи м. Дніпропетровського прямо сказано: „У вузах (ВИШ-ах — В. Ч.) викладання провадиться російською мовою, бо студентські колективи надто багатонаціональні (в держуніверситеті, наприклад, вчать представники 22 національностей). Але ж при чому тут „русифікація”, яка на кожному кроці ввижається Сокульському і його однодумцям?” — удає з себе дурня Цуканов. Бо не тільки українці у вільному світі, а й читачі „Зорі” можуть на це сказати: „Та при тому ж! Якщо серед студентів є один татарин, один чи два узбеки або й інші неукраїнці, то чому в жертву цим одиницям, що опинилися, може, й проти своєї волі в чужій республіці, де вони мусять говорити каліченою російською мовою і забувати свою рідну, принесено тубільну молодь — українців?” У статті „Так, це зрада” Виблая наводить і прізвища таких чужинців: латиш Целюсиш, „син сонячного Узбекистану Сайцутгін Усманов”, „виходець з гірського Криму С. Яниш”, якому, очевидно, не дозволяють жити в Криму, є, звичайно, й „росіянин, герой Радянського Союзу Іван Хрущов”. Цих людей авторка запитала, як вони себе почувують, живши не в своїй республіці, не серед своїх людей, і всі вони сказали, що Україну дуже люблять та почувують себе „як удома”.

У статті Цуканова сказано й про те, де перебуває тепер українська молодь. Виявляється, що вона „примножуючи славу батьків і дідів, освоює багатства Сибіру й Півночі”. Не

знати тільки, „славу яких батьків та дідів вони” примножують. Чи не славу гетьмана Многогрішного, що був туди з синами запроторений? Чи не „славу” Калнишевського, що загинув у соловецькій в'язниці? Або, може, славу П. Грабовського, що там загинув, а України навіть перед смертю „так і не побачив”, як писав він в останньому листі? Подоживали там свого віку й ті українські діячі, що їх уже „рідна рідна влада” туди позапоторювала. „Примножуватимуть” цю прокляту „славу” й автори „Листа”, що їх позасуджувано на цьому судилищі.

Але український нарід нагородить їх, цих відважних борців за свій нарід, справжньою, неув'ядною славою, що буде записана в аналах нашої історії.

«СІРИЙ» ЗАМІСТЬ «ЗЕЛЕНОГО»

Стеживши за боротьбою українських „радянських” мовознавців та письменників на протязі останнього десятиріччя з мовним суржилом, тобто із занецищенням української літературної мови русицизмами, можна було сподіватися, що в цій боротьбі не абияким здобутком буде заміна т. зв. „зеленого” російсько-українського слівника, виданого в Москві 1948 року, новим російсько-українським слівником, над яким декілька років напружено працювали українські слівникарі. Але тепер, коли цей новий слівник вийшов („Русско-украинский словарь”, Київ, 1968 р.), виявилось, що ці сподівання не справдилися. Добрі заміри українських слівникарів знівечив черговий після деякого попуску в українському мовотворенні на початку 60-их років русифікаційний натиск, що його в даному разі здійснив партійний нагляд Іван Білодід як головний редактор цього видання. З тих скупих відомостей, що їх можна виловити з „радянської” преси, видно, що укладання, редагування й видання цього слівника було дуже складне і для безпосередніх працівників болюче. Це останнє засвідчене в статті під промовистим наголовком „Хто гальмує видання словників?”, що її написала „бригада” з двох авторів (один хтось побоявся писати!) — В. Русанівського та Л. Паламарчука („Літературна Україна”, ч. 10 з 2 лютого 1968 р.). У цій статті мова йде про труднощі в роботі над усіма українськими слівниками, що їх укладають тепер в Інституті мовознавства ім. О. Потебні, але чимало сказано й про оцей російсько-український. „Ще дивовижніше коїться з виданням нового російсько-українського словника, який має заступити відомий словник 1948 р.”, пишуть автори. А далі вони інформують про те, що Інститут мовознавства ще „два роки тому завершив підготовку нового, набагато повнішого й серйозно переробленого, порівняно із виданням 1948 року, російсько-українського словника”. „Два роки тому”, тобто десь іще 1965 року! І автори пишуть, що, справді ще 1965 року перший том його передано було в-ву „Наукова думка”, а це видавництво передало його 1966 року до друку. Далі автори пишуть про різні „митарства” цього слівника по друкарнях м. Харкова, які під всякими приводами зволікали його друкування, і на час писання цієї статті, тобто на початку 1968 року, справа ця була в безнадійному стані. Тільки після появи цієї статті відбулася нарада в Комітеті преси при Раді міністрів УРСР, як про це

повідомлено в „Літературній Україні”, ч. 29 з 22 березня 1968 р., і це зрушило справу з місця. Наприкінці 1968 року цей словник вийшов у світ у трьох томах. Це зовнішня історія цього словника. Його „внутрішня” історія була, мабуть, ще складніша, і можна думати, що найбільші труднощі були пов’язані із русицизмами. На жаль, щодо цього вже ніяких інформацій немає ні в цій, ні в іншій, про яку я далі згадаю, статтях. Автори першої статті тільки глухо натякають на „скрупульозне опрацювання” та „пильне рецензування” матеріялів словника, а робили це і „фахівці-філологи”, і письменники та журналісти, і перекладачі.

Автор другої статті чи, властиво, єдиної відомої мені рецензії на це видання В. Масальський, рецензії, що була надрукована в „Літературній Україні”, ч. 25 з 28 березня 1969 р. під наголовком „Наш новий російсько-український”, додав, що „його матеріяли рецензували в Ленінграді, у Львові, Запоріжжі й Херсоні”. І з передмови до першого тому та з повторень її кінцевого уступу в дальших двох томах видно, що в рецензуванні брало участь, справді, багато людей, а найбільше зі Львова, але ніде не сказано, які висновки були цих рецензентів і чиє слово було вирішним у цій справі. Тим то відповіді треба шукати в самому матеріялі цього словника.

Розміром своїм це найбільший із досі видаваних російсько-українських словників, бо він охоплює близько 120 тисяч російських слів, а в українській частині, мабуть, більше з огляду на наявність у ній не тільки прямих українських відповідників, а й фразеологізмів, в яких можуть бути інші українські слова. В. Масальський пише, що українська частина цього словника, „за приблизним підрахунком... принаймні вдвічі багатша, ніж українська частина словника 1948 р.” Це безперечний позитивний бік цього словника. Не можна заперечувати й того доброго моменту, що укладачі його використали, як пише В. Масальський, „всі практично можливі джерела, починаючи від класичних праць М. Уманця та Б. Грінченка”, ба навіть „значною мірою... також цінні матеріяли „Російсько-українського словника”, що виходив у 20-ті роки окремими випусками за редакцією акад. А. Кримського” („і акад. С. Єфремова” — В. Ч.). Як відомо, наприкінці 50-их років М. Рильський у своїх статтях про словникові справи боявся навіть згадувати про цей останній словник. Отже, кажу, це вже безперечний плюс. Добре також, що упорядники подали заміну не властивих українській мові дієприкметників, хоч і залишили такі форми, як „перемігший” (соціалізм), „здійснений” (поряд із „здійснений”).

Але це тільки кількісний і технічний бік справи, — він мало говорить про якісний бік нового словника, про те, якою

мірою він, цей словник, очищений від русифікаційного намулу, як він допомагає боротися із суржигом. У цьому розумінні дещо можна зрозуміти, якщо порівняти цей новий словник, що його можна називати за кольором оправу „сірим”, із отим „зеленим”. Я свого часу надрукував був рецензію на „зелений” (у недільному виданні „Свободи”, ч. 1 за 1952 рік) і в тій рецензії відзначив його вади: а) накинуті примусово русицизми, б) помилки упорядників та в) явища тодішньої недостатньої упорядкованості української літературної мови. Писавши це, я мав на увазі розпочату свідомо в 30-их і посилену в 40-их роках русифікацію української мови (в рецензії на цей словник російський акад. В. Віноградов хвалив його за зближення української мови з російською), те, що його укладала не найкращі знавці української мови (М. Калинович, Л. Булаховський, М. Рильський), та ще й у несприятливих умовах воєнного часу, і розхитаність норм української літературної мови внаслідок русифікаційного тиску та браку лексикографічної роботи на протязі більш як 10 років. Але, зрозуміла річ, найбільша вада була перша. З цієї причини в словнику або давали російські слова замість українських (наприклад, „льотчик”, а не „літун”, „паровоз” — не „паротяг”), або ставили на перше місце російські, а на друге — українські, та ще й частенько з позначкою „застаріле” чи „обласне”, що за умов терористичної дійсності майже автоматично вилучало ці останні слова з ужитку. Якщо тепер узяти новий російсько-український словник, то треба сказати, що над ним працювали вже кваліфіковані українські мовознавці, які могли б дати найкращу якість відповідно до всіх історичних вимог на даному етапі розвитку української літературної мови. На жаль, як я сказав на початку цієї статті, цього не сталося. А на перешкоді, очевидно, стали приховані для нас русифікаційні важелі, що на них натискала Москва, головним чином, через свого служняного слугу Білодіда - Белодіда. Хоч серед рецензентів згадано і такого оборонця живої народності української мови, як Б. Антоненко-Давидович, але він зазнаки був там безсилий у розумінні дійсного впливу на справу. Отож і маємо в цьому „сірому” словнику всі ті русицизми, що були в „зеленому”: „льотчик”, „паровоз”, „Белград” (югославський), „Белгород” (місто на північ від Харкова), „Брест” (не „Берестя”), „Дон” (не „Дін”, хоч на оборону цієї народної вимови була спеціальна стаття в „Мовознавстві”), „глава” (уряду), „урок”, „училище”, „взвод” (як і всі інші військові терміни), „обстановка”, „гонка” („випередки”), „Азов” („Озів”), „бойня” („різниця”) і багато інших. У „розміщенні” російських і українських слів зроблено тільки ту зміну, що в „сірому” частіше, ніж то було в „зеленому”, на перше місце

поставлено українські слова, переставивши російські на друге місце. Якщо в „зеленому”, наприклад, слово „забастовка” стояло на першому місці, а „страйк” — на другому, то в „сірому” зроблено навпаки, у „зеленому” слово „батрак” стояло на першому місці, а слово „наймит” — на другому, — у „сірому” вони „помінялись місцями”. Інколи в „сірому” поставлено хоч на другому місці українське слово, якого в „зеленому” взагалі не було, — наприклад, після „паровоз” тепер є й „паротяг”, правда, з позначкою „рідше”. В окремих випадках нові українські слова поставлено навіть на першому місці: „оздоровниця”, а потім „здравниця”. Але це все, незалежно від того, на якому місці стоїть українське чи російське слово, фактично залишає непорушним не що як той же суржик: від того, що його складники перемішано, він не втратив своєї русифікаційної природи. А як узяти на увагу загальну русифікаційну атмосферу, що обкутує Україну задушливою хмарою, то можна з певністю сказати, що з цього суржика українські золоті зернота будуть вибирати тільки відважні одиниці, а пристосованці вживатимуть російських паралелізмів. Це останнє підтверджує й теперішня практика київського радіо та тамтешньої преси. Не зважаючи на те, що в „сірому” на першому місці стоїть слово „оздоровниця”, київське радіо подавньому вживає тільки „здравниця”. Хоч у „сірому” добре розроблена заміна російських конструкцій з прийменником „по”, у мові цього радіо вживають тільки російських побудов: „комісія по судноплавству” „угоди по В’єтнаму” тощо. І в „зеленому”, і в „сірому” російське слово „застенок” перекладено тільки українським „катівня”, але це не перешкодило навіть „Літературній Україні” вживати слова „застінок”. Подавньому вживає київське радіо і активних дієприкметників: „зростаюча підтримка” тощо. А крім того, наявність суржикового матеріалу в словнику завдаватиме автоматично шкоди тим, хто не може вибирати й розрізняти, що російське в ньому, а що українське. От, наприклад, у мові Ліни Костенко, може, внаслідок того, що вона вчилася в Москві, є такі русицизми, як „розплавлене сонце” (замість „розтоплене”), як „сплав” („стоп”). З прикрістю мушу сконстатувати, що внаслідок недостатнього знання української мови і наші еміграційні письменники допускаються таких помилок. В останньому романі Уласа Самчука вжито слово „сплав” (в значенні „стоп металу”, тільки в нього перенесено це значення на інше явище). А Василь Барка навіть захищає ужите в його дописі до газети „Народна воля” слово „конькобіжці”, покликаючись на свого вчителя І. Кириченка (який, до речі, в редактуванні українсько-російського 6-томного словника відіграв таку роль, як тепер Білодід у цьому „сірому”) і тим намагаю-

чись збити слухний погляд З. Стефанова. Нещодавно Л. Полтава в одній із своїх статей у „Свободі” написав, що назва комахи „сонечка” „божа корівка” — нібито народна українська, а це російська назва.

Нормально „сірий” словник, як *нормативний*, повинен би вилучати паралелізми і давати якийсь єдиний узус, щоб людям не доводилось думати, якого ж із наявного в реєстрі слова вжити. А так він може бути корисний здебільшого тільки тим, кому він найменше потрібний, — тим, хто й без нього знає добре українську мову. Проте як певний етап у боротьбі за нашу мовну культуру він таки матиме своє значення, матиме значення і тим матеріалом, що його треба вживати (оскільки в словнику цей матеріал зареєстровано), і тим, що його треба буде вилучати з ужитку як примусово накинута.

Але, здається, і в такому вигляді, як він, цей „сірий” словник, вийшов, він не задовольнив русифікаторів, і вони поставились до нього насторожено. Про це, між іншим, може свідчити не тільки оте його ігнорування в редакції київського радіо, а й те, що в спеціальному часописі „Мовознавство” не було досі про нього ніякої згадки, а також солідної, як можна було б сподіватись, рецензії. А вже ж вийшло аж троє чисел цього мовознавчого двомісячника! Тим то природно виникає підозра, чи не застосував І. Білодід і в даному разі такої тактики, як у випадку з обговоренням мовного питання на V з’їзді письменників України, коли він дібрав спосіб ніяк у цьому своєму органі на це не відгукнутись? Що його прізвище стоїть на всіх томах цього словника, це ще не означає, що щось у цьому виданні не вийшло всупереч його вірогідданчій щодо Москви „лінії”. Його могли переважити хоч би в отому Комітеті в справах преси при Уряді, що, кінець-кінцем, таки просунув це видання.

Р. С. Може, декому покажеться дивним, що я назвав мовознавців М. Калиновича й Л. Булаховського та поета М. Рильського не найкращими знавцями української мови, — так я хотів би це пояснити. М. Калинович не стояв близько до українського мовознавства, Л. Булаховський був не зовсім український мовознавець, ну, а в Рильського мова була чужа, але тільки в поезії, в його прозовій мові не було такого багатства, як, наприклад, у мові С. Єфремова.

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ «ФРАЗЕОЛОГІЇ»

Я маю на увазі „Російсько-український фразеологічний словник” І. Виргана та М. Пилинської, що був друкований за редакцією М. Наконечного в харківському журналі „Прапор”. Друкування цієї фразеології почато ще за хрущовської „відлиги”, у вересні 1959 р., а закінчено в жовтні 1971 р., тобто через дванадцять років. Це нечуваний для нормальних умов реченець публікації порівняно невеликої праці практичного призначення. Для того, щоб ця „нечуваність” була ясніша, досить згадати, що три томи „сірого” „Російсько-українського словника”, кожен том якого більший за всю працю І. Виргана й М. Пилинської, надруковано за пів року: перший том був підписаний до друку 11. VII, другий — 26. VII, третій — 1. XI, і все видання позначено одним 1968 роком. Правда, „розтягненість” друкування праці І. Виргана й М. Пилинської почасті можна б пояснювати тим, що при його початку ця праця як цілість, мабуть, не була ще готова, але пізніше було повідомлення в пресі, що вся фразеологія закінчена і незабаром має вийти окремою книжкою. Тоді в „Прапорі” надруковано й розмову з І. Вирганом на цю тему. Та проминуло чимало часу, а книжка не появилася. А відтак ув одній статті мовознавця М. Пилинського було сказано, що, всупереч попередньому повідомленню, ця фразеологія не була навіть здана до видавництва. Це останнє можна було розуміти, що видавництво не прийняло її. Такий здогад підтвердили й „роздуми над Російсько-українським фразеологічним словником І. Виргана і М. Пилинської” (це підзаголовок статті) Лариси Скрипник, надруковані в Білодідовім журналі „Мовознавство”, ч. 5 за 1970 р., а в тих „роздумах” мова йшла, головним чином, про те, що, мовляв, „в українській частині словника не знаходиш добре відомих українських відповідників, що за лексичною оболонкою збігаються з російськими”. І висновок з цих „роздумів” був такий: „Попереду — багатоаспектне шліфування тексту, уважне його редагування”. Після цього можна було побоюватися, що далі друкування цієї фразеології і в „Прапорі” припинять. На щастя, цього не сталося, її й далі в цьому журналі друковано і, кінець-кінцем, доведено таки до кінця, як я сказав уже, в жовтневому за 1971 рік числі. Не тільки це продовження друкування цієї фразеології навіть після „роздумів” Л. Скрипник, а й взагалі публікацію її навіть тоді, коли з Москви подихнуло було новим „моро-

зом”, можна пояснити тим, що „Прапор”, цей єдиний на всю Лівобережну Україну й Кубань (якщо його туди допускають) літературно-науковий український журнал („Донбас”, хоч і має в своїй назві одне „с”, але це переважно російський журнал), виходить мізерним, тільки 15-тисячним накладом, і тому публікація в ньому цієї фразеології доходить лише до невеликого кола української інтелігенції, а тим самим і „шкідливість” цієї публікації незначна.

Після закінчення друку цієї фразеології її укладачі та редактор надрукували в „Прапорі”, ч. 10 за 1971 р., свою „Післямову”, і з цієї „Післямови” видно, що мої попередні здогади про русифікаторське гальмування цього видання були слушні. Автори „Післямови” передусім мусіли „поклонитися” головному провідникові русифікації української літературної мови Іванові Білодідові: „Ми вельми . . . вдячні директорові Інституту мовознавства ім. О. Потебні академікові АН УРСР Іванові Білодідові за цінні критичні зауваження до окремих статей словника, висловлені ним при зустрічі усно” . . . Не відважилися вони сперечатися і з Ларисою Скрипник, дякуючи їй за рецензію, „повну слушних (? — В. Ч.), здебільша критичних уваг і порад”. З огляду на це вони приобіцяли: „Усі ці критичні зауваги, пропозиції й поради, здебільшого справедливі й конструктивні, безперечно, сприятимуть поліпшенню й доповненню словника в цілому й багатьох його статей зокрема — словника у тій редакції його, що ми маємо подати його якнайближчим часом, по остаточному опрацюванні усього матеріялу, до одного з видавництв республіки для видрукування його (словника) окремою вже книжкою” (стор. 111).

А що серед критичних зауваг „інших товаришів” були й суто технічні поради, зокрема щодо того, який матеріял треба включати до фразеології, а який у ній зайвий (це останнє стосувалось окремих слів, що їх теоретично не можна відносити до фразеологізмів), то укладачі написали таке: „Зберігаючи у принципі увесь наявний склад словникового реєстру (мова тут іде про російську частину праці — В. Ч.), ми маємо відбити зміст нашого словника і в самій назві. І ми назвемо його (в книжковому варіанті) так: „Російсько-український словник фразеологізмів, типових синтаксичних та інших сполук”. Назва трохи задовга, але точна” (стор. 112).

Я думаю, що цю „задовгу назву” можна б скоротити, викинувши з неї слово „словник”, бо фразеологія взагалі — це не „слова”, а „вислови”, і тому В. Дубровський ще 1917 р. слушно назвав свою працю „Московсько-українська фразеологія”. Тим то й цю працю можна б назвати: „Російсько-ук-

раїнська фразеологія". А про те, що до неї ввійшли й деякі інші вислови, можна б сказати в передмові.

Зважаючи ж на те, що в „остаточно відшліфованому” виданні цієї праці буде, напевно, запроваджено немало й русицизмів, а яскраво українські вислови будуть викинуті, було б бажано, щоб якесь наше видавництво на еміграції видало фотографічним способом той текст, що його надруковано в „Прапорі”. Це було б цінне надбання для нашої мовної культури. Та й немає певности, що й так „відшліфована” та фразеологія буде видана, бо від жовтня минулого року проминуло вже чимало часу, а про заходи для видання щось не чути. А це ж мали зробити „якнайближчим часом”!

МЕТАЛЮРГІЯ І МОВА

Україна мала ще до революції 1917 р. велику металургійну промисловість, а тепер потужність цієї промисловости ще збільшилася, тим то й потреба в українському мовному її „оформленні”, тобто в створенні української металургійної термінології завжди була велика. А що найбільшим центром цієї промисловости було й є м. Дніпропетровське, де й працювали переважно українські робітники, то ця справа особливо була актуальна саме в цьому місті. Але склалося було так, що не тільки за три роки української самостійної держави, а й за десять українізаційних років в УРСР, коли укладено й видано багато різних термінологічних словників, спеціального металургійного словника не видано. Виходила загальні технічні словники, як от словник І. Шелудька та Т. Садовського, але спеціального, кажу, з обліком усіх тонкощів чавуно- й сталеварення не було. Це можна пояснити, може, тим, що ця галузь промисловости була під всесоюзним керівництвом, коли, як жартували в 20-ті роки у м. Дніпропетровську, „центри Південстали на Півночі стали”. Хоч на Україні були й науково-дослідні інститути з галузі чорної металургії, як от Український інститут металів у Харкові і такий же Інститут у м. Дніпропетровськ, але дослідники й фахівці писали свої праці по-російському, друкуючи їх у таких виданнях, як „Уголь и железо”, „Домез”. Через те й мені свого часу довелося відчувати термінологічні труднощі, коли я перекладав брошуру „Розливання сталі”, а як я тоді відповідні назви з різних джерел повизбурував, то уклав і додав до тексту „Словничок малозрозумілих слів”, що й був тоді в тій брошурі надрукований. З огляду на таку мою причетність до цієї справи я й не міг не звернути уваги на недавно виданий на Україні „Російсько-український металургійний словник” (Київ, 1970 р.). Отже, й тепер цей словник вийшов з великим запізненням, трохи чи не найостаннішим із запланованих у Словникової комісії Академії наук термінологічних словників. Та й працювали над ним дуже довго, як про це може свідчити згадка серед джерел „Русско-украинского словаря” з 1955 року (тобто т. зв. „зеленого”), коли цю працю могли розпочати, а пізніших словників не згадано.

Уклали цей словник, либонь, працівники дніпропетровського Інституту чорної металургії В. Чехранов та В. Мелешко, а відповідальним редактором був тамтешній академік Г. Пи-

саренко. Такий здогад можна зробити з того, що укладачі просять надсилати завваги не тільки до Києва, а й до дніпропетровського Інституту чорної металургії. Кандидати філологічних наук Г. Гнатюк та М. Яценко допомагали укладачам у граматичному оформленні термінів. З того факту, що на початку словника надруковано директивні вказівки „Від Словникової комісії Академії наук Української РСР”, видно, що укладачі були зв'язані цими вказівками в доборі й граматичному оформленні матеріалу. У тих же „вказівках” сказано, що „термінологічні словники з деяких галузей знання, видані на Україні 25-30 років тому, тепер застаріли і втратили практичну цінність. Крім того, вони мають серйозні методологічні помилки” (? — В. Ч.).

Залежність укладачів від цих „вказівок” призвела до того, що в словнику не викинуто тих виразних русицизмів, що ними після самогубства М. Скрипника позамінювано українські назви, такі, як от „топити”, „витоплювати” тощо метали. Це здавна узвичасні українські слова, як про це свідчить факт, що ці слова є навіть у фольклорних текстах, наприклад, у пісні „Ой у місті на риночку”, де сказано „беріть срібло нетоплене” („Народні пісні в записах І. Франка”, Львів, 1966 р., стор. 274). Є такі слова в мові Г. Сковороди, у сонеті І. Франка, написанім 1889 р., де сказано „сльози, перетоплені в алмази”, як є вони й у всіх словниках, виданих у 20-их роках. Замість цих українських слів у новому словнику маємо „сплавляти”, „сплав” тощо. На жаль, останнім часом дехто із наших еміграційних авторів уживав вже цих русицизмів, наприклад, слово „сплав” трапилося мені в одному тексті Д. Гуменної, ужите в абстрактному значенні. А втім, слово „сплав” є і в українській мові, але воно означає а) сплав дерева річкою, б) великий дощ, в) жіночу хворобу, а з цього видно, що вживати його в металургії не можна аніяк. У цій газетній статті я можу спинитися тільки на цій важливій для металургії групі слів, хоч не можу не відзначити ще таких русицизмів, як от „баба” (довбня), „болт” (прогонич), „баддя” (цебер), „стержень” (стрижень). На більше немає місця. Великою хибою цього словника є порушення законів українського словотвору, що його допустилися укладачі та їхні консультанти-мовознавці. Але ці люди були залежні від отих „вказівок”, бо в них сказано: „Словники підпорядковані нині діючим (? — В. Ч.) правилам граматики й правопису”. Невластива українській мові форма активного діспринкетника типу „діючий” наявна в багатьох термінах словника. Напр., „слідкуючий”, „стежачий” (треба б „стежний”). Хоч у деяких випадках укладачі зуміли обминути цю форму, давши, наприклад, „обертовий” відповідно до російського „вращающийся”. Знач-

но менше в них випадків з невластивою українській мові пасивною формою на „-мий”: „невагомий” (треба „безваговий”). Майже як правило вони вживають російської форми типу „набивка” („набивання”, „набиття”), „наварка” тощо. У 20-их роках замість цієї форми вживано утворень типу „вальцювання” поряд із назвою процесу „вальцювання”. Але це різнодіалектні утворення з тим самим значенням, тимчасом як в українській мові те й те утворення може бути вживане в обох значеннях — результату дії й процесу, а розрізняти їх можна в контексті та в обставинах практики (з них нормативне утворення „вальцювання”). Інколи вживають укладачі російської форми „наладчик” („наладник”).

Великою перешкодою в роботі укладачів було те, що вони мусіли калькувати російську термінологію, а серед російських термінів є досить таки безглузді слова, незрозумілі, мабуть, будовою й росіянам. Напр., слово „заподлицо”, „настыль”, „изложница”, Але, мабуть, через таке безглуздя вони й дозволили собі не калькувати їх, а дати властиві українські (за моєю класифікацією) новотвори: „врівень”, „охолодь”, „виливниця”. Ці останні терміни належать у словнику до щасливих знахідок, і можна навіть сказати, що таких знахідок серед матеріалу чимало. Не можу не навести ще, наприклад, такого: рос. „раствор”, уживане в трьох значеннях, укладачі переклали трьома термінами: хем. — „розчин”, ніжок циркуля — „розхил”, валків — „розкриття”. А як узяти на увагу те, що це насправді піонерська робота в такій новій для українського мововжитку галузі, як чорна металургія, то словник як цілість слід уважати непоганим здобутком. Хоч критичне користування ним, в розумінні заміни русицизмів українськими словами, обов'язкове.

То інша справа, чи його хтось на Україні тепер буде вживати навіть некритично з огляду на атмосферу російського шовіністичного терору, що унеможливило користування українською мовою в м. Дніпропетровському, як це ми знаємо із суду над І. Сокульським та іншими засудженими в цій справі. Адже близький до металургійного словник зварювальної термінології, виданий ще в 1964 р., так і лишився без ужитку, бо Інститут електрозварювання, що його очолює президент Академії наук В. Патон, видає свої праці тільки російською мовою, як про це свідчить В. Кумпаненко в „Українському віснику” за жовтень 1970 р.

СПОДІВАНИЙ ВІДГУК БЮРОКРАТІВ

У „Літературній Україні” з 4 листопада 1969 р. була надрукована стаття Б. Антоненка-Давидовича „Літера, за якою тужать”, а в тій статті цей відомий письменник і борець за право української мови на вільний розвиток виступив з думкою, що треба, мовляв, відновити в українській абетці літеру „г”. Стаття була надрукована як дискусійна. А через деякий час, 28 листопада, в тій же таки газеті надруковано й відгук на цю статтю не якогось там звичайного дискусійника, а самого замісника голови Правописної комісії АН УРСР В. Русанівського, — факт, що теж має свою вимовність. Стаття Б. Антоненка-Давидовича була передрукована в нашій пресі, а проф. Я. Рудницький вислав у цій справі навіть меморандум до ЮНЕСКО, вважаючи її фактом мововбивства.

Зважаючи на те, що читачі „Свободи” вже знають зміст статті Антоненка-Давидовича, я не буду розглядати її, скажу тільки, що його міркування слушні, а одна фактична помилка з історії літери „г” (що нібито її запровадив уперше П. Куліш, тимчасом як її вживано на Україні ще з XVII ст.) та, либонь, коректурний недогляд у написанні „Гюго” (замість „Гюго”) ваги не мають. Слід також сказати, що питання про відновлення літери „г” він поставив обмежено — лише для українських загальноживаних слів, у яких цього звука не скасовано, а це призводить до труднощів у навчанні та до калічення вимови, ба навіть до незрозумілості висловлювання. Хибну вимову цього „нескасованого звука” я сам не раз чув з радіо „Київ”, а коли до Нью-Йорку приїжджав В. Коротич і я запитав його, чому він, читаючи свої поезії, вимовляє слова „хуга” як „хуга”, а „грати” як „грати”, то він прилюдно відповів, що просто не знає, де треба вимовляти цей звук. Вимову „грати” (замість „грати”) я чув і з уст недавнього втікача з України О. С.

Статтю В. Русанівського треба вважати висловом партійно-урядового негативного погляду на цю справу, позицією бюрократів, які, оглядаючись на Москву, звідки тепер, як відомо, і формально керують освітою на Україні (бо національного міністра освіти вже немає), не допустили ніякого обговорення цього питання, а натомість зразу ж накрили мокрим рядном його ініціатора. Адже й редакція газети „Літературна Україна”, надрукувавши статтю Антоненка-Давидовича з

приміткою, що, мовляв, друкують її „порядком обговорення”, похопилася дати до єдиної в цьому „обговоренні” статті В. Русанівського примітку: „Публікуючи статтю В. Русанівського, редакція поділяє думку автора”. Зрештою, для тих, хто стежить за русифікаційним натиском на Україну, такий „відгук” на виступ Б. Антоненка-Давидовича, який у даному разі висловив турботу своїх читачів, не був несподіваний. Там же тепер не тільки „заморожено” процес дерусифікації української мови, а й свідомо не виконують навіть тих незначних відновлень у лексиці, що їх зроблено в недавно виданому „сірому” російсько-українському словнику. Напр., хоч у цьому словнику відповідно до російського „прикладний” подано тільки „зразковий”, „взірцевий” у недавньому обговоренні нового колгоспного статуту вживали лише слова „примірний”, міркуючи, либонь, так, що це тільки „основа” для різних варіантів, а не „зразковий” в розумінні „найкращий”. Та насправді він вийшов не тільки „зразковий”, а й „обов’язковий”. Зрештою, для тих, що думають по-російському, будь-яке українське слово може здаватись „неточним” відповідником російського.

Я хочу тут розглянути „наукову” аргументацію В. Русанівського, скеровану проти аргументації Б. Антоненка-Давидовича, а разом з тим і проти думки всіх українців, що мислять незалежно від будь-яких сторонніх чинників. Уже самий наголовок статті „За чим тужити?” свідчить про її заперечну скерованість. А в її змісті перекручено справжню історію й суть харківського правопису 1928 р., неправильно пояснено причину його скасування, залічовано псевдонауковою словесністю та спрепарованими цифрами болючість цього питання. От він, ставши в позу „справжнього ученого”, запитує: „Чим пояснити наявність у статті грубих помилок щодо витлумачення історії літери „г”, чому автор плутає звук із фонемою, графіку з орфографією, письмо національної мови з фонематичною транскрипцією і т. д.?” Крім згаданої помилки з історії літери „г”, що її Антоненко-Давидович, як нефахівець, справді, допустився, нічого страшного в розумінні порушення науковості в його статті немає. Зрештою, справа ця така проста й зрозуміла з погляду практичного мововжитку, що вся ота зазначена в риторичному запитанні В. Русанівського науковість у газетній статті просто непотрібна. Адже в одному місці Антоненко-Давидович навіть „переказав думку вченого трохи популярніше, щоб було зрозуміло широкому загалові, про що, власне, мовиться”. Тенденційно ускладнюючи справу, В. Русанівський замовчав те, що Антоненко-Давидович висунув питання тільки про обмежене відновлення літери „г” (щоб не лякати декого „новою реформою”), і пише

про правопис 1928 року в повному обсязі, де йде мова не тільки про „г”, а й про інші „непотрібні”, на думку ворогів, „труднощі”. Це йому, очевидно, потрібне для того, щоб виправдати ту підставу, на якій А. Хвиля цей правопис „похапцем” (мовляв Антоненко-Давидович) скасував. В. Русанівський пише, що він був „надмірно ускладнений правилами, які не відповідають живому українському мовленню”. І в зв’язку з цим зазначає: „Кожен народ прагне до (? — В. Ч.) простоти й економності в побудові граматичної і правописної системи своєї мови”. Та коли він покликається на те, що от, мовляв, і в Англії та у Франції ідуть розмови про потребу спростити їхні правописи, то ці приклади промовляють тільки на користь Антоненка-Давидовича, бо ті розмови мають на меті адекватність передачі звуків сучасних англійської та французької мови, як цього хоче й Антоненко-Давидович. Своє заперечення літери „г”, написання „ля”, „льо” Русанівський обґрунтовує на „східнослов’янській традиції”, зовсім не згадуючи того, що українська традиція не зовсім була така, як московська, а як узяти вирішний для цієї традиції період, період національного відродження ХІХ й початку ХХ ст. ст., то українська традиція ще й відштовхувалась від накинуваної їй поліційними заходами російської традиції. Крім того, треба мати на увазі ще й західноукраїнську традицію, для якої не тільки „г” в чужомовних словах, а й написання типу „фільольогія” були живомовні, тим то цілком їх ігнорувати теж не можна. З такого всеукраїнського аспекту й виходили творці правопису 1928 р. Створення цього правопису було такою всеукраїнською історичною подією, якої в історії українського письма не було ні до неї ні після неї. Як відомо, тоді була створена урядова правописна комісія на чолі з комісарем освіти, спочатку О. Шумським, а потім М. Скрипником, довгий час виходив спеціальний бюлетень, що в ньому обговорювано різні питання українського правопису, а в тому бюлетені писали українські мовознавці, вчителі, письменники й журналісти з усіх українських земель (між іншим, була надрукована в ньому й моя одна стаття). Як завершальний етап 1927 р. була скликана в Харкові правописна конференція, і на неї прибули заступники від усіх українських земель, навіть із Закарпаття. І який це був авторитетний форум! Головним доповідачем був автор ще перед тим надрукованого проєкту Олекса Синявський, а участь в обговорюванні всього тексту цього проєкту брали всі тодішні видатні українські мовознавці — А. Кримський, Є. Тимченко, В. Сімович, багато літературознавців, письменників і освітніх діячів. Хоч головував на цій конференції суворий у мові й поведінці М. Скрипник, але я, як один із учасників (хоч тоді ще тільки аспірант науково-

дослідної катедри), можу посвідчити, що й обговорення, і голосування кожного пункту відбувалося без ніякого тиску з боку влади та в атмосфері справжньої братерської єдності всіх українців. Пригадую, що це останнє відзначали із зворушенням і в промовах, і в приватних розмовах. Про вільну атмосферу цієї конференції може свідчити й те, що тоді обговорили й проголосували навіть можливість латинізації українського письма. Проти латинізації особливо рішуче виступили західні українці, а К. Студинський, тодішній голова НТШ, заявив, що він не сміє повернутись до Львова з такою постановою. За латинізацію ж був, наприклад, С. Пилипенко, урядово-партійний діяч, який навіть надрукував був ще перед тим у журналі „Червоний шлях” листа в цій справі латиніцею. Мені теж ця ідея була тоді до вподоби (але тепер я був би проти, бо вважаю, що для української мови був би найкращий драгоманівський правопис, тобто латинізована кирилиця з додатком „j”, а це зменшило б українську абетку — якщо викинути з неї й літеру „щ” — на п’ять знаків). Учасники конференції не тільки вільно голосували, а й виписували на дошці — хто хотів — проєкти для заміни „дж”, „дз”, що й досі є чи не найбільшою вадою українського правопису, бо вони порушують фонетичний принцип і призводять до неправильної вимови написань типу „ходжу” тощо.

Я думаю, що всякому об’єктивному історикові ясно, що затверджений на цій конференції правопис — це було найкраще, що на тому етапі розвитку нашого письма можна було створити. Правопис 1928 року — то була синтеза східної й західної правописних традицій, як я це тепер, оглядаючись назад, визнаю. Показовою в цьому розумінні була моя розмова під час перерви з О. Синявським. Коли я сказав йому, що треба б поставити на голосування запровадження в норми літературної мови південно-східних форм типу „ходю”, „носю” (замість „ходжу”, „ношу”), то він досить суворо відказав мені, що треба створити всеукраїнські норми, а не східноукраїнські.

Якже правопис 1928 р. через три роки „похапцем” скасовано, то це сталося „порядком розгрому” всіх досягнень українізаційного десятиріччя, а не через його якусь нібито надмірну ускладненість.

А тимчасом учений В. Русанівський, не згадавши й словом того, як правопис 1928 р. було створено, та розгрому українського культурного життя, тільки отією „ускладненістю” виправдує те, що „в 1932 р. НКО УРСР прийняв (? — В. Ч.) постанову про переробку правопису”. До цього він ще додав, що „над його переглядом працювали такі визначні радянські вчені, як Г. Левченко, М. Грунський, Л. Булаховський, М. Ка-

линович та інші". Він не випадково на чолі цієї групи поставив нікому невідомого на той час Г. Левченка, що його використав тоді А. Хвиля для знищення праці найвидатніших українських мовознавців того часу. Всіх інших трьох згаданих у нього мовознавців, як і отих „та інших" він причепив для солідности, та й були то більше російські, ніж українські мовознавці, яким доля української мови не дуже боліла. Треба відзначити тут і той факт, що в жертву цій „реформі" українського правопису принесено тоді не тільки усіх тих мовознавців, що створили правопис 1928 р., а й багатьох учителів, які відважувались критикувати цей „новий" правопис. Я пригадую, що в газеті „Комуніст" писано тоді про одного харківського педагога, який сказав був учням про неправильне визначення звуків „г" та „г" в статті чи промові А. Хвилі. Того вчителя (на жаль, не пам'ятаю його прізвища), як мені казали, тоді знищено. Антоненко-Давидович згадує, що під час другої світової війни М. Рильський і П. Тичина хотіли були відновити літеру „г", та Русанівський про це анітлень.

У питанні про потрібність чи непотрібність літери „г" і Антоненко-Давидович, і Русанівський виходять із частоти цього звука в українській народній мові, по-різному цю частоту вираховуючи. Антоненко-Давидович спирається на слова, зібрані в словнику Б. Грінченка (хоч це всіх випадків і не вичерпує, бож „г" може бути і в середині слова, як от у слові „хуга"), а Русанівський усяково намагається цю кількість применшити, кажучи, що то здебільшого вузькі локалізми, при чому тенденційно такі слова й згадує („гайдарь", „гальон" тощо). У питанні про історію вживання в українському письмі літери „г" Русанівський виразно перекручує дійсність, коли пише, що „українська народна мова, як свідчать пам'ятки, не знала розрізнення „г" і „г". Згадані в нього „пам'ятки" тут ні до чого, бо, як відомо, до кінця XVIII ст. українська народна мова не була в літературному вжитку, але зате як тільки нею почали писати, так зразу й відчули потребу якось позначати живомовний звук „г". А звук цей в українській народній мові був з найдавніших часів, бо такі слова, як „хуга", „дзига", „гава" тощо походять ще з того субстрату, що з нього утворилась не тільки українська мова, а й усі індоєвропейські, як це я з'ясував у своїх етимологіях. Правда, здавна цей звук був не такий систематичний, як звук „г", і його рідше вживано у вимові. Але чи в правописі треба передавати тільки те, що часто в звучанні трапляється? Он росіяни вживають „ъ" (твердий знак) тільки в таких утвореннях, як „съезд", „объявление", та в них ніхто не каже, що це зайва літера. Літеру „ѣ" (з двома крапками зверху) вони вживають тільки в букварях та для навчання „націоналів" російської

мови, тобто уживають факультативно, там, де це дуже потрібне. Це останнє можна було б висунути як компромісову розв'язку й питання про „г" в українському письмі, щоб його вживали бодай у початковій школі, привчаючи дітей до правильної вимови звука „г". Але київські „раби Москви", мабуть, і на це не відважилися б. А відважних навіть у такій справі, як одна літера, Москва карає. Як відомо, за вміщення статті Антоненка-Давидовича редакторку „Літературної України" М. Малиновську звільнено з посади.

Примітка. Ту графіку (шрифт), що нею користуються українці, росіяни, білоруси, серби, болгары й македонці, а також деякі неслов'янські народи СРСР, її в 30-их роках накинута примусово „радвлда" з метою пришвидшення русифікації їх, звичайно називають російсько-церковнослов'янським словом „гражданка". У цій своїй статті я назвав її „латинізованою кирилицею". Цю графіку вперше запровадив у друк амстердамський (у Голляндії) друкар Копієвич 1699 р., коли друкував книжку „Поверстаніє кругов небесных". У його друкарні не було слов'янських кириличних черенків, і він ужив латинських із слов'янським їх читанням (напр., „в" як „в", а не „б", а також відповідно „, стилізував" такі літери, як „ж", „ч", „ц". Року 1708 цар Петро I офіційно запровадив цю графіку для нецерковних видань. З огляду на таке походження цієї графіки сучасний еміграційний білоруський мовознавець Я. Станкевич уперше назвав цю латинізовану графіку „капієвскою", не давши, проте, ніякого до цієї назви пояснення, а тільки поставивши при ній у дужках назву „кирилиця" („Веда", т. 5, ч. 2; Нью-Йорк, 1973 р., стор. 74). Але він утворив цю назву неправильно: правильно треба було б написати „капієвічовка", а по-українському — „копіївчівка". Цієї назви слід би й нам уживати замість чужого слова „гражданка".

ПРО ОДИН РОЗДІЛ В «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ»

У київському в-ві „Вища школа” з датою 1971 р. вийшов підручник для університетів та педагогічних інститутів „Історія української літературної мови” П. П. Плюща. У короткій нотатці перед текстом автор зазначив, що „в основу (цього) підручника покладено „Нариси з історії української літературної мови”, опубліковані автором у 1958 році, матеріал яких був значно розширений і узгоджений з вимогами”. Далі він написав, що „зміни й доповнення внесені майже в усі розділи книги”.

Не мавши змоги в цій короткій газетній статті переглянути увесь дотичний матеріал, щоб побачити, які саме зміни та доповнення пороблені в цьому перетворенні нарисів на „перший підручник” (як сказано в тій же нотатці) з цієї університетської дисципліни, я зупинюсь тільки на одному розділі. Але це особливо показовий для теперішньої „радянської” дійсності розділ! Він має два довгі заголовки, що говорять самі за себе, а саме: „Роль російської літературної мови в історії світової культури. Роль російської літературної мови в розвитку і збагаченні мов народів СРСР, у тому числі й мови українського народу”. А його „особлива показовість” ще й у тому, що це ж історія української літературної мови, — то якою ж науковою логікою чи й звичайним людським розумом можна пояснити наявність у цьому підручнику спеціального розділу про іншу мову? До того ж іще це не просто інформація про згадану в заголовках роллю російської мови, а справжнє рабське плазування перед росіянами та їхньою культурою, мовою тощо! Якби його можна, замість щоб писати про нього статтю, просто передрукувати, то непотрібний був би ніякий коментар: він би говорив більше, ніж оті заголовки, сам за себе. Але передрукувати його в газеті не можна, бо це вісім сторінок друку, тим то доводиться хоч частково його прокоментувати.

Робивши оті зміни та доповнення, П. Плющ, мабуть, немало попотів, щоб піднести, у згоді з програмою й новим натиском московського шовінізму, ще вище, як це було в „Нарисах”, свої славослів'я „старшому братові”. Для цього він позалишав без змін тільки те, що його вже аж ніяк не можна було ще більше „підвищити”, а позмінював те, що було, на його думку чи на думку московських наглядців, не досить

„високе” чи якось інакше не відповідало найновішим прагненням русифікаторів. От він не зміг „підвищити” ще більше, наприклад, такого місця і залишив його без змін у своєму тексті: „Російський народ — один з найвизначніших народів світу. Жодна важлива світова подія не відбулася без його участі. (Згадаймо рятівну для Європи роль Давньої Русі, що спинила на своїх безмежних просторах хвилю монголо-татарської навали, розгром російським народом полчищ Наполеона I, що мріяв про поневолення народів світу, роль російського народу у визволенні світу від німецького фашистського іга (? — В. Ч.), нарешті його вирішальну роль у боротьбі за зміцнення миру між народами, проти імперіялістів — паліїв нової війни).” Як бачимо, у нього „Давня Русь” перетворилась на „Московську Русь”, яка, до того ж іще, не тільки не „спинила . . . хвилю”, а й сама перебувала під „монголо-татарським ігом” триста років. Про участь у розгромі німецьких фашистів західних спільників, зокрема Америки, немає ані найменшої згадки. І всякі інші нісенітниці, що не відповідають історичній дійсності. А головне: до чого це в „Історії української літературної мови”?

У такому ж дусі („величезна роль” тощо) П. Плющ пише про „героїчні три покоління (російських) революціонерів”, про росіянина В. Леніна як „геніяльного продовжувача ідей К. Маркса і Ф. Енгельса . . . засновника Комуністичної партії і першої в світі держави робітників і селян, які звершили (? — В. Ч.) Велику Жовтневу соціалістичну революцію, що відкрила нову епоху в історії людства”.

Але яке відношення має це до історії української літературної мови XIX ст.?

„Світове значення має здавна (? — В. Ч.) і демократична культура, зокрема література російського народу, представлена такими блискучими російськими письменниками і вченими, як Ломоносов, Радіщев, Пушкін . . . (далі йде перелік прізвищ, аж до Павлова й Мічуріна включно, з додатком „та ін.”).

Якщо, може, це й так, що російська література має в світі значення, то все таки до чого це в курсі історії української літературної мови?

„В наш час найідейнішими, найпередовішими в світі є радянська наука, література і мистецтво” — пише Плющ. Але щоб ніхто не подумав, що він так думає і про українську „радянську” науку, літературу й мистецтво, — він поспішає додати: „Першорядну ж роль у розвитку радянської культури, літератури й мистецтва відіграють соціалістична культура, література й мистецтво російського народу.

А про те, що ця „першорядна роль” означає русифікацію

українського народу, як і інших поневолених у цій жажливій імперії народів ані телень!

Якже він, нарешті дійшов до „ролі” російської мови, то вже порачкував на чотирьох, забелькотав, повторюючи те, що вже раніше сказав був: „Російська мова завжди користувалася й користується пошаною в усіх прогресивних людей світу... Світове значення російської мови незрівнянно зросло в радянський період, особливо після Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр., коли Радянський Союз здобув блискучу перемогу над гітлерівською Німеччиною, врятував світ від фашистського поневолення (повторення! див. вище — В. Ч.), став могутньою опорою соціалістичного табору (в тому числі, очевидячки, й Чехословаччини! — В. Ч.), головною надією всіх народів, які борються за політичну й економічну незалежність, за міцний мир між народами, проти спроб імперіалістів розв'язати нову світову війну”...

Я обриваю цитату, бо боюся, що читач забуде, що мова йде про історію української літературної мови. А втім, Плющ незабаром після цієї „констатації” повертається до мови, тільки знов таки... російської. Він пише: „У країнах народної демократії російська мова вивчається в школах і вузах (? — В. Ч.). Вивчення російської мови в цих країнах широко здійснюється також через різного роду курси в містах і селах. Знання російської мови допомагає трудящим Європи і Сходу оволодівати великим вченням марксизму-ленінізму... листуватися з новаторами виробництва і тим самим глибше засвоювати досвід радянських людей у будівництві соціалізму, підносити на вищий рівень власну культуру і літературу”.

Але тут автор викинув наведені в „Нарисах” слова „найвидатнішого поета радянської епохи” В. Маяковського, що, мовляв, якби він був хоч би й мурином похилого віку, то й тоді б він навчився російської мови тільки через те, що цією мовою говорив Ленін. А за причину цієї „зміни” стало, либонь, те, що в цих словах Маяковського мурин виступає як найпримітивніша людина, тимчасом як Москва тепер залицяється до африканців. Отож Плющ і вставив замість цих слів велику цитату з органу ЦК партії журналу „Коммунист”, в якій сказано про те, що російську мову вивчають не тільки в Англії та Франції, а й „на далекому маленькому острові Трінідад, і в країнах, що недавно завоювали (? — В. Ч.) незалежність, наприклад, в Малі, Гані, Алжирі, Нігерії”.

І цими успіхами пишається не історик російської мови, а історик української мови! Пишається П. Плющ і тим, що „деякі неологізми російської мови стали інтернаціоналізмами і вживаються в мовах світу без перекладу”. І він згадує: „До таких слів належать, наприклад, „большевик” і „совет”, що

відзначив ще в 1920 році В. І. Ленін”. А вже питанню про вплив російської мови на мови „країн народної демократії” він присвятив аж дві сторінки, навів цілого вірша польською мовою, подав цілі списки російських слів або хоч калюк із них, уживаних тепер у польській, чеській та в болгарській мовах. Тут, правда, автор також поробив деякі зміни. У „Нарисах” був польський вірш „Червона Армія”, в якому сказано, що вона „визволителька народів”, „лавина слави”, що під час війни „з одного казанка їли поляк і росіянин”, його, цей вірш, викинуто, мабуть, через те, що „росіяни” не захотіли ділитися „славою” з поляками. Натомість ув „Історії” надруковано фактично безсенсовий для контексту вірш В. Броневського про шахтаря, з закликом добувати більше вугілля. У „Нарисах” був болгарський прозовий текст, в „Історії” вже його немає...

Далі в „Історії” знов іде мова про велич російської мови, її досконалість, нечувані якості й властивості. „Російська мова має світове значення ще й завдяки винятковому її словниковому, фразеологічному та синонімічному багатству, граматичній гнучкості, силі й виразності її засобів образности, завдяки тим якостям, які будучи ознакою високої духовної зрілості і самобутності російського народу, вселяють віру в його велич (!? — В. Ч.)”. На доказ цього всього він понаводив висловлювання різних російських письменників на похвалу своїй мові. Але тут Плющеві довелося викинути те, що насправді принижувало оту „велич”. У „Нарисах” було сказано: „Надзвичайні якості російської мови, завдяки яким вона має численні переваги над іншими мовами світу, відзначив ще М. Ломоносов”. Далі він навів відоме із ще царських шкільних підручників висловлювання цього останнього, з якого виходило, що вона не вища, а тільки дорівнюється „іспанській, французькій, німецькій, італійській, ба й грецькій та латинській мовам. Але для XVIII ст. й це було перебільшення, а тут же треба було доказати хоч би висловлюваннями російських письменників, що вона має „численні переваги над іншими мовами світу”!

„Найвищого пункту” у підлабузнюванні до „старшого брата” та його мови дійшов автор, визначаючи „роль” російської мови в СРСР. Тут мало не в кожному абзаці звучать слова „виняткове значення”, „величезне значення”, „надзвичайна роль російської мови” і таке інше. Як позитивне явище він відзначає „поповнення словника мов усіх радянських народів шляхом запозичання з російської мови... що сприяє зближенню між собою мов радянських народів”. І хоч це, як відомо, розкладає ці мови зсередини, а самі поневолені народи чинять опір такому „поповненню”, але П. Плющ пише:

„Російська мова користується загальною пошаною і любов'ю з боку всіх народів СРСР. Вона стала близькою кожній радянській людині. Особливо легко оволодіває нею український народ, мова якого походить з того ж кореня, що й російська мова”. На доказ того, що український наріч „любить російську мову”, Плющ навів слова І. Франка, вирвані з контексту, а про те, що майже у всіх українських письменників, що писали вільно ще до „Великої Жовтневої” . . . , є висловлювання про „нелюбов” до російської мови (напр., у Т. Шевченка: „терпке кацапське слово”), він не тільки в цьому абсурдному для курсу історії української літературної мови розділі, а й в усьому курсі ніде не згадує. Не згадує він і того, що насправді усе українське мовотворення відштовхувалося від російської мови, як про це свідчать численні факти, зібрані хоч би в моїй праці „Українська літературна мова, її виникнення й розвиток”, т. I, 1955 р., та т. II, вип. I, 1962 р., а ще більше в моїй великій „Історії нової української літературної мови” (1970 р.).

Сумно робиться, коли читаєш цей розділ, та й увесь цей „університетський курс” П. Плюща, і єдиною, може, втіхою є те, що він призначений для студентів високих шкіл, тобто для дорослих уже людей, які, напевно, розуміють антиісторичність і антинауковість цього примусово-казенного виробу і шукають інших джерел для пізнання історії української літературної мови.

Розділ написано хаотично, без логічної упорядкованості матеріялу, та ще й поганою, „збагаченою” русицизмами мовою.

«САМООБОРОНА» УКРАЇНСЬКИХ «РАДЯНСЬКИХ» МОВОЗНАВЦІВ

У київському журналі „Мовознавство”, ч. 4 за 1970 р., надруковано статтю під невідповідним щодо її змісту заголовком „Їхні ідеологічні позиції (буржуазно-націоналістична преса про українську мову і мовознавство)”. Цю статтю написав якийсь М. Тарасюк. Але і оця невідповідність заголовка змістові, і сумбурність самого змісту свідчать, либонь, про те, що її „редаговано” й „перередаговувано” та „погоджувано” з відповідними інстанціями і що вона — виплід гуртової „творчості”, типовий для тоталітарної дійсності казенний виріб. Невідповідність заголовка щодо змісту лежить у тому, що слово „ідеологія” приригване до цього змісту „білими нитками”, бо насправді автор пише не про ідеологію вільних українців, а намагається спростувати критику „радянського” мовознавства з боку українських еміграційних мовознавців. Спочатку автор дає перелік досягів українського „радянського” мовознавства, підкресливши, що „особливо помітним є післявоєнний доробок лінгвістів”. Достатково поінформував він про ці досягнення і наприкінці статті. Хвалиться він також зв'язками українських „радянських” мовознавців із „зарубіжними” (?) мовознавцями, серед яких згадує не тільки поневолених сателітних (чеських, польських тощо), а й деяких мовознавців із вільних країн, як от М. Шерер із Франції, Г. Ланта з Гарвардівського університету у США. Але як не ховай погане, а воно таки гляне. У переліку досягів Тарасюк згадав також те, що, мовляв, „було вироблено справді науковий український правопис”. Не тільки еміграційні мовознавці, а приховано й „радянські” мовознавці та звичайні „громадяни” УРСР, ба й школярі знають, який це „науковий правопис”, як про це свідчить факт, що його „порушення” фігурувало на процесі М. Масютка як „злочин” та відома стаття Б. Антоненка-Давидовича „Літера, за якою тужать”. Можна навіть сказати, що це найгірший правопис з усіх будь-коли пропонованих для живої української мови, бо ті попередні правописи, добрі чи й ні (а серед них був і такий справді науковий, як драгоманівка), мали на увазі адекватну передачу явищ української мови, тимчасом як цей „радянський” — продукт русифікаційного тиску з боку Москви, що примушує українських мовлян калічити свою вимову, пишучи, наприклад, „Белград” (столиця Югославії). А яку мороку мають учителі й учні, актори й поети через вилучення з української абетки „націоналістичної” літери „г”! Поет В. Коротич, ви-

ступавши в Нью-Йорку з читанням своїх поезій, не вмів вимовити „хуга”, „грати”, а як слухачі звернули на це увагу, він признався, що не знає, де треба вимовляти „г”. Та й хіба тільки „г”!

Хоч які здобутки згадав Тарасюк у своєму переліку, але він не міг згадати й однієї праці, яка б свідчила про те, що українські „радянські” мовознавці навіть післявоєнного часу відважилися стати на оборону української мови мільйонів мас Кубані, Вороніжчини й інших українських країв та районів в Російській федерації. Вони згадують про українську мову в Румунії, в Югославії, але про Кубань — як заціпило! Ніхто ані писнув! А чи можна зарахувати до здобутків українського мовознавства писання Г. Іжакевич, яка заробляє на хліб пропагандою „благотворного” впливу російської мови на українську?

Похизувавшись здобутками українських „радянських” мовознавців та їхніми зв'язками із заможними мовознавцями, Тарасюк чомусь зазначив, що це „дуже дратує тих „уболівальників за українську справу” з буржуазно-націоналістичного табору, які намагаються використовувати в своїх тенденційних цілях науку про українську мову”. Годі сказати, чому б це мало дратувати вільних українських мовознавців, які — логічно міркуючи — зацікавлені в розвитку українського мовознавства, в його просуванні у вільний світ. От коли І. Білодід у розмові з делегацією канадських комуністів пишався успіхами російської мови в світі, то цьому можна дивуватися: він пишався успіхами тієї мови, яка, як знаряддя московського імперіялізму, загрожує існуванню української мови і українського народу, тобто загрожує його мові і його народові. А щодо українських еміграційних мовознавців я міг би посвідчити, що вони, справді, пильно стежать за найменшими справжніми досягненнями „радянських” мовознавців, а за такими цінними, як словник Шевченкової мови, як праця М. Жовтобрюха про мову української преси й поготів. Не можна заперечувати й вартості гуртової праці „Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов” (Київ, 1966 р.), хоч мене особисто ця праця, як і інші гіпотетичні побудови в цій царині не задовольняє, бо в мене склалися інші уявлення в світлі моєї „адигейської теорії”, на жаль, у її найновіших здобутках ще не опублікованій. Але це не значить, що еміграційні мовознавці мали б замовчувати хиби в цих досягненнях, зокрема ті, що випливають із рабської залежності українських „радянських” мовознавців від російського імперіялізму, зокрема наявність численних русицизмів і в „сірому” (чи „бсжовому”) російсько-українському словнику, який має бути поліпшеним, очищеним від русицизмів перевиданням го-

резвісного „зеленого” словника. Не можуть вільні українські мовознавці не критикувати й того, що „радянські” мовознавці, видавши цей словник, ніяк не реагують на практику порушення навіть тих „реабілітованих” українських слів, що є в цьому словнику (напр., „оздоровниця”, — київське радіо вживає тільки російського „здравниця”), а ухваливши отой „науковий правопис”, не звертають уваги на вживання російського закінчення — „у” (-„ю”) в давальному відмінкові замість -„ові”, -„еві” (-„сві”), властивого українській мові.

„Класифікуючи” українських еміграційних мовознавців, Тарасюк слушно поділив їх на таких, „що в довоєнний час училися в солідних українських радянських філологічних закладах” (мова, мабуть, тільки про людей з центральних і східних українських земель), і таких, „що вважають себе мовознавцями, очевидно, за браком іншого фаху”. Ця остання категорія, справді, є. Це здебільшого люди з далекою від будь-яких гуманітарних наук освітою (інженери, агрономи тощо) або й взагалі без достатньої освіти, які, не знайшовши на чужині застосування своїх набутих на батьківщині знань, вирішили взятися за „найлегшу” справу — історію, літературу чи українську мову, і занечищують український книжковий ринок своєю дилетантською продукцією, а також засмічують сторінки журналів та газет. Року 1953 видав свій словник української морської термінології „старий емігрант” Степанковський, в якому повно таких дивовиж, як от „хвемія” (хемія), „оздушний” тощо. Року 1953 у Франції була видана вперше, а року 1955 перевидана у збільшеному розмірі чудернацька писанина якогось Т. Якимчука „Світлом і Земба”, „українська мітологія”. Ще більше появляється таких „праць” останніми роками. Здебільшого ці „мовознавці” — дуже рухливі люди, вони знаходять для своїх писань „меценатів”-патріотів, які фінансують їхні видання. Вони ж, тії „мовознавці”, часом майже тероризують мовознавців першої категорії. Коли я написав був ув одній своїй статті про неписьменність тексту в одному виданні детройтського українського музею, редактор цього видання, з титулом навіть „доктор” (наук), засипав мене лайливими листами. Так само повія укладач словника українських іменів, що вимагав від мене, очевидячки, позитивного поцінування його важкою працею здійсненого видання (важка праця й зусилля могли бути, але судити треба за вислідом її), а як я відмовився, він накинувся на мене (в листах) з лайками, називаючи мої етимологічні шукання „нісенітницями” (самого себе він називає „етимологом”). Одна українська еміграційна письменниця, що теж на старість перейшла на „наукову діяльність”, та ще й таку не дуже легку, як етимологізація, з помсти за те, що

я викрив її неспроможність у цій царині, повела проти мене справжню кампанію, а нещодавно „вшанувала” моє 70-річчя злобною статтею, надрукованою в газеті „Українські вісті” (новоульмівські), обвинувативши мене в... крадіжці її здобутків. Я не кажу вже про те, що кожен редактор наших газет вважає себе мовознавцем (напр., редактор „Народної волі”), і такі редактори не вагаються „виправляти” мову навіть у статтях фахових мовознавців.

Не знати, кого мав на увазі М. Тарасюк, написавши, що в еміграційних мовознавців „є й вартісні праці, особливо з етимології, ономастики і порівняльної славістики”. У всякому разі це, мабуть, не відноситься до тих мовознавців, що він їх назвав „мовознавцями-ідеологами” і теж певним робом „покластифікував”, накинувши цим кожному з них таку чи таку партійність. „Коло „мовознавців-ідеологів” не дуже широке, — написав він. — З журналом „Сучасність” постійно співробітничать О. Горбач і Ю. Шевельов; „лінію” „Українського самостійника” у лінгвістичних питаннях визначає В. Чапленко, „Визвольного шляху” — П. Ковалів.” Ця „класифікація” може викликати тільки здивування. Адже кожен із згаданих тут мовознавців друкувався не тільки в „прикріпленних” тут до них часописах, а і в різних інших. Якщо йде про мене, то я друкувався не тільки в „Українському самостійнику”, а й у „Сучасності”, як також і в „Визвольному шляху”, і перестав друкуватися у двох останніх тільки тоді, як вони загострили свої партійні „лінії”. „Сучасність” звузилась, всупереч первісному ширшому напрямкові, до т. зв. „модернізму”, а редакція „Визвольного шляху” дійшла до того у ворожості до мене, що відмовилась надрукувати навіть інформативну про мою творчість статтю, як її подав був з власної ініціативи один наш науковець, але друкує на сторінках свого журналу писання дилетантів, що їх використовують як „матеріал” вороги вільної української науки.

Ця хибна „класифікація” в Тарасюка, мабуть, виникла з того, що він, писавши свою статтю, не мав достатньої інформації про нашу діяльність. Це останнє видно, либонь, і з того, що він поплутав дві наші наукові установи — УВАН та НТШ, бо написав, що книга Р. Смаль-Стоцького „Українська мова в советській Україні” вийшла у виданні „Української вільної академії” (лапки його — В. Ч.), тимчасом як її видало НТШ. Написав він також і про те, що нібито світовий конгрес вільної української науки скликала теж УВАН, а це була робота того ж таки НТШ (УВАН цей конгрес навіть збойкотувала). Звичайно, коли Тарасюк пише про залежність нашої наукової діяльності від „американських долярів”, то це вже свідоме обрідкування. Свого часу сам І. Білодід, мавши на увазі

видання моєї праці „Українська літературна мова, її виникнення й розвиток”, назвав мене „доляровим годованцем”, хоч я видав її на невеличкі власні гроші, зароблені фізичною емігрантською працею (звідси й убогий технічний вигляд цього видання). Український технічний інститут, що фірмував видання цієї моєї праці, теж не мав ніяких „американських долярів”, а існував з добровільних датків та з студентської плати за навчання.

Далі не можна не звернути уваги на те, що „радянські оглядачі”, паплюживши нашу наукову діяльність і літературну творчість, звичайно використовують для цього дилетантські або й графоманські писання, подають це своїм читачам на Україні як типове для еміграції, а повноцінні твори та праці замовчують. Свого часу в такому „радянському огляді” використали отой словник української морської термінології Степанковського, знайшовши його на полиці публічної нью-йоркської бібліотеки на 42-ій вулиці (я тоді звернув увагу одного українця, працівника цієї бібліотеки, щоб він прибрав це шкідливе видання з полиці, але він цього чомусь не зробив). Використали вони й безглузде варнякання Якимчука. Отож цим самим „методом” орудує й М. Тарасюк. Бизначивши правильно різницю між мовознавцями-фахівцями і дилетантами, він, проте, далі, в „критичній частині”, скористувався передусім писаннями дилетантів. Він причепився до дилетантської писанини П. Штепи в „Визвольному шляху”, де ця некомпетентна людина написала, що нібито більшовики свідомо створили в Дагестані аж 28 „мов”, з метою, „щоб племена одного народу в СРСР не створили зі своїх говірок одної літературної мови і не об’єднались культурно”. Звичайно, цю нісенітницю дуже легко „критикувати”, бо в Дагестані не „говірки” однієї мови, а цілком самостійні, часто зовсім не споріднені між собою мови. То інша справа, що більшовики користуються методом „розділяй і пануй” там, де це їм потрібне. Я сам у своїх статтях відзначив їхню політику „національного розмежування” серед тюркських народів Середньої Азії — киргизів, казахів, узбеків, туркменів, бо там їм загрожуча ідея пантюркізму. П. Штепа згадав і тюрків, але так переборщив, що Тарасюк і це зміг „використати”. Ну, але в європейській частині СРСР вони, як відомо, „зливають” в один нарід росіян, українців та білорусів. Звичайно, Тарасюк отієї моєї констатації „розмежування” тюрків не згадав.

Не зачепив він і моїх статей про русифікацію української мови, що були друковані в „Визвольному шляху”. Правда, в одному місці він процитував і мій текст — статтю, надруковану в іншому журналі, в „Українському самостійнику”, але так процитував, що, як кажуть, і пальці знати. Узявши

під оборону свого начальника І. Білодіда, якого я не раз згадував у своїх статтях „незлим, тихим словом”, він, Тарасюк би то, навів мої слова про те, що „сам Білодід і досі не відважується навіть згадати академічного слівника, укладеного в 20-их роках”. Та на заперечення цього мого твердження він покликався не на якесь писання І. Білодіда, а на колективну працю „Мовознавство на Україні за п'ятдесят років”, видану 1967 р., де, справді, згадано про цей слівник, але як про... „лексикографічну пам'ятку”, хоч його призначали для практичного вжитку. А згадувати цей слівник боявся не тільки Білодід, а й М. Рильський, як я це свого часу відзначав у своїх статтях. Ну, але, як відомо, в міру дедалі більшої „реабілітації” „забутого періоду” (як висловився в своїх спогадах Ю. Смолич), почали згадувати і це надбання 20-их років. Тільки ж і в цій „лідсумковій праці” (як пише Тарасюк), крім того, що цей слівник названо тільки „пам'яткою”, ще й сказано, що його укладено під керівництвом А. Кримського, тимчасом як Кримський зраджував тільки перший його том, а решту томів, багато кращих за перший, редагував С. Єфремов, якого автори „лідсумків” побоюлися згадати. Не згадали вони й того, що видання цього слівника не доведено до кінця, а готовий матеріал знищено. А Тарасюк побоюється навести заголовок моєї цитованої статті „Бунт канадських комуністів”. Заперечуючи мої статті про русифікацію української мови, Тарасюк написав, що „Чапленкові й Ко (спілці? — В. Ч.) слід було б краще звернутися до мови власних видань”, і далі навів як факти занечищення мови слова „клеветницька”, „ложні”, „приймання”, „потацили”, „нап'ятнувши” в такому контексті, що в читача може скластися враження, що це Чапленко вживає таких слів. Якою мовою насправді пише Чапленко, Тарасюк, звичайно, не сказав. Це ж отой „метод” використання неповноцінного в роботі еміграції, „діялектично” поєднаного із замовчуванням повноцінних досягів. Він же використав два рядки з однієї „модерної” поезії, надрукованої в тому ж таки „Визвольному шляху”, — „Травневий розлябаний легіт вмирав На бростях ряндавих синкопами лун”, але не навів хоч би одного рядка з повноцінних поезій І. Качуровського чи когось іншого з нормальних еміграційних поетів.

Багато пише Тарасюк про О. Горбача, який допик „рабам Москви” своїми виступами на лінгвістичних з'їздах. З Горбачем він поводить „методом” „радянського” знецінювання людини. Це там роблять із „своїми”, як візьмуть кого у „проробку”, — тим більше застосовують його в „поцінуванні” вільних українців. О. Горбача Тарасюк усяко зневажає, бере в лапки слово „професор”, заперечує його лінгвістичні

знання, дарма що цей молодий український мовознавець виявляє чималі здібності й фахову працьовитість. П. Ковалева він назвав „апологетом” праці М. Чубатого „Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй”. Та чи не найбільше перепало Ю. Шевельову. У „проробці” Шевельова Тарасюк використав не тільки його критику „радянського” мовознавства, зокрема й журналу „Мовознавство”, а й агентурні відомості, зібрані через органи державної безпеки. Він називає його „американським професором” („нерви зраджують американського професора, коли він пише для свого націоналістичного оточення”). Натякаючи, мабуть, на те, що Ю. Шевельов друкується вже переважно англійською мовою, Тарасюк двічі пише прізвище „Шевелов” (без „ь”). Тарасюк пише про Шевельова: „Викликає його безсилу лють те, що про престиж української мови, її широкі суспільні функції, її красу і силу говорять і вчені, і письменники, і політичні та державні діячі України”. Словом „лють” Тарасюк орудує часто, але воно ні до чого, це в нього тільки з асортименту лайки, бо чого б „лютував” Шевельов, як український патріот, коли б українська мова на Україні справді мала „широкі суспільні функції”? На жаль, нам відомо з таких першоджерел, як книжка І. Дзюби, як публікації та виступи І. Коляски і багатьох інших зовсім певних інформацій, що це не відповідає дійсності. Якби на Україні було так, як пише на замовлення начальства М. Тарасюк, то тоді, може б, не було й українського еміграційного мовознавства, з його історичною повинністю захищати zagrożену від московського мовного імперіалізму мову українського народу. Немає ж такого еміграційного російського мовознавства (бо про російську мову більше, ніж це робили російські царі, дбають російські комуністи-„інтернаціоналісти”), немає такого французького, італійського і т. д. мовознавства. Отож і виходить, що в даному разі М. Тарасюк виступає як дурисвіт. А він же ще й слезіть наприкінці своєї статті: „Всяка наука, в тому числі й лінгвістика, повинна робитися чистими руками. Відомо, що є певна наукова етика: з брудними помислами і руками далеко не зайдеш — навіть за океаном”. Отак-о утяв! Сказала Христа, що в когось очіпок у тісті. Справді таки: скажи, враже, як пан каже! Але ці „скоки” свідчать про те, що наша критика таки дошкулює Москві, що її рабам доводиться таки боронитись.

МАРІЯ ТАРАСЮК ВИКОНУЄ ДОРУЧЕННЯ КДБ

З усього знати, що Москва вирішила не замовчувати роботи української еміграції у вільному світі, скерованої на оборону zagrożеного від московського імперіялізму існування українського народу, а „викривати” її. Ось як сказав про це один з окличників московської політики на Україні Л. Новиченко у своїй доповіді на VI з'їзді письменників України: „Загальновідомо, які шалені атаки на ідейні засади і творчі завоювання радянської літератури, в тому числі української, провадять в наші часи цілі легіони найманих „совстологів”, серед яких бачимо й старих майстрів брехні та провокації — українських буржуазних націоналістів. На ці атаки треба відповідати активно наступальною боротьбою, яка утверджує правду наших ідей, нашої естетики, нашого мистецтва” („Літературна Україна”, ч. 40, 20 травня 1971 р.).

Виявом такої „активної наступальної боротьби” була перша стаття Марії Тарасюк „Їхні ідеологічні позиції” . . . , що на неї я відгукнувся в січневому числі „Українського самостійника” (за 1971 рік*). У ч. 2 „Мовознавства” з'явилася друга її стаття такого ж характеру — „Мовна дійсність в УРСР і злісні вигадки”. Ця стаття побудована за такою ж схемою, як і перша, — це намагання забивати баки нечуваними „успіхами” українського мововжитку в УРСР та „викривання наклепів” „українських буржуазних націоналістів як наймитів капіталізму й імперіялізму”.

Якими ж „успіхами” вона хвалиться? Вона починає з того, що констатує, за переписом 1959 р., що в УРСР 76,8% людности — українці і що 75% цієї людности вважають українську мову рідною, але чомусь не згадує вислідів останнього перепису — з 1970 р. А втім, можливо, що вона цих вислідів ще не мала, а вони показують, що внаслідок плянкової колонізації України росіянами та денационалізаційного тиску на українців кількість українців на Україні знизилася за 10 років до 74,9%, а кількість росіян у ній, навпаки, підвищилася з 16,9% до 19,4%. Але вже свідомо, М. Тарасюк не згадала того, що, Москва дедалі більше натискає на творення „єдиного радянського народу”, фактично ро-

*) Через те, що перша стаття Марії Тарасюк була підписана без повного ймення, я писав про неї у першій своїй статті як про „чоловіка”, але пізніше, 15 квітня 1971 р., в інформації чаррз радіо „Київ” М. Пилинського про вихід ч. 2 „Мовознавства” я довідався, що це жінка.

сійського, як про це свідчить відповідна заява Л. Брежньєва в Тбілісі, а також дедалі частіше вживана формула типу „радянський народ і народи Чехо-Словаччини” (чи якоїсь іншої країни), в якій 130 народів і народностей СРСР (цю кількість згадує М. Тарасюк) зводять до однини, а два чи три народи Чехо-Словаччини подають у множині. А того дня, коли я вперше почув з київського радіо про другу статтю М. Тарасюк, висилано й коментар „Радянський народ як нова історична спільність”.

Ба більше: у середині липня в московській газеті „Правда” надруковано статтю з погрозами на адресу „націоналів”, які нібито кривдять у своїх республіках „бідних” росіян, і це роблять начебто навіть білоруси, які насправді покірливо „нясуть бяду сваю”, як писав колись їхній поет Янка Купала. Ця стаття — безперечний сигнал для нового наступу російських шовіністів і русифікації. А щодо українського народу, то він як такий був фактично відсутній на XXIV з'їзді КПУ, — замість нього там були копальні вугілля, заводи, кібернетика тощо.

Оце та „дійсність”, що її М. Тарасюк не може спростувати! Проте вона намагається доводити, що „близько 75% населення республіки . . . користується українською мовою, як засобом усного й письмового спілкування (взаємлення! — В. Ч.) в найрізноманітніших сферах діяльності — державній, суспільно-політичній, економічній, культурно-освітній, науковій, побутовій”. Так виглядає це в висиланнях київського радіо для українців, що проживають за кордоном. Та коли канадський комуніст Іван Коляска повірив цим інформаціям і поїхав на Україну, то побачив там зовсім іншу картину і про це дуже добре написав у двох своїх книжках, що я їх свого часу зрецензував у журналі „Український самостійник”. Та й усі українські туристи, що їздять тепер на Україну, цю „картину” підтверджують.

При цій нагоді М. Тарасюк уперше після заборони української мови наприкінці 1933 р. в Російській федерації та інших республіках СРСР написала, що нібито українською мовою „як рідною” . . . користуються також українці, що мешкають на території Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки, Казахської РСР та інших республік СРСР”. Ця згадка варта уваги хоч би тому, що у недавньому виданому „Українському радянському енциклопедичному словнику” (Київ, 1968 р.) навіть про Кубань, що її тепер називають „Краснодарським краєм” і що в ній, за переписом 1926 р., українців було 63,8%, а росіян тільки 28,4%, написано так: „населення 4218 тис. чол.: росіяни, адигейці, українці та інші”. Як бачимо, українців поставлено навіть

після адигейців, яких там залишилося тільки декілька тисяч! Отже, кажу, згадка М. Тарасюк про наявність українців і в Російській федерації варта уваги. Але, на жаль, вона не подала ніяких фактів, а з інших джерел ми знаємо, що там ніде немає аніоднісінької української школи, жодної газети, хіба що, може, тільки українські книжки продають у краснодарській книгарні. А коли я жив там у 30-их роках, то звідти не можна було передплатити навіть органу ЦК КП(б)У „Комуніста”. А це таке „користування рідною мовою”, що, як кажуть, „пожалься, Боже!”

Не можна не відзначити й того, що цю свою згадку Тарасюк подала в абсурдному контексті, бо, крім „інших республік СРСР”, додала ще: „а також за кордоном, зокрема в Польщі, Чехо-Словаччині, Югославії, Румунії, Канаді, США, Аргентині, Бразилії, Австралії”. Абсурдність повднання „радянської дійсності” із становищем українців не тільки в сателітних державах, а й у вільному світі лежить у тому, що, поперше, останнє не входить у її тему, а подруге — не можна порівнювати становища українського народу на його споконвічних землях і українців на чужині, в розпорощенні.

Звичайно, М. Тарасюк написала правдиво, що царський уряд у Росії русифікував українців, забороняв українську мову, слушно згадала вона й про те, що В. Ленін ще до революції писав про право українського народу на вживання своєї мови, але вона вже ані писнула про те, що сучасні керівники СРСР не здійснюють навіть цих побажань свого вчителя. Не натякнула вона ані єдиним словом і на те, що найсприятливіші умови для розвитку української мови були в українській самостійній державі 1917—1920 років, — вона цей розвиток почала від „Великої Жовтневої” і т. д.

Погляньмо тепер, як М. Тарасюк „викриває” „буржуазно-націоналістичних мовознавців”... які нібито „докладають максимум зусиль для фальсифікації мовної дійсності в Українській РСР, для спотвореного висвітлення функціонування української літературної мови і загальних принципів міжнародних стосунків у СРСР”. Згадавши твердження „Енциклопедії українознавства” про те, що на Україні „українська мова толерується як підрядна мова для місцевого вжитку, тоді як російська підноситься як знаряддя вищої, універсальної культури й цивілізації”, вона пише, що в СРСР „не існує (немає! — В. Ч.) проблем мовного права, немає заборон, що призводили б до перешкод у розвитку мов”. Це твердження для держави, в якій навіть зафіксовані в конституції права населення не обов'язкові для партії та КДБ, нічого не виправдує. Та й заборони української мови,

як я вже відзначив, в СРСР є — на Кубані, Дінщині, Вороніжчині, Курщині, в Казахстані, на Далекому Сході. А що Тарасюк, полемізуючи зі мною, наводить моє твердження про те, що „створена на Україні ворожа для української мови суспільно-політична атмосфера просто тероризує охочих учити своїх дітей по-українському”, то його, це твердження, й можна використати тут для з'ясування ситуації. Але Тарасюк, навівши цю цитату, вигукує: „Факти? Посилання? Їх, як і завжди, немає!” Фактів і покликань у моїх статтях на цю тему багато, тільки я їх, за браком місця, не можу тут наводити. Та й повторюватись у своїх писаннях не люблю. Це тим більше, що я можу тепер покликатись на автентичне свідчення тамтешнього автора Івана Дзюбу, на його працю „Інтернаціоналізм чи русифікація?”, написану для ЦК КПУ і побудовану на безсумнівних фактах. От він наводить лист двох дніецьких шахтарів Янковського й Павлюченка до редакції газ. „Правда”, що його там не надруковано, а в тому листі повно болю цих українських патріотів за свою мову, що її „ворожа суспільно-політична атмосфера” веде до загибелі (стор. 233—236). На стор. 238 Дзюба й сам констатує, що „українець із села, та зрештою і взагалі українець (який усвідомлює себе українцем) почуває себе в місті на Україні, як на чужині, „на нашій — не своїй землі (слова Т. Шевченка)”. Та й уся ця книжка на 263 сторінки написана на цю тему, як про це свідчить і її заголовок „Інтернаціоналізм чи русифікація?”. У двох книжках І. Коляски мова йде про цю ж таки ворожу для української мови „суспільно-політичну атмосферу”.

Марія Тарасюк нагадує мені про 82% українських шкіл на Україні, що мовляв, перевищують навіть кількість українців на Україні. Так, я ці відсотки знаю ще з доповіді колишнього міністра освіти Алли Бондар (яка, до речі, своїх дітей учила в російській школі), але, поперше, „радянська статистика не завжди відповідає дійсності, а подруге — І. Коляска дуже добре роз'яснює ці відсотки в своїй книжці „Освіта в Радянській Україні”: взявши на увагу те, що українські школи — це переважно сільські, з кількома десятками учнів, а міські великі, з тисячами учнів, він порівнює кількість учнів у тих і в тих школах, і тоді виходять зовсім інші відсотки.

Проголосивши отой „всесвітній засяг” у розгляді долі українців та української мови, М. Тарасюк співчутливо вболіває за них, пишучи: „Асиміляційні процеси, відсутність підтримки з боку державних органів викликають в українців Канади почуття зневіри й песимізму щодо майбутнього рідної мови” (стор. 48). Але й тут вона, поперше „забуває”

про умови розпорошеної незначної меншости в чужомовному середовищі, якій з об'єктивних причин важко зберегтися, а подруге — удає, що не знає скарги канадських комуністів українського роду на те, що „зневіру й песимізм” у канадських українців викликає безнадійне становище української мови на Україні (про це вони писали в своєму „Звіті”, що про нього я свого часу писав в „Українському самостійнику”).

Я не маю змоги розглядати докладно інформацію М. Тарасюк про шкільні підручники та про наукове опрацювання української мови, але мушу відзначити один показовий факт, що про нього була мова в першій статті М. Тарасюк і в моєму відгуку на неї. Тоді вона заперечувала моє твердження про те, що І. Білодід боїться навіть згадувати академічний словник 1924—1933 рр., а коли вона тепер згадала вихід у світ першого тому „Словника української мови” (Київ, 1970 р.), редакційну колегію якого очолює той же таки Білодід, то я в ньому знайшов підсилення свого твердження: цього словника не згадано серед використаних джерел. Згадано маловартісні давні словники, а цього повноцінного — ні!

Бувши на службі в КДБ, М. Тарасюк так, як і Новиченко, виключає можливість, щоб українські патріоти могли боротись за права свого народу без грошової винагороди. Як у своїй першій статті, так і в цій другій вона уперто твердить: „Але служба є служба. На чийм возі їдеш, того й пісню співай. А що В. Чапленко ось уже зо два десятки років їде на буржуазно-націоналістичному возі й співає антирадянських пісень, — це загальновідомо”. І це вона повторює, як папуга, після того, як я в своїм відгуку на її першу статтю це спростував!

Але який жаль можна мати до людини, що співає під диригування органів державної безпеки?!

POST SCRIPTUM

Цю статтю я вже надіслав був до редакції „Українського самостійника”, коли до мене дійшло ч. 6 (за цей рік) „Сучасности” з відгуком Ю. Шевельова на першу статтю М. Тарасюк. У цім відгуку Ю. Шевельов закинув мені мало не солідарність із М. Тарасюк у тому, що нібито він, як вона написала, „описував... подвиги фашистської воячини і прислужувався їй”. Коли я в своїй статті написав, що М. Тарасюк (ще тоді „чоловік”), пишучи про Шевельова, використав „агентурні відомості, зібрані через органи держав-

ної безпеки”, то мав на увазі розкриття його псевдонімів, а таким агентом міг бути тоді серед нас В. Петров, що його й Шевельов „знав”. Згаданий закид набуває тим гіршого посмаку, що Шевельов, всупереч своїм вимогам щодо інших авторів, у тому числі й до М. Тарасюк, не зазначив, де і в якому контексті я це написав (тобто не подав джерела). Але, спростовуючи те, що написала Тарасюк, він написав фразу, в якій вона може знайти підтвердження для свого обвинувачення: „Я ставився з пошаною до пересічного німецького вояка і не вважаю цього за помилку або провину”. Можна визнавати добру босздатність ворожого війська, але це не означає, що й шанувати його. Та й „пересічні” німці не так уже по-лицарському поводитись на Україні, щоб їх можна було поважати чи шанувати.

Дотепна містифікація з прізвищем „Тарасюк”, побудована на дезінформації, що це не реальна особа, а псевдонім, чималою мірою пошкодила статті Ю. Шевельова.

Захищаючи написання свого прізвища, автор неслухно відновив русифіковане написання „Ковальова”, всупереч тому, що сам носій цього прізвища давно вже так не пише.

УКРАЇНЦІ І РОСІЙСЬКА МОВА

Згідно з пресою повідомленнями, 9 травня 1951 р. послі англійської палати громад П. Г. Купер, В. Тілінг та Ф. Прайс запитали міністра закордонних справ Моррісона, чому англійська радіостанція БіБіСі не передає українською мовою. І те, що сказав у своїй відповіді цей англійський державний діяч, викликало в серцях українців глибокий біль та обурення. Вражає в цій відповіді кричуща непоінформованість (або, може, поінформованість з ворожого до українців джерела) англійського міністра закордонних справ. Він бо сказав: „Скільки мені відомо, всі українці добре розмовляють по-російському або розуміють російську мову”. Не знати, що конкретно „відомо” англійському міністрові про українсько-російські мовні відносини. Можливо, що він знає генетичну спорідненість і певну близькість цих двох мов, як і всіх інших слов'янських, що походять, як відомо, з якогось одного субстрату. Але ж науково усвідомлювана спорідненість та близькість мов далеко не рівнозначна можливості безпосереднього (себто без спеціального навчання) взаємлення носіїв цих різних мов. Інакше то були б не мови, а наріччя чи говори, що саме й відрізняються від мов такою практичною можливістю безпосереднього взаємлення, бо ж принципово (теоретично) між цими лінгвістичними одиницями (мовами й наріччями) немає великої різниці. Що українська та російська мови — окремі мови, а не наріччя однієї більшої цілості, це визнають тепер усі мовознавці в світі. А крім того, вони протистоять тепер одна одній як літературні мови, збагачені кожна відмінними засобами культурного мововжитку. Загально беручи, російська літературна мова складається, на думку акад. О. Шахматова, на 60% з церковнослов'янських, а також має багато неологізмів, утворених знов таки із церковнослов'янських елементів („влияние”, „образование”, аж до таких „свіжих”, як колгоспні „стогометание”, „стогометатель”), а українська літературна мова має в своєму складі запозички з таких мов, з яких російська не запозичала, — з польської, з чеської (через Галичину), а також свої новотвори, такі, як „літак”, „відсоток”, аж до колгоспних термінів „ланка”, „кінничий” — доглядач коней. А саме ж це — літературне збагачення, як слушно відзначив відомий французький мовознавець А. Мейє, найбільше й віддалило всі слов'янські мови одну від одної.

Практично-мовні труднощі у взаємленні між росіянами й українцями можна легко перевірити на тих росіянах, що ніколи на

Україні чи десь-інде в українських середовищах не були, а також на тих українцях, що ніколи не вчилися російської мови та не перебували в російських середовищах. Відомо, наприклад, що Й. Сталін не розумів мовного матеріялу в „Запорожці за Дунаєм”, як цю оперу ставили в Москві, і йому перекладав К. Ворошилов, що сидів поряд із ним. Або ще свіжіший і дуже яскравий у цьому розумінні приклад. На одному з наукових засідань у Нью-Йорку росіянин проф. Карпович, керівник славістичного відділу в Гарвардському університеті (США), спочатку був згодився слухати доповідь українською мовою, а потім заявив, що „не склав іспиту” і попросив перекласти по-російському. А це ж славіст, себто той, хто повинен хоч потроху розуміти всі слов'янські мови! Річ ясна, що неосвічені росіяни уже й поготів не розуміють української мови.

З цього можна заздалегідь зробити висновок, що коли носії російської мови не розуміє української, то й українець, знаючи тільки свою мову, не зможе розуміти російської. „Чистий” тип українців, що ніколи за всю свою історію не чули, не вчили й не потребували російської мови, — це західні українці, точніше: галичани, буковинці й закарпатці. Вони ж ніколи, аж до останнього більшовицького „уз'єднання” Західної України не належали до російської держави і не перебували в сфері впливу російської культури. Тим то вони й не розмовляють по-російському і не розуміють цієї мови. Сказане стосується всіх верств західноукраїнської людности, включаючи й інтелігенцію. Навіть так звані москвофіли, що найдовше зберігалися на Закарпатті, не становлять серйозного винятку з цього: вони ж користувались т. зв. „язичієм”, що має дуже мало спільного з російською мовою. Кількісно це декілька мільйонів людей, що, опинившись у більшовицькій „в'язниці народів”, прагнуть почути з-за кордону слово правди рідною мовою і що про них так легко „забув” англійський міністр закордонних справ, кажучи, що „всі українці добре розмовляють по-російському”.

Але й у східних українців справа з російською мовою виглядає не зовсім так, як її уявляє собі той таки англійський міністр. Якщо цей міністр, може, має на увазі те, що ці українці, належавши в одній частині — на схід від Дніпра — з 1654 р., а в другій — на території між Дніпром та Збручем — 1772 - 1795 років до Росії, усі поросійщилися (як, наприклад, ірландці англїзувались), то він помиляється. Зросійщилося тоді тільки українське дворянство (та й то лише в аристократичній його частині) та людність великих міст. Основна ж маса українського народу на цих територіях цьому денационалізаційному процесові не підпала і російської мови не засвоїла зовсім. Почасті це пояснюється й тим, що стара царська Росія взагалі не дбала про поширення будь-якої культури, в тому числі й російської, серед широких мас своєї людности, зменшивши зокрема на Україні кількість народних шкіл навіть проти того, що

було за Гетьманщини в першій половині XVIII в. Якже деяка частина з українського народу (селяни) і закінчувала початкову російську школу, то ця освіта була така нетривка, що ці грамотії по якомусь часі цілком її забували. (Я маю на увазі характерне для тодішньої дійсності явище рецедивів неписьменности). Це останнє спонукало передову українську (М. Драгоманов і ін.) й російську інтелігенцію другої половини XIX в. висунути перед російським урядом питання про потребу навчати в школах на Україні українською мовою. Ось так ставив це питання найвидатніший тодішній російський педагог Ушинський: „Поперше, така школа (тодішня російська — В. Ч.) багато нижча від народу (українського — В. Ч.), бо що вона таке із своєю сотнею погано завчених слів перед тією безкрає-глибокою, живою й повною мовою, що її виробив і вистраждав народ на протязі тисячеліттів? Подруге, така школа безсила, бо вона не будує розвитку дитини на єдинім сприятливім душевнім ґрунті — на рідній мові та на відбитім у ній народнім почутті. Потрете, така школа не дає ніякої користи, бо дитина не тільки входить до неї із сфери цілком чужої, а й виходить із неї до тієї ж таки чужої для неї сфери”¹⁾

Для пізнішого часу, уже для 90-их років XIX ст. відомий український діяч і педагог Б. Грінченко у своїй книжці „На безпросветном пути” (Київ, 1907 р.) серед іншого матеріялу навів аналіз байки Крилова „Лягушка и вол”, що її звичайно виучувано в школах, і показав, що з 17 повнозначних слів цієї байки для українських дітей було тільки трос зрозумілих. У букварі (граматиці) Тіхомірових з 36 слів, уміщених на сторінках 4 та 5-ій, 20 незрозумілих, а 16 інакше вимовляються.

Відомий український культурний діяч і видавець Ю. Тищенко у своїх спогадах „Мій шлях” (рукопис, стор. 27) про свою початкову школу на Бердянщині писав так: „Коли закінчував я народну школу (а між дітьми я був один із перших), до нас прислали кілька москалів-каменярів будувати нову церкву. Коли я почув їхню розмову, то, признатись, із того, що чув, буквально ні чого не розумів. Мова була мені так само чужою й незрозумілою, як і польська чи сербська.

Я сам пригадую свої роки навчання в такій школі (1909-1916 р.р.) і просто анекдотичні (а для мене трагічні) випадки з навчання чужою мовою — російською. От, наприклад, я з своїм меншим братом сперечався, як треба розуміти вірша з російської шкільної читанки, що в ньому мова йде про те, як одна „старушка” (старенька) пожаліла взимку бідного сирітку „и поесть дала ему”. Брат мій запевняв, що це вона, тая старенька, „посзділа ему”, себто посадила на саночки й повезла. „Ямщик” був для мене тим, що „ями

копас”, як я пояснював на запитання вчителя, „раскаленная печь” — „розколена піч” і т. д.

І такий стан тривав на центральних і східних українських землях аж до подій 1917-1920 і пізніших років, коли русифікаційна загроза для українського народу спочатку була зовсім усунена (період української самостійної держави 1917-1920 р.р.), а потім чималою мірою послаблена (період „радянської” українізації, коли, наприклад, за М. Скрипника російські школи були збережені тільки для росіян, і на Україні не видавано жодної російської газети, а українізація була поширена й за межі УРСР — на південну Курщину, південну Вороніжчину, Північний Кавказ і Далекий Схід). Це внесло було величезні зміни в мовні відносини на Україні. Українська ж мова в цей період (точніше між 1923 і 1933 роками) стала була формально й фактично єдиною державною мовою і мовою всеосяжного культурного життя українського народу (преса, школи всіх ступнів, театр тощо). У цей час навіть росіяни, що працювали на Україні, мусили її (українську мову) знати. І російська мова зберігалася тільки по великих містах у побуті росіян, зросійщених українських міщан (М. Скрипник називав їх „полурусами”) та жидів. Проте й серед цих людей українсько-російська двомовність почала була дедалі більше поширюватись, а з жидів вийшло й чимало українських культурних діячів та письменників.

Але 30-ими роками російський націоналізм в СРСР знов узяв гору і пішов наступом на національні республіки, передусім на Україну. Тоді було завдано величезної шкоди українській культурі взагалі й українському культурному мововжиткові зокрема. Ця шкода виявилась у майже стовідсотковому винищенні основного носія й пропатора української літературної мови — активнішої української інтелігенції — письменників, учителів тощо, що була або порозстрілювана, або вигнана за межі України. Німецька окупація Українських земель 1941-1944 р.р. теж не принесла українцям визволення, бо німці ще більше переслідували активних українців, не дозволяли на центральних і східних українських землях українських шкіл, видавництв тощо, але на ці кілька років і безпосередній русифікаційний тиск припинився був, а це призвело до піднесення суспільного престижу української мови серед міського населення.

Коли внаслідок перемоги російські більшовики знову окупували українські землі, русифікаційний тиск посилювався з подвійною силою, оскільки українських діячів тепер можна було обвинувачувати ще й у „співпраці з фашистами”, алеж український нарід у масі своїй не міг і в цій страшній ситуації зректись своєї мови. Цей стан на початок 50-их років, на мою думку, правильно описав В. Гришко в ст. „Російське питання”, що була надрукована в газеті „Українські вісті”, ч. 44 (301) за 1949 р., і на нього можна покли-

1) „Собрание сочинений К. Д. Ушинского”. СПб, 1879 г. стор. 379-380.

катись як на свідка-сучасника. Відзначивши перевагу російської мови в таких великих містах, як Харків, Дніпропетровське, Одеса, Київ, де нею розмовляють не тільки росіяни, а й жиди та інші національності, що фактично творять один російський „блек”, він далі пише: „Ця картина різко міняється на користь українців і української мови вже в містах другої величини (не за розміром, звичайно, цих міст, а за їх, так би мовити, політично-господарською питомою вагою в країні і за їх урбаністичними прикметами), ще відрадініше виглядає ця картина в містах третьої величини (колишні округові міста в сільськогосподарських, а не промислових областях), а далі, коли вже брати районні міста й містечка сільського типу, маємо цілком нормальну картину. Ну й нарешті — село. Отже, вся „низова” Україна — це вже все цілком українське”.

І от можна сміливо твердити, що в цих „нормальних” українських середовищах не тільки селяни та робітники, а й масова інтелігенція — вчителі, лікарі, агрономи тощо — не володіють посправжньому російською мовою. Я можу посвідчити, що навіть українські письменники (вже незалежно від їхніх місць проживання) в 20-их роках активно не володіли російською мовою. Коли ми, чимала група членів Спілки селянських письменників „Плуг”, що жили по містах, року 1928 поїхали на всесоюзний з’їзд селянських письменників до Москви, то по-російському зміг там виступити тільки голова Спілки С. Пилипенко, та й той зробив тоді чималу помилку, з приводу якої ми пізніше сміялися: він сказав, що треба писати „проблематическіе произведенія” (тобто сумнівної вартости твори) замість правильного „проблемниє”. Я особисто хоч мав уже закінчену вищу освіту з цієї причини не міг виступити, дарма що мені дуже хотілося це зробити. Я навіть радився на цю тему з Пилипенком.

Але англійський міністр закордонних справ кладе, либонь, наголос не так на говорення, як на розуміння російської мови в українському середовищі, що й справді в такій справі, як слухання радіопередач, найбільше важить. Тут він, можливо, має на увазі той факт, що вікове поневолення наддніпрянських і кубанських українців з боку російської держави таки примусило їх „прислухатись” до мови панівної нації — російської. І цього я до певної міри не можу заперечити. Так, якоюсь мірою ці, східні українці, таки розуміють на слух російську мову, але переважно тільки ту російську мову, що її чують на Україні від своїх зросійщених земляків, від „українізованих” росіян, від жидів тощо. А ця російська мова багато чим відрізняється в звучанні від „правильної” (московської) мови. У ній же, як правило, немає проривного „г”, немає акання, а головне — немає редукції ненаголошених голосних, що часто навіть звучить в написанні слово робить незрозумілим у звучанні не тільки для українців, а й для тих, що говорять на Україні пере-

важно по-російському. От, наприклад, слово „голова” звучить на Україні згідно з цим українським написанням, а в Москві — „глава”, „(он) говорит” на Україні звучить „(он) говорит(ь)”, а в Москві — „(он) гваріт”, у народній вимові навіть „йон гваріт”. Є чимало й лексичних розбіжностей: на Україні не вживають багатьох російських слів, таких, як „баранка” (бублик), „іза” (хата), „ці” (капусняк) тощо. З цієї причини я особисто під час отєї мові першої подорожі до Москви не тільки не міг вільно говорити, а й мусив раз-у-раз перепитувати, наприклад, кондукторку у трамваї, щоб їх зрозуміти. А я ж був не тільки з вищою освітою, а й усю свою освіту, від початкової школи до вищого інституту народної освіти, здобув російською мовою. Парадокс? Можливо. Але пригадаймо, як почувають себе в англійському середовищі ті люди, що вивчали англійську мову не в англійській країні! Що ж можна сказати в цьому розумінні про українських малописьменних або й зовсім неписьменних робітників та селян, що ніколи з України не виїжджали? Тож коли їм говорять з Лондону „правильною” російською мовою, з московською вимовою (а це, напевно так, про це подбала стара російська еміграція, що дала дикторів), вони її не розуміють, або не зовсім розуміють з двох причин — або цієї мови взагалі не знають (це можна з певністю сказати про західних українців та більшість східних українців, переважно селян), або знають не так, як вона звучить у Москві (міські робітники й сільська інтелігенція). Але нехай і так. Припустім, що всі східні українці хоч через десятиліття таки розуміють російську мову на слух, — але невже така „інформація” може рівнятися до тієї, що її людина могла б почути рідною, у всіх тонкощах зрозумілою і всім серцем переживаною, мовою? Крім того, чому, говоривши про український наріз, світ (у даному разі англійський) повинен мати на увазі тільки одну його частину — центрально-східну, а не всю цілість від Закарпаття до Кубані?

І наостанку, не можна не відзначити того, що його відзначив у відповіді англійського міністра закордонних справ посол Тілінг, — образливого трактування українців як колоніальних рабів московського імперіялізму, наче не гідних того, щоб вільний демократичний світ шанував їх разом із їхньою культурою й мовою, а не припрягав до воза їхнього гнобителя. Невже це до лиця волелюбній демократичній Англії?

Примітка: Як відомо, БіБіСі ще й досі, 1974 р., не висилає українською мовою.

ПРО РОСІЙСКУ ЛІТЕРАТУРНУ МОВУ

Як відомо, християнізація східнослов'янських племен у X ст. принесла їм з Болгарії і літературну мову. Цієї мови вживали в східноєвропейських країнах впродовж багатьох століть, і вона по-троху змінювалася під впливом тих живих мов, що їх пізніше стали називати українською, білоруською, російською, а це витворило було три її варіанти.

Але потім сталося так, що два з цих варіантів — український і білоруський — вийшли з ужитку. До цього призвело те, що українці й білоруси втратили були історичну тяглість старої державності та підпали під владу росіян. Підчас пізнішого відродження — в XIX і XX ст. — ці два народи створили нові літературні мови на основі вже своїх народних мов. Трапилося, мовляв, щастя в нещасті.

Не те було в третього східнослов'янського народу — в москалів-росіян. Зберігши без перерви давню державну традицію (від Ростовсько-Суздальських князівств почавши), вони разом з тим зберегли й стару літературно-мовну традицію, фактично чужу для живої, розмовної російської мови, або, краще сказати, не могли відв'язатися від тієї мови-причепи, мови-незграби (1), що тяглася за державною безперервністю. Тим більше, що її освячувала своїм авторитетом ще й державна православна церква.

Але, як мова, роблена й чужа, засвоювана тільки через шкільне навчання, церковнослов'янська мова, хоч би й трохи „обросійщена”, не надавалася для побутового й ділового вжитку, — в побуті і взагалі в „живому житті” москалі-росіяни користувалися тільки своєю народною (національною) мовою. Цю двомовність Московської держави спостеріг ще наприкінці XVII ст. чужинець Г. В. Лудольф, що видав 1696 р. в Оксфорді (Англія) першу граматику російської мови: він навів життєве правило: „Розмовляти треба по-російському, а писати по-слов'янському”. Бо „подібно до того, як

1) Староболгарська, чи як її частіше називають, староцерковнослов'янська або просто церковнослов'янська мова прикметна великою робленістю, незграбним калькуванням грецької мови, як це видно хоч би з таких слів як „благоуханіє”, „великоблґіє”, „любомудріє”. „Стихійно” таких „довгих” і складних у своїй будові слів у слов'янських мовах не могло бути.

За браком у друкарні старослов'янських літер у цій примітці, як і в цій статті, замість „ята” вжито великого „Б”, а замість „єра” (твердого знаку) — малого „ь”.

ніхто з росіян не може в наукових справах ні писати, ні міркувати без допомоги слов'янської мови, так, навпаки, в хатніх та інтимних розмовах нікому не вистачає засобів самої слов'янської мови, бо назов більшості загально-вживаних речей немає в книжках, що з них вчать слов'янської мови”. Лудольфові таке становище здавалося ненормальним, і він висловлював надію, що росіяни „за прикладом інших народів намагатимуться розробити свою власну мову і видаватимуть нею добрі книжки” (2).

Але це останнє бажання ніколи в Росії не було здійснене. Бо історичні причини створили в царині російського культурного мовознавства просто нерозв'язну ситуацію: з одного боку, церковнослов'янська мова, як фактично мертва мова, не надавалася для всеосяжного мововжитку, а, з другого, її наявність у державі як державної й церковної мови не допускала до створення нової літературної мови, побудованої на основі живої, розмовної мови (як це зробили недержавні слов'янські народи — серби, українці, білоруси). Тільки в середині вживаної літературної мови весь час ішла складна й заплутана боротьба між двома мовними „стихійями” — історично набутою церковнослов'янською і живою народною мовою. І з соціологічною закономірністю переважала раз та, а раз та „стихія”, залежно від того, які людські елементи брали гору в житті цієї держави або якого характеру ця держава набувала. Коли після т. зв. „Смутного времени” в першій половині XVI ст. московські патріоти, купець Мінін і князь Пожарський, вигнали з Москви поляків і створили суто-національну владу, в літературній мові стали переважати елементи живої розмовної мови. Це явище засвідчене в таких текстах тієї доби, як „Уложеніє” 1649р., як листи царя Алєксєя Міхайловича або „Житіє протопопа Аввакума”. У царевих листах є такі явища (для кращого зрозуміння подаю в українському написанні, зберігаючи північно-російське оканнє): „в дліну вода - та шесть сажень’, „а не сокол - от і сєл к ней’.” „ліхорадка де знобіт і топерє”. У протопопа Аввакума, що писав про свою любов до „природної російської мови”: „грустко гораздо, да душе добро”, „не пеняю уш на Бога вдругорят” (3).

Але після поєднання України з Московською державою, коли московський уряд став притягати для культурної роботи київських учених, умови склалися сприятливіше для церковнослов'янської „стихії”, ніж для властивої російської. Всі ті вчені (такі, як Єпіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Лазар Баранович та інші) могли в Москві користуватися тільки церковнослов'янською мовою, бо жива, розмовна мова московських людей їм була чужа й

2) Подаю за книжкою В. В. Віноградова „Очерки по истории русского литературного языка”. Лейден, 1950, стор. 6.

3) Подаю за кн. А. Єфімова „История русского литературного языка”. Москва, 1961, стор. 84 і 86.

технічно неприступна (вони її не знали). А та церковнослов'янська мова, що її вони принесли в Москву, то були літературні норми, встановлені в граматиці Мелетія Смотрицького, тобто норми, зорієнтовані на „правильну” церковнослов'янську мову, збережену й на Україні вже тільки в церковних текстах і, може, тільки фонетично трохи зукраїнізовані (вимова „Б” як „д”, фрикативне „г” замість московського „г” тощо). Тому можна сказати, що той „південно-руський” вплив, що його звичайно відзначають в історії російської літературної мови, був фактично посиленням у російській літературній мові традиційної церковнослов'янщини і відсуненням на задній план отієї „любови” до „природної російської мови”, що про неї писав протопоп Аввакум. Яка сильна була та „церковнослов'янська” атмосфера, це було видно з того, що навіть „природний росіянин” М. Ломоносов не міг її опертися і називав граматику М. Смотрицького „вратами” своєї „учености”, ба й написав спеціальну працю на оборону церковнослов'янської мови („О пользѣ книгъ славянскихъ въ российскомъ языкѣ”), а в своїй теорії трьох стилів для властивої російської мовної „стихії” відвів місце тільки в „низькому стилі”, що його він визначав як „простой російській”, „просторѣчіе”; „простые разговоры”. А як на протязі всього XVIII ст. Російською імперією фактично правили не росіяни, бо царі й цариці та т. зв. „временщики” при них (напр. Бірон) були чужого походження (німці), то тоді нікому було особливо „любити природну російську мову”. Зрештою, на царському дворі та й серед аристократії та дворянства взагалі всі користувалися тоді французькою мовою, а до всякої російської мови — і церковнослов'янської, і тим більше до народньої, розмовної ставилися зневажливо. Цариця Катерина II в своїх комедіях висміювала вимову з аканьям, як вимову слуг і простих людей. „Що за „щ”, що за „ы”, що за татарщина!” — писав поет Батюшков, оцінюючи звуковий склад російської мови з позиції „милосвучної” французької мови.

Коли ж, кінець-кінцем, в освічених патріотичних колах російського суспільства почала виникати опозиція проти вживання французької мови і разом з тим зародилися пуристичні тенденції, то французькій мові і чужим елементам російської літературної мови стали протиставляти не російську народню мову, а ту ж таки церковнослов'янщину, яку хибно розуміли як давню російську, а не чужу, занесену з Болгарії.

Автор праці „Разсужденіе о вычищеніи, удобреніи и обогащеніи Россійскаго языка” Протопопов (друга половина XVIII ст.) пропонував уживати замість чужомовних слів церковнослов'янські новотвори: „кафедра — „проповѣдалище”, „полиція” — „благочиніе”. Те саме робив уже на початку XIX ст. відомий прихильник „старого стилю” Шишков, що в своїй праці „Разсужденіе о старомъ

и новомъ словѣ Россійскаго языка” (1803 р.) вважав церковнослов'янську мову за „корень и основаніе русскаго языка”. Його супротивник Карамзін, буди прихильником „нового стилю”, свої кальки з французької мови творив теж із церковнослов'янського матеріалу: „вліяніе”, „промышленность”. Як і в XVII ст., авторитет церковнослов'янщини і тепер підтримали письменники українського походження — Богданович, Калнист, Нарєжний, Гнедич.

З огляду на це теоретики літературної мови не допускали в неї елементів російської народньої мови. Згаданий вище Протопопов у праці „Разсужденіе о вычищеніи, удобреніи и обогащеніи Россійскаго языка” вимагав, щоб граматики „забороняла” такі народні форми, як „на улицы (замість „на улицѣ”), „доброй челавѣкъ”, „увидѣвши”.

У міру того, як у Росії стало розвиватися наукове мовознавство, вчені почали розрізняти церковнослов'янську мову і російську як мови різні, з відмінними фонетико-граматичними та лексичними особливостями. Професор Дерптського університету Г. А. Глінка у своїм „Разсужденіи о Россійскомъ языкѣ” (1813 р.) писав, що загальнонародна мова російського народу і церковнослов'янська мова були здавна відмінними між собою наріччями”. Професор Московського університету Т. Каченовський у своїй праці „О славянскомъ языкѣ вообще и в особенности о церковномъ” (1816 р.) теж доводив, що від часів Нестора-літописця „ми мали дві мови — книжну й народню”, що „мова світська і загальнонародна завжди були у нас відмінні від мови церковної”. Відомий мовознавець Востоков у „Разсужденіи о славянскомъ языкѣ” показав фонетичні та граматичні розбіжності між церковнослов'янською і російською мовами.

Але від усвідомлення відмінності між цими двома мовами до фактичного запровадження елементів народньої мови в літературу було ще далеко. Адже навіть і тоді, коли на літературному полі виступив уже А. Пушкін, якому історики російської літературної мови приписують докорінну реформу цієї мови, в розумінні наближення її до живої народньої, журнал „Вѣстник Европы” (1820 р.) порівнював запровадження простонародних висловів до літературного вжитку з появою мужика на дворянських зборах. „Якби до московського благородного зібрання вдерся якнебудь (припускаю неможливе можливим) гість з бородою, в сірjку, в личаках і кричав гучним голосом. „здорово, ребята!” — невже стали б таким пустуном милуватися?” (4).

Та й у самого Пушкіна це питання не було так радикально розв'язане, як перебільшено це йому приписують. У його висловлюваннях є прихильність до народньої мови, він казав, що „роз-

4) Подаю за згадуваною працею А. Єфімова, стор. 161.

мовна мова простого народу... гідна якнайглибшого вивчення", що молодим письменникам слід би прислухатися до простонародних нарічтів, — але в його текстах елементів народньої мови не так багато. Вихований у французькій мовній атмосфері, він досить пізно навчився говорити й писати російською мовою взагалі, а до народньої став прислухатися значно пізніше, переважно наприкінці свого життя (на заслани в с. Михайловському, під час мандрівки з В. Далем по „пугачовських місцях"). А крім того, він і свідомо зважав на смаки, сказати б, „благородного зібрання", бо, написавши, наприклад, спочатку в „Євгенії Онєгїні", що в салоні Татьяни Ларїної

Был принят слог простонародный

И не пугал ничьих ушей,

він потім це місце викреслив. І хоч він розрізняв уже старослов'янську й російську мови („старослов'янка мова не є мова російська") і був тієї думки, що замість „да лобжетъ мя лобзанїемъ" треба казати „целуй меня" (власне, „пусть целует меня" — В. Ч.), цроте вважав, що „багато зворотів щасливо запозичено з церковних книг у нашу літературу" (5). Тим то в його текстах церковнослов'янізми наявні ще дуже великою мірою, та ще й тоді навіть, коли вони недоречні, як от о фразі „В избушкѣ, распѣвая, дѣва прядет" („дѣва, не „дѣвка"! — В. Ч.). Найбільше, що він запровадив, то була фолклорна мова, використана в його казках, але фолклорна мова — це ще не жива розмовна мова, в ній, як правило, наявні всякі архаїзми, далекі від живої мови. Те саме можна сказати про мову М. Лермонтова, що використав фолклорну мову тільки в „Пісні про купця Калашнікова". Найбільше використав народну мову Крилов у своїх байках та Грібоєдов у комедії „Лихо з розуму"; але байка та комедія були тоді „низькими жанрами", в яких можна було вживати й народньої мови. Багато пишуть історики російської літературної мови про „демократизацію" мови в творах М. Гоголя, але ж то були переважно іншомовні елементи — українїзми, і до російської мови вони не могли ввійти і не ввійшли.

Гостріше виступили проти церковнослов'янізмів письменники 50-60-их років, а також письменники-народники другої половини XIX століття. Ці письменники хибно думали, що ці елементи занесли в літературну мову семінаристи (насправді ж це була давня історична спадщина), і боролися з ними як із „семінарським кольоритом". Напр., В. Белінський висміював такі „непристойні слова", як „сихъ, оныхъ, коихъ, каковихъ, поелику, днесъ, се" (6).

І. Турґєнєв у своїй рецензії на переклад „Фавста" М. Вронченка закидав перекладачеві, що він уживає „слов'янських слів

риторичної пишномовности", і наводив такі приклади, як „чудеса суть чада веры", „днесъ", „перси", „нарицать", „зрак" тощо. Такі самі хибні відзначив він у Кукольника (7). Варто згадати, що обидва критиковані автори були українського походження (Кукольник — закарпатець), себто що й цим разом церковнослов'янізми занесли в російську мову „інородці", які живої російської мови не могли знати.

Але найзавзятіше повстав проти церковнослов'янищини В. Даль, укладач „Словаря живого великорусского языка", виданого в 1863-1866 рр. Уже сама назва цього словника виразно свідчить про його орієнтацію на живу властиво-російську, народню мову. В. Даль повставав проти самої історичної основи російської літературної мови і спробував був замінити її новою літературною мовою, створеною на основі народньої російської мови. У передмові до свого словника Даль писав, що „жива народня мова, що зберегла в життєвій свіжості дух, який надає мові устійливости, сили, ясности, цілости й краси, повинна стати джерелом і скарбницею для розвитку освіченої, розумної російської мови замість теперішньої нашої мови - халаштану" (в оригіналі — „каженика" — В. Ч.) (8). І він (тобто Даль) давав такий зразок нової мови, зіставляючи її з уживаною літературною: „Казак здєлал уторопъ, посадил безконнава таваришща на забєдри і слєдил неприятеля в назерку, штоби прї спалутнасті на нєво ударитъ". А літературною мовою це мало б бути висловлене так: „Казакъ осѣдлалъ лошады как можно поспешнѣе, взялъ товарища своего, у котораго не было лошади, къ себѣ на крупъ и слѣдовал за неприятелемъ, имѣя его всегда въ виду, чтобы при благоприятныхъ обстоятельствахъ на него напасть" (9).

В російському письменстві середини й другої половини XIX ст. цю тенденцію створення нової російської літературної мови на основі народньої відбили такі письменники, як Н. Некрасов, Н. Островський (відомий драматург), Г. Успенський, Мельніков-Печерський. Їхні тексти зарядили народніми російськими іменами, такими,

7) За А. Єфімовим, стор. 227.

8) Подаю за працею В. Віноградова „Очерки по истории русского литературного языка". Лейден, 1950, стор. 426. У „Лексиконі словенороскїм" Памви Беринди „каженикъ" — „валашаньй челавѣкъ", „євнух". Цікаво, що в теперішніх перевиданнях словника В. Даля цю передмову пропускають, а Єфімов у своїй історії російської мови, навівши цю цитату, урвав її перед словом „каженик". Очевидячки, тепер навіть росіянам не можна нічого „огудливого" про свою мову писати, доводиться навіть давніші висловлювання перекичувати.

9) За кн. Єфімова, стор. 261. Для більшої переконливости зіставлення я передав першу фразу фонетично, українськими літерами з акантям, а в другій відновив тодішній правопис, що його Єфімов замінив сучасним російським. Ці дві фрази, справді, звучать, як різномовні!

5) Цитати наводжу за книгою Єфімова, стор. 168.

6) Подаю за книжкою А. І. Єфімова, стор. 227.

як „Срьомушка”, „Грушенька”, а нерозуміли собі такі й суцільні потоки живої розмовної російської мови, особливо в Некрасова та в Мельнікова-Печерського (його романи „В Льсах” і „На горах”), хоч до фонетичної передачі (як це було в українських та білоруських авторів) цієї мови ніхто з них і не дійшов.

Цю тенденцію в російській літературній мові залюбки підхопили борці за українську літературну мову, бо а) з неї, з цієї тенденції, був добрий аргумент на право для українців творити свою літературну мову (мовляв, у росіян тепер виробляється своя національна мова, а в українців — своя) і б) це давало змогу відкинути традиційну російську літературну мову як нібито „всеросійську”, прийнятну для всіх трьох східнослов'янських народів. А М. Драгоманов висунув був навіть теорію трьох літератур у Росії, що під ними він розумів: а) загальноросійську, б) великоруську і в) українську (10). Теорія ця була хибна, бо побудована переважно на характері й змісті творчості (в загальноросійській — життя та ідеї освічених людей, у великоруській та в українській — життя селян), але для моїх міркувань вона цінна тим, що Драгоманов розрізняв „загальноросійську” й „великоруську” літератури ще й за мовою: мовляв, перша користувалася традиційною книжною мовою, а друга — „правдивою, чистою народньою мовою великоруською”. (*)

Але й цим разом росіяни не змогли „відв'язатися” від церковнослов'янщини — з тієї, головним чином, причини, що стара княжна мова була всеімперська, що „іногородці” не могли знати живої російської мови і могли користуватися тільки тією, що її вивчали з книжок. Цьому перешкодило й те, що нове покоління творчої й революційної інтелігенції кінця XIX та початку XX століть розчарувалося в „народі” (селянах) і перенесло свою увагу на місто, зокрема на міський пролетаріат (соціал-демократичний рух), а письменники того часу — модерністи й символісти — ще й „теоретично” тікали від живої дійсності, уже свідомо „прикрашуючи” свої тексти церковнослов'янськими та почасти фолкліорними архаїзмами, що теж були часто церковнослов'янського походження. І цю літературу творили здебільшого не росіяни з походження, як про це свідчать хоч би прізвища Надсона, Бальмонта, Блока. В російському соціал-демократичному русі, що, як показала пізніша історія, призвів незабаром до перебудови царської Російської імперії, взяли участь великою масою „іногородці” — жиди (Л. Троцький, Мартов, Зінов'єв), грузини (Сталін-Джугашвілі), вірмени (А. Мі-

10) Четверта була „галицька”, але Галичина не була тоді в межах Росії. Білоруської Драгоманов не взяв на увагу, бо вона поді була ще тільки в зарідку.

*) М. Драгоманов „Література російська, великоруська, українська і галицька. „Правда”, ч. 19, 1872.

коян) та інші, що фактично нічого спільного з масами російського народу, як такого, не мали, отже, і його мови не знали (11). Навіть про В. Леніна (Г. Ульянова) не можна сказати, щоб він мав ближчі зв'язки з цим народом. Бувши з походження якимсь зросійщеним „іногородцем” (про це свідчать його „антропологічні” риси), а також сином міського інтелігента і проживши більшу частину свого життя за кордоном, він не міг знати добре цього народу, а також його живої мови. Про це останнє виразно свідчать тексти його писань, типово традиційно-книжні, з уживанням навіть таких церковнослов'янських, що їх колись засуджував Бєлінський („іже с ними”, „имя рек”, „сие” тощо). Не випадково він називав і словник В. Даля „обласницьким словником” (12).

З огляду на все це революція 1917 р., зокрема Жовтнева, діючи теоретично від імені „народних мас”, парадоксально піднесла авторитет не народних елементів російської літературної мови, що їх висував Даль та інші того часу діячі, а осоружну церковнослов'янщину, з такими її мертвими висловами, як „да здраствует”, з численними канцеляризмами - церковнослов'янськими: „сугубо”, „нижеследующий”, „лекий”, „ибо” тощо. Це парадоксальне явище відзначив один із ще незалежних дослідників російської мови революційної та пореволюційної доби А. М. Селіщев у своїй праці „Язык революционной эпохи”. Из наблюдений над русским языком последних лет (1917-1927)” (13). Селіщев зібрав у цій праці такі факти, які показують чужість російської літературної мови для російського народу, її незрозумілість. Він використав навіть вислів М. Зоценка „обезьяний язык” (мавпяча мова) для характеристики мови промовців того часу, з його (Зоценковим) висновком: „Трудно, товарищи, говорить по-русски!” Пояснював Селіщев посилення церковнослов'янщини у пореволюційній російській мові хибно — мовляв, її принесли вихідні з духовних шкіл, що взяли участь у революції. Як я вже відзначав, так хибно пояснювали наявність церковнослов'янських і письменники XIX ст. Насправді ж коріння цього явища глибше, воно, сказати б, історично-імперське, як це видно із сказаного вище. А, крім того, справа не в окремих висловах, що їх могли занести в літературну мову й „семінаристи”, а в тому, що взагалі російська літературна мова, з усіма її складниками, в тому числі й найважливішими для мовної системи фонетико-граматичними явищами, переважно церковнослов'янська. В даному

11) Українці тепер відокремились від загальноімперського руху і створили свої соціал-демократичні та інші революційні організації — за винятком, звичайно, окремих, зросійщених уже одиниць, які більшої ролі в російському революційному русі не відіграли (не так, як це було давніше, коли українці ще не мали української національної свідомості).

12) „Твори”, т. 35, стор. 369.

13) Я користуюся другим виданням цієї праці — Москва, 1928 р.

разі я можу покликатись на видатного мовознавця А. Шахматова. що вважав її церковнослов'янською на 60%. Він сказав, що „в лексичному своєму складі вона бодай наполовину, якщо не більше, залишилася церковнослов'янською” (14), і дав докладний перелік фонетично-граматичних явищ, що проймають її наскрізь. Тож не тільки окремі вислови, а й ці наскрізьні явища роблять її незрозумілою для російського народу, як такого (15). Наприклад, неосвічені росіяни просто не усвідомлюють активних дієприкметників як граматичних категорій, як про це свідчать хоч би звичайні на російських залізничних станціях питання: „Ето вагон курящий?” (Тобто нібито вагон курить, а не ті, що ідуть у ньому). Про це ж свідчить і вжитий в гуморесці М. Зоценка „Актор” вислів: „Ничего в етом нет выдающего” (замість „выдающегося”). А граматичної будови „Многая лета” (по-українському — „довгого віку”) не розуміють навіть освічені росіяни.

А. Селіщев наводить у своїй праці свідчення одного журналіста, Я. Шафіра, що перевірів і записав у своїй книжці „Газеты и деревня” (Москва, 1924 р.) факти нерозуміння російської літературної мови в гуці російського народу. Він читав уривки й запитував селян, як вони ті уривки розуміють. „Відповіді селян, — писав Шафір, — здебільшого були негативні: селяни не розуміли запропонованих їм слів та висловів”. Серед його матеріалу (прикладів), є наприклад; таке: „Не розумію, що таке „сугубо”, а то б розповів”. І Шафір зробив такий висновок: „Йй-богу, потрібен переклад!” (стор. 34).

Звичайно, у всякій літературній мові можуть бути, ба й обов'язково є явища, незрозумілі неписьменним чи малописьменним людям, але тут на перешкоді стали іншомовні елементи, що їх у властивій російській мові не могло бути („сугубо”).

Проте такі тверезі оцінки сучасного стану російської літературної мови пізніше, з посиленням імперського шовінізму потонули у хвилях незмірних вихвалень її як „великої, могутньої” і т. д. мови, „мови Жовтня”, „мови Леніна, Сталіна” тощо. (16).

14) „Очерки современного русского языка”. Ленинград, 1925 р., стор. 44.

15) За браком місця я не можу розглядати тут церковнослов'янізми сучасної російської мови, а тому й відсилаю читача до згаданої праці А. Шахматова. Можу назвати також видання: А. Shachmatov - G. V. Shevelov. Die Kirchenslavischen Elemente in der Modernen Russischen Literatur-Sprache. Wiesbaden, 1960.

16) Таких патріотичних похвал російській літературній мові було в її історії немало, але ті похвали — це насправді порожені фрази, вони нічого не кажуть про дійсний стан її на тому чи тому етапі розвитку. Справжній дитирамб її проспівав ще М. Ломоносов, діяч того часу, коли вона була ще в зародковому стані (як російська літературна мова — не церковнослов'янська). Пушкін твердив, що російська мова „мала незаперечну перевагу над усіма європейськими”, що вона була „багата й

Показово, що сучасний історик цієї мови, згадуваний уже С. І. Єфімов, як я вже сказав, не відважився навіть Даля процитувати до краю — пропустив слово „каженик”. У нього ж не згадано зовсім праці А. Селіщева, хоч він цитує нашого І. Білодеда, його вихвалюючи „ведущего языка в братерській сім'ї мов Радянського Союзу” — російської мови. Свідомо беруть тепер більшовики під оборону і всякі церковнослов'янізми, спираючись на дилетантські висловлювання М. Горького. Коли один з його кореспондентів написав, що „слід би вигнати з мови церковнослов'янські слова”, то Горький відповів, що „взагалі в давній літературі нашій есть чого повчитися”. Він же висунув фольклорні архаїзми як матеріал, придатний до вжитку в сучасній мові. А разом з тим він повів боротьбу з явищами живої мови, висловлювався проти „засмічування” літературної мови „місцевими висловами і взагалі лущинням”; „паразитивним мотлохом” („Про мову”) і картав письменника Панфьорова за вжиті в нього народні вислови.

Варто відзначити, що й Сталін приклав до цього руку. Як свідчить М. В. Полюв, він, проглядаючи „Історію громадянської війни”, викреслював „усе, що відхилялось від безособово-неутрального мовного тла”. „Прагнення нормативної суворости перетворилось на вимогу нормативної одноманітности й сірости” (17).

Реабілітувавши так церковнослов'янщину, сучасні нормалізатори російської літературної мови викидають з неї народні елементи, що були проникли в неї в перші роки революції 1917 р. („современный”, „інженера” тощо) і навіть для села творять такі незграбні слова (церковнослов'янізми), як от „стогометатель”, „стогометание”, „углежжение”.

Таким чином більшовики знов розширюють ту прірву, що була весь час у Російській імперії між мовою книжною і мовою живою, властиво — російською. Ця остання ще й досі залишається на становищі „гіршої”, „мужицької” мови.

Так імперія помсгилася на російському народі: він досі не має своєї власної національної мови, що про неї говорив ще в

прекрасна”, „гнучка й могутня”, тимчасом як тодішні фахівці-мовознавці говорили, що в ній нема „систематичної, ґрунтовної граматики”, що нема „твердого словотвору”, що слововжиткові „бракує класи”, а речі не мають властивих, тільки їм притаманних виразів”, що в ній „зовсім нема правил наголошування” (проф. Московського університету А. А. Прокопович-Антонський; подаю це за працею А. Буліча „Очерк истории языкознания в России”. С.-Петербург, 1904, стор. 743). І Тургенев визначав цю мову як „предрасну”, як „скарб” і „могутне знаряддя, що в умілих руках може творити чудеса” — в той час, як В. Даль називав її „халаштаном”. І так далі, аж до Леніна, Горького, Маяковського і теперішніх її вихвалювачів.

17) „О развитии русского языка в советском обществе”. „Вопросы языкознания”, ч. 3 за 1961 р. Стор. 5.

XVII ст. чужинець Лудольф. В той час, як мови українська й білоруська перестали вже бути „мужицькими”, як більшовики стали вважати їх трохи чи не за ознаку „буржуазности”, тобто „панськості”, російська народня мова — це ще й досі висміювана мова затурканих колгоспників, що теж перебільшено акають, якають та пом'якшують „к” (напр., „твяти” — цвѣти, „чайкю” — чайку, „Ванька”). Адже, наприклад, у М. Зоценка саме народні явища російської мови правлять за ознаку некультурності його персонажів, — явище, аналогічне колишній українській мовній котлярєвщині, що нею в першій половині XIX ст. бавилися деякі панкписарі. Це такі форми та вислови (в Зоценка), як от: „Вот чего он рассказываль”, „выдающего”, „Павлыч” (замість „Павлович”), „Иваныч” („Иванович”), „, об чем реч””, „Вася вышедши”, „выйтять”, „чудно рольку ведеш”, „спущайте”, „ай врут”, „етово” тощо.

А на заваді до її „моральної” (соціальної) реабілітації стоїть відновлена і збільшена Російська імперія — СРСР з його державами - сателітами. Це ж вона, ця імперія, не допускає до реформи навіть російського правопису в розумінні більшої його фонетизації. З цієї причини не здійснено проєкту правопису 1931 р., в якому були такі написання, як „белово”, „ево”: це збільшило б чужість російської мови для українців та білорусів (18).

А з усього цього випливає, що тільки розчленування цієї імперії, тільки національне самовизначення росіян, тобто залишення їх у своїх етнографічних межах, може допомогти їм створити літературну мову на народній основі.

Річ ясна, що тоді теж виникла б проблема, яке наріччя російської мови за ту основу взяти. Найбільші для цього можливості на сучасній російській мовній території є там, де вже хоч трохи нахлонулась льокальна (крайова) свідомість, — на вужчій батьківщині В. Даля, у дінських козаків. Це ж у них уже є спроби писати цілком народною мовою — покищо, правда, тільки в поезії (але нові літературні мови так здебільшого починаються). Я маю на увазі творчість талановитого дінського поета П. Полякова. У його цікавій збірці „Стихи” (Мюнхен, 1958 р.) є багато текстів, написаних живою народною мовою („Худоконница”, „Станица 'Гарновская' тощо), з такими рядками й висловами, що їх ніколи не може бути в сучасній російській літературній мові („Ты откеля, малый?”, „Жалковал я дюже”, „Двух подсвинков, кочета, восемь

штук утей”). Є в його мові й явища, спільні з українською мовою, оскільки за свідченням проф. Міртова, в мові дінських козаків є до 30% українізмів (див. його „Донской словарь”). Але в цьому нема нічого дивного: дінське військо колись заснували виходці з Запоріжжя, та й лізніше дінські козаки весь час були сусідами українців. Але зате фонетика їхньої мови дуже далека від української: це південноросійська акуча мова. У фонетичному російському написанні ці вислови виглядали б так: „Ты аткеля, малай?”, „жалковал я дюже”, „двух подсвинков, кочета, восемь штук утей”. А. Солженіцин свій твір „Один день Івана Денисовича” написав теж дінською мовою, а про мову м. Москви головний персонаж твору Шухов каже, що він її не розуміє (19). На тій підставі літературна мова, утворена на території дінських козаків, могла б захопити в свою „орбіту” все південноросійське наріччя.

Але такий процес міг би бути успішним тільки тоді, коли б дінські козаки не накидали свого панування українським кубанським козакам, не робили б так, як це тепер проєктується на еміґрації в колах т. зв. козаківців.

Поєднання двох різномовних — російської та української — територій в одній державній формації призвело б до того, що було в умовах Російської імперії, — до збереження „історичної причепи”, теперішньої російської літературної мови, бо кубанські українці, як колись українці взагалі в Російській імперії, могли б уживати тільки цієї мови, оскільки жива дінська мова для них чужа. На доказ такої прогнози я міг би покликатися на матеріяли, зміщені в „Козачій хрестоматії” Н. Посохова (Мюнхен, 1957 р.): тоді як тексти дінців написані дінською мовою (поема „Олень”), зросійщений кубанець Коваленко (підписується „И. К. Скубани — „з Кубані”) пише літературною російською мовою з важезними церковнослов'янськими („торжествующий”, „страдающие люди” тощо).

Другим початковим вогнищем нової російської мови міг би стати Сибір, разом з північноросійськими окученими говорами.

Звичайно, ніхто тепер не може заперечувати, що сучасна російська літературна мова технічно вироблена, придатна для всякого вжитку, але це, сказати б, виробленість латини, її доводиться людям в СРСР уживати тільки з огляду на її довготривалу традиційність, відсутність іншої (для росіян) літературної мови та з наказів влади, що зробила з неї знаряддя імперіялізму. Але, як колись створення нових національних мов у західноєвропейських

18) З імперських же міркувань і англійці теж ніяк не відважаться реформувати свій дуже вже застарілий правопис, дарма що англійські науковці та письменники (напр., Б. Шов) давно цього вимагають. З такої причини китайці не можуть відмовитися від своєї безглуздої „китайської грамоги”: фонетичне письмо розбило б цю країну щонайменше на чотири цілком окремих народи.

19) Ось його слова: „Вони, москвичі, здаля чують, як пси. І, зійшовшись, усе обнюхуються, обнюхуються по-своєму. І джеркочуть швидко-швидко, хто більше слів скаже. І коли так джеркочуть, так рідко російські слова трапляються, слухати їх — однаково як латишів чи румунів”. („Новый мир”, ч. 11 за 1962 р., стор. 59).

країнах призвело до вилучення з ужитку виробленої й освяченої в церковному вживанні латини, так створення нових літературних мов на базі живої російської мови могло б усунути і вживання сучасної російської літературної мови.

З М І С Т

	Стор.
Від автора	3
Мовні відносини на Україні наприкінці 50-их — на початку 60-их років	7
Стан русифікації української мови напередодні „відлиги” 60-их років	30
Чи новий етап у мовній політиці більшовиків?	47
Труднощі в боротьбі з русифікацією української мови	64
Скарби нашої мови в белетристичній формі	84
Питання про українську мову на V з’їзді письменників України	99
„Бунт” канадських комуністів - українців	114
Великий учинок сина своїх батьків і українського народу	128
Ще раз: великий учинок	136
Запроданець виконує завдання	141
Страшна правда про Україну	146
Січеславщина під „русифікаторським чоботом”	152
Справа творчої молоді м. Дніпропетровського	157
„Сірий” замість „зеленого”	161
Історія однієї „Фразеології”	166
Металюргія і мова	169
Сподіваний відгук бюрократів	172
Про один розділ в „Історії української літературної мови”	178
„Самооборона” українських „радянських” мовознавців	183
Марія Тарасюк виконує доручення КДБ	190
Додатки:	
Українці і російська мова	196
Про російську літературну мову	202

КНИЖКИ ВАСИЛЯ ЧАПЛЕНКА

Красне письменство

МАЛОУЧОК, збірка оповідань (1927 р.)
ПІВОРИЗ, історично-побутова повість (1943 р.)
НА УЗГІР'І КОПЕТ-ДАГУ, повість (1944 р.)
ЗНАЙДЕНИЙ СКАРБ, історично-побутова комедія (1944 р.)
МУЗА, збірка оповідань (1946 р.)
ЛЮБОВ, збірка оповідань (1946 р.)
УВЕСЬДЕЧКИ, оповідання про дітей (1948 р.)
ЧОРНОМОРЦІ, історичний роман (перша частина — 1948 р.)
ІСЬКО ГАВА, віршована сатира (1949 р.)
У НЕТРЯХ КОПЕТ-ДАГУ, повість (1951 р.)
ЛЮДИ В ТЕНЕТАХ, сатирична повість (1951 р.)
ЧИЙ ЗЛОЧИН? — драма (1952 р.)
ПІВТОРА ЛЮДСЬКОГО, повість (1952 р.)
ЧОРНОМОРЦІ, історичний роман (цілість — 1957 р.)
ЗОЙК, збірка оповідань (1957 р.)
УКРАЇНЦІ, повість (1960 р.)
ЗАГИБІЛЬ ПЕРЕМІТЬКА, повість (1961 р.)
ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ, збірка п'єс (1961 р.)
ПІВОРИЗ, історично-побутова повість (нова редакція — 1965 р.)
СПРАГА БЕЗСМЕРТЯ, збірка оповідань (1969 р.)
ЙОГО ТАЄМНИЦЯ, повість (друкується).
СУМНА ДОЛЯ ДОБРОДІЯ БЕЗОРУДЬКА, повість (друкується).

Наукові праці

СОНЕТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ, історично-теоретична розвідка (1929 р.)
УКРАЇНІЗМИ В МОВІ М. ГОГОЛЯ (1948 р.)
МОВА „СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІ” (1950 р.)
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, ЇЇ ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК,
т. I (1955 р.)
ДЕЩО ПРО МОВУ, збірка теоретичних статей (1959 р.)
ПРОПАЩІ СИЛИ, історично-літературний дослід (1960 р.)
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА, ЇЇ ВИНИКНЕННЯ Й РОЗВИТОК,
т. II, вип. I (1962 р.)
АДИГЕЙСЬКІ МОВИ — КЛЮЧ ДО ТАЄМНИЦЬ НАШОГО СУБСТРАТУ,
(1966 р.)
НОВІ ЗНАДОБИ ДО ЕТНОГЕНЕЗИ СЛОВ'ЯН ТА ІНШИХ НАРОДІВ,
етимологічні дослідження (1967 р.)
ІСТОРІЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ (1970 р.)
ПІДСТАВИ АДИГЕЙСЬКОЇ ТЕОРІЇ (1971-1972)
ПОХОДЖЕННЯ НАЗОВ „РУСЬ” „РОСЬ”... (1973 р.)
ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ НА — „-УК”... „-ЧУК” (1973)
МОВНА ПОЛІТИКА БІЛЬШОВИКІВ НА УКРАЇНІ В 1950-1960-ІХ РР.,
дослідження й публіцистика (1974 р.)